

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№4
Vol. 4
2022

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2022, Volume 4, Number 4

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2022
Astana, 2022
Астана, 2022

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф., *Л.Н.Гумилев атындағы*
Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Ирина Невская**, доктор, проф., *Гете университеті (Франкфурт, Германия)*

Редакция алқасы

Гайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Кахар Барат	Ph.D., Гарвард Университеті (АҚШ)
Ұлданай Бахтириева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф., Татарстан Республикасы ғылым академиясы (Қазан, Ресей Федерациясы)
Шенгмин Ианг	доктор, проф., Қытайдың Минзу университеті (Бейжің, Қытай)
Шакимаширип Ибраев	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Алисия Кампи	Ph.D, Индиана Университеті (Вирджиния штаты, АҚШ)
Ласло Кароли	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Барбара Кельнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газеті (Астана, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	саяси ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Ұлттық қорғаныс академиясы, (Вена, Австрия)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Карл Райхл	доктор, проф., Бонн университеті (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Астана, Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауымд. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Альбина Жанбосынова	т.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434).

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №КЗ27ВРУ00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет. Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe University (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archaeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Kahar Barat	Ph.D, Harvard University (USA)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Metin Ekici	Dr., Prof., Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof., Tatarstan Academy of Science (Kazan, Russian Federation)
Shengmin Yang	Dr., Prof., Minzu University of China (Beijing, China)
Shakimashrip Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Zimonyi Istvan	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Alicia Campi	Ph.D, Indiana University (Virginia, USA)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Barbara Kellner-Heinkele	Dr., Prof., Free University of Berlin (Berlin, Germany)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., Republican newspaper «Egemen Qazaqstan» (Astana, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Moscow, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Martin Malek	Candidate of Political Sciences, Senior Researcher, National Defense Academy (Vienna, Austria)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Karl Reichl	Dr., Prof., University of Bonn (Bonn, Germany)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, Assos.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Albina Zhanbossinova	Doctor of Historical sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Editorial address: 2, K. Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. главного редактора: **Нурила Шаймердинова**, д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. главного редактора: **Ирина Невская**, доктор, проф., *Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Кахар Барат	Ph.D., Гарвардский университет (США)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф., Академия наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Шенгмин Ианг	доктор, проф., Китайский университет Миньцзу (Пекин, КНР)
Шакимашрип Ибраев	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Алисия Кампи	Ph.D., Университет Индиана (штат Вирджиния, США)
Ласзло Кароли	Ph.D, проф., Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Барбара Кельнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Республиканская газета «Егемен Қазақстан» (Астана, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Москва, Российская Федерация)
Ласло Мараш	Ph.D, проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	к.полит.н., старший научный сотрудник, Академия национальной обороны (Вена, Австрия)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Карл Райхл	доктор, проф., Боннский университет (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Айрат Ситдиков	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Айман Азмуханова	к.ист.н., асс. проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Альбина Жанбосинова	д.ист.н., проф., отв. секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500, (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

А.Ф. Галимуллина Поэтика цвета и света в творчестве современного татарского поэта Рената Хариса.....	
А.Ф. Галимуллина Татар ақыны Ренат Харис шығармаларындағы түс пен жарық поэтикасы.....	
A.F. Galimullina The poetics of color and light in the works of the modern Tatar poet Renat Kharis.....	7
И.Л. Кызласов Вторичное использование тюркских аристократических мемориалов (Археологические заметки на полях орхонского атласа, изданного в Казахстане).....	
И.Л. Кызласов Түркі ақсүйектері ескерткіштерінің қайта пайдаланылуы (Қазақстанда басылып шыққан Орхон атласы беттеріндегі археологиялық жазбалар).....	
I.L. Kyzlasov Secondary use of Turkic aristocratic memorials (Archaeological notes on the margins of the Orkhon atlas published in Kazakhstan).....	23
К.С. Калыбаева, А.О. Тымболова, Ж.А. Оспан Түркі фразеологизмдеріндегі антропонимдер мен топонимдер.....	
K.S. Kalybaeva, A.O. Tymbolova, J.A. Ospan Anthroponyms and toponyms in Turkic phraseology.....	
К.С. Калыбаева, А.О. Тымболова, Ж.А. Оспан Антропонимы и топонимы в тюркских фразеологизмах.....	35
Р.К. Каликов Manichaeism in the Uyghur written monuments.....	
Р.К. Каликов Ұйғыр жазба ескерткіштеріндегі манихейлік дін.....	
Р.К. Каликов Манихейство в уйгурских письменных памятниках.....	51
Б. Нұрман, С. Екер Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасында Жаратушының жырлануы.....	
B. Nuriman, S. Eker The glorification of the Creator in Yusuif Balasagun's "Kutadgu bilig".....	
Б. Нурман, С. Екер Прославление Творца в произведении Юсуфа Баласағуна «Құтадғу билиг».....	63
Б.Ж. Омаров Кенен Әзірбаев шығармашылығы: шығыс сюжеттері және олардың поэтикалық түрленісі.....	
B. Zh. Omarov Kenen Azirbayev's works: eastern plots and their poetic transformation.....	
Б.Ж. Омаров Творчество Кенена Азирбаева: восточные сюжеты и их поэтическая трансформация.....	78
И. Пачаи Соматизмы во фразеологии европейских и восточных языков.....	
I. Patsai Somatic phraseological units of European and Oriental languages.....	99

- M. Khabdulina, S. Shnaider, A.Yeginbay, Z. Karimbayeva** The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh 113
М. Хабдулина, С. Шнайдер, А. Егинбай, З. Каримбаева Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы..... 113
М. Хабдулина, С. Шнайдер, А. Егинбай, З. Каримбаева Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош..... 113
- S.A. Yarygin** Pazyryk-type burial and petroglyphs of the Tausamaly archaeological complex
С.А. Ярыгин Таусамал археологиялық кешенінің пазырық типті қорымы мен петроглифтері
С.А. Ярыгин Погребение пазырыкского типа и петроглифы археологического комплекса Таусамалы..... 131

ЕСІМНАМАЛАР/ PERSONALIA/ ПЕРСОНАЛИИ

- М.А. Бурибаева, Д.Б. Аманжолова, Н.Ж. Шаймерденова** Шапошников Александр Константинович: жизнь в науке и творчестве..... 149
М.Ә. Бөрібаева, Д.Б. Аманжолова, Н.Ж. Шаймерденова Шапошников Александр Константинович: ғылым мен шығармашылықтағы өмір 149
М.А. Buribayeva, J.B. Amanzholova, N.Zh. Shaimerdenova Shaposhnikov Alexander Konstantinovich: life in science and creativity..... 149

Поэтика цвета и света в творчестве современного татарского поэта Рената Хариса

А.Ф. Галимуллина

Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Российская Федерация
(E-mail: alfiya_gali1000@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
Ренат Харис,
татарская
литература,
культурный код,
национальный
код, цвет, свет,
художественный
мир, символизм.

MPНТИ 17.82.10

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-7-22>

АННОТАЦИЯ

Творчество выдающегося современного татарского поэта Рената Хариса (Рената Магсумовича Харисова, 1941 года рождения) – народного поэта Республики Татарстан, автора более 50 книг на татарском, русском, английском, французском, польском, белорусском, башкирском, чувашском языках отличается широким кругом творческих интересов: его произведения посвящены осмыслению нравственных, философских, общественно-политических тем прошлого и современности татарского народа, России и мирового сообщества. В статье основное внимание уделяется живописности его поэзии, отмечается насыщенность поэтического мира Рената Хариса цветом и светом, которые позволяют точнее, ярче передать чувства поэта. Цвето- и световые образы в творчестве Рената Хариса приобретают символическое звучание, а также зачастую выполняют роль татарских национальных кодов, отражают специфические исконно народные свето- и цветовые традиции, позволяя ярче передать чувства лирического героя. В художественном мире Рената Хариса тесно переплетаются живопись и поэзия, потому что он одинаково профессионально владеет как техникой стиха, так и кистью изобразительного искусства. Тема творчества, образы художников в произведениях Рената Хариса являются лейтмотивными, в них также важную эмоциональную роль выполняют свето- и цветообразы.

Одной из характерных черт поэтики Рената Хариса является символичность звучания его образов. Поэт зачастую от частных фактов переходит к широкомасштабным обобщениям, ассоциациям, причем это касается не только гражданских, философских, но и лиро-эпических произведений.

Received 02 November 2022. Revised 04 November 2022. Accepted 23 November 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

For citation: A.F. Galimullina The poetics of color and light in the works of the modern Tatar poet Renat Kharis // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 7-22. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-7-22>

Для цитирования:

Для цитирования: А.Ф. Галимуллина Поэтика цвета и света в творчестве современного татарского поэта Рената Хариса // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №4. – С. 7-22. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-7-22>

Введение

Творчество выдающегося современного татарского писателя, Народного поэта Республики Татарстан Рената Хариса (Харисова Рената Магсумовича, 1941 года рождения) отличается широким тематическим диапазоном: его произведения посвящены осмыслению нравственных, философских, общественно-политических тем прошлого и современности татарского народа, России и мирового сообщества. Широкому кругу интересов поэта соответствует и жанровое разнообразие его творчества. В художественный мир Рената Хариса входят такие эпические жанры, как роман в стихах («Исемсезләр»), более пятидесяти поэм на философские, исторические, любовные темы. Только в 2020-м году Ренат Харис опубликовал две новые поэмы: поэма «Төрөк валы» («Турецкий вал»), повествующая о подвиге молодого лейтенанта Я.К. Фаизова в годы Великой Отечественной войны, и поэма «Татар аты» («Татарские кони»), посвященная 100-летию ТАССР, в которой через судьбу татарского коня (есть такая порода), ставшего символом татарского народа, автор рассуждает о славном прошлом и намечает перспективы для дальнейшего развития татарской нации.

Ренат Харис наряду с художественным творчеством имеет и богатую трудовую биографию: после окончания Казанского государственного педагогического института работал учителем, журналистом, ответственным секретарём Союза писателей Татарстана, заместителем министра культуры РТ, заведующим идеологическим отделом обкома партии, главным редактором газеты «Татарстан хәбәрләре», литературного журнала «Казан утлары», заместителем Председателя Госсовета Республики Татарстан, народным депутатом парламента Республики Татарстан трёх созывов. Под руководством члена Конституционной комиссии Республики Татарстан Рената Хариса были созданы и приняты государственные символы Республики Татарстан: флаг, герб, гимн.

По сценариям Рената Хариса сняты музыкальные и хроникальные кинофильмы, на стихи поэта композиторами Казани, Москвы, Уфы, Саратова и т.д. создано более ста пятидесяти произведений вокального жанра. За создание либретто балета «Сказание о Йусуфе» (композитор Л. Любовский), а именно за развитие традиций национального эпоса в современных условиях диалога культур, ему присуждена Государственная премия Российской Федерации за 2005 год. Опера «Любовь поэта» на его либретто (композитор Р. Ахиярова) в одной из номинаций удостоена российской театральной премии «Золотая маска».

Отличительной особенностью творчества Рената Хариса является то, что в гражданской, философской лирике и в широкомасштабных лиро-эпических произведениях поэт через исторические параллели направляет читателей на решение актуальных вопросов современного общества (трактат-поэма «Яза башла» («Начни писать»), публицистическая поэма «Урам» («Улица»), поэма-рассказ «Унөчкә унеч» («Тринадцать на тринадцать»), поэма-легенда «Бәкер сазы» («Бакировское болото»), «Идегэй» («Идегей»), «Чехов базары» («Чеховский рынок»), «Мулланур»). Одной из характерных черт поэтики Рената Хариса является символичность звучания его образов. Поэт зачастую от частных фактов переходит к широкомасштабным обобщениям, ассоциациям, причем это касается не только гражданских и философских произведений, но и интимной лирики.

Творчество Рената Хариса отличается новаторством, актуальностью: он живо реагирует на события современности, обозначая злободневные проблемы, например, в публицистической поэме «Татарский «Титаник»», посвященной гибели на Волге теплохода «Булгария», во время крушения которого погибло много детей. Какую бы тему ни затрагивал поэт, лейтмотивом его произведений является любовь, которая движет как историческими событиями, так и судьбами каждого из отдельно взятых людей.

Большое место в художественном мире Рената Хариса занимает и любовная тема во всех ее проявлениях. В татарской поэзии, да и в татарской литературе в целом, до поэмы Рената Хариса «Өч үбешү» («Три поцелуя») не было эротических произведений, за исключением двух строф Г. Кандаляя, приведенных Р. Харисом в качестве эпиграфов к названному произведению. В поэме Кул Гали «Кыйсса-и-Йосыф»: женщины, залюбовавшись красотой Йосыфа, порезали свои пальцы. В любовной лирике, а особенно в поэмах «Өч үбешү» («Три поцелуя»), «Көзге мэхэббэт» («Осенняя любовь»), «Сөйгән яр» («Возлюбленная») поэт не ограничивается описанием внутренних переживаний возлюбленных, живописно раскрывает тайны и красоту телесной любви. Недосказанность, умение тонко соблюсти грань между эстетикой описания и натурализмом позволяют поэту раскрыть все многообразие любви. Особенно мощно эта сторона поэтического мастерства Рената Хариса проявилась в поэме «Татар «Декамероны»» (2021, «Татарский «Декамерон»»), в которой поэт вновь откликнулся на актуальную тему – вынужденную самоизоляцию из-за пандемии коронавирусной инфекции – и снова обратился к художественному осмыслению различных граней любовного чувства во всех ее эротических, драматических, поучительных, юмористических проявлениях.

Вынесенный в название татарской поэмы итальянский претекст – сборник новелл «Декамерон» Джованни Боккаччо, представителя итальянского Ренессанса, позволяет напомнить о других карантинах в истории человечества и расширяет интертекстуальные ассоциации с зарубежной, русской (А.С. Пушкин «Пир во время чумы») литературами, одновременно Ренат Харис в шутливо-ироничном тоне ставит «вечные» философские проблемы о смысле жизни, о творчестве, об ежедневном выборе, который каждый делает в своей жизни. Р. Харис также активно переводит на татарский язык стихи классиков и современных видных поэтов около двух десятков национальных литератур России, ближнего и дальнего зарубежья.

Таким образом, многогранное творчество поэта представляет собой особую художественную систему, созданную воображением писателя с помощью специфических художественных средств, присущих его индивидуальному стилю. В этой системе значительная роль принадлежит живописности его стихотворений, свето- и цветообразной символике. Целью нашего исследования является выявление специфики функционирования свето- и цветообразов в художественном мире Рената Хариса. Изучение художественного мира современного татарского поэта Рената Хариса в контексте диалога татарской, русской, зарубежной литератур на синхроническом и диахроническом уровнях представляет интерес для современного литературоведения.

Материалы и методы исследования

Мы рассмотрели наиболее значимые примеры художественного творчества Рената Хариса, включающего лирику, поэмы, романы в стихах, либретто, литературно-

критические статьи, произведения, адресованные детям, в аспекте выявления роли свето- и цветообразов, однако данная статья только намечает пути изучения творчества Рената Хариса в рамках современных литературоведческих исследований. Мы стремились показать все грани творчества Рената Хариса, раскрыть стилевые, жанровые, идейно-художественные особенности поэтики его произведений.

Ведущим методом исследования является системный подход, который позволяет применять к изучению творчества татарского поэта историко-функциональный, историко-генетический, сравнительно-типологический и историко-функциональный методы. В статье доминирует междисциплинарный подход, позволяющий при использовании данных философских, литературоведческих, лингвистических, методических и исторических исследований адекватно определить современное состояние татарской литературы и литературоведения в контексте культур народов России, ближнего и дальнего зарубежья. Основой изучения художественных произведений Рената Хариса стали исследования литературоведов Ф.Г. Галимуллина, А.Ф. Галимуллиной, Т.Н. Галиуллиной, Д.Ф. Загидуллиной, Л.М. Сафиной, Ф.Ф. Хасановой, Н.Ш. Хисамова, Ф.З. Яхина, в которых рассматриваются вопросы поэтики его творчества, ведущие темы и мотивы его поэзии (Галимуллин, 2021, Галиуллин, 2011, Загидуллина, 2011, Мархлевская, 2021, Сафина, 2021, Хисамов, 2011, Яхин, 2011).

В исследовании современной татарской литературы важным представляется проблема воплощения цвето- и светообразов в произведениях, в этом аспекте были изучены исследования литературоведов и лингвистов по свето- и цветовой художественной колористике в творчестве русских писателей (Алексеева, 2015, Иванова, 2007, Козлова, 2010, Родина, 2001), а также исследования филологов о роли цвето- и светообразов в тюркских, в частности, в татарском языке, фольклоре и литературе (Габбасова, 2005, Замалетдинов, 2004, Кононов, 1978, Сабирова, 2007, Ситдикова, 2013, Юсупова, 2016).

Степень изученности темы

Цвето- и светообразы выполняют важную функцию в художественном мире каждого произведения и в творчестве писателей, зачастую перерастая в символические образы. В то же время в филологических исследованиях этот аспект при анализе поэтики произведений остается малоизученным. Отметим, что ряд исследователей намечает пути для изучения творчества современных татарских писателей в аспекте выявления функциональной роли свето- и цветообразов. В лингвистических исследованиях выявляется роль цветообозначений в лексике тюркских народов. Так, А.Н. Кононов (1978) определяет семантику цветообозначений в этнонимах, топонимах, личной и нарицательной ономастике, Р.Р. Замалетдинов (2004), рассматривая лексико-семантическую систему языка, характеризующую концепт «человек», отмечает и цвето-световую лексику.

По замечанию А.Ф. Ситдиковой, «Для любой картины одним из основных концептов является концепт цвета, так как визуальное восприятие является одним из важнейших каналов входящей информации для человека» (Ситдикова, 2013: 165). Исследователь подчеркивает, что «будучи ключевыми концептами, цветообозначения во всех языках представляют собой лингвокультурологические знаки большой смысловой ёмкости

и национальной специфичности» (Ситдикова, 2013: 165). Филологи, изучающие татарскую литературу, довольно редко обращаются к специальным исследованиям, посвященным выявлению функции свето- и цветообразов в татарской литературе. В этом плане интерес представляют исследования, посвященные роли колористики в татарском фольклоре и древнетюркской поэзии М.Х. Бакирова, который определяет, что зелёный, белый, голубой – три доминирующих цвета в устном народном творчестве татар «представляют собой этнические и этнопсихологические кодовые знаки, определяющие самобытность мироощущения и культурного наследия тюрков» (Бакиров, 2014: 296). Н.М. Юсупова выявила, что цветообразы используются в фольклоре в роли символа как структурообразующего компонента, «при этом каждый цвет выступает этнокультурным кодовым знаком, символизирующим в основном душевное состояние или мироощущение человека» (Юсупова, 2016: 141). Г.А. Сабирова, изучая творчество Ш. Камала, Ф. Амирхана, Г. Исхаки, Г. Рахима, М. Ханафи и других писателей начала XX века по функции цвето- и светообозначения, относит их к импрессионистам, при этом отмечает национальную особенность: «... в большинстве своем эти произведения окрашены некой грустью, печалью, а порой трагизмом. Иногда эта свойственная только татарской литературе меланхолическая печаль («моң») возвышается до категории прекрасного. Именно поэтому в некоторых произведениях улавливается некое сладкое волнение, перерастающее в таинственную красоту душевных переживаний, которая употреблена подобна соловьиной трели. Это все обуславливает особенность применения цвета, свойственное нашей национальной культуре. Поразительно, как один и тот же цвет может нести настолько разную эмоциональную нагрузку» (Сабирова, 2007: 147).

Все литературоведы, изучающие творчество Р. Хариса, отмечают живописность его произведений, однако специального исследования, направленного на изучение свето- и цветообразов в художественном мире Рената Хариса до сих пор не было, в этом и состоят актуальность и новизна нашего исследования.

Анализ

Поэзия Р. Хариса отличается живописностью, и это не случайно: сам поэт профессионально рисует, владея кистью художника и пером графика. В то же время он автор поэмы «Художник», посвященной Н.И. Фешину, в котором он воссоздал поэтические образы известных картин «Бойня», «Обливание» и обобщенный образ Обнаженной, героини множества картин художника. В стихотворении «Кисть художника» поэт отдает предпочтение поэтической картине, потому что в изобразительном искусстве «мгновение останавливается» и: *«Не сделает уже ни шагу / враг, собиравшийся бежать. / И двум противникам отныне / рук онемевших не разжать, / и никогда уже проклятья / с разверстых не сорвутся уст»* (Харис, 1980: 105). *«Кисть отступает от холста / с недоумением и прозрением...»*, – завершает поэт стихотворение. Стихи Р. Хариса отличаются динамизмом, зримыми образами, что достигается живописными цвето- и световыми образами. Отметим, что Р. Харис прекрасно знает символику цвето- и цветообразов, присущих татарскому фольклору, потому что специально изучал этот вопрос, когда был членом комиссии по разработке гимна, герба и флага Республики Татарстан в начале 1990-х годов. Однако наряду с колористическими образами, традиционными

для татарской идентичности, поэт использует и индивидуальные образы, обогащая цвето-световые ассоциации. Поэзия Р. Хариса оптимистична, в ней преобладают яркие, сочные краски. О каких бы испытаниях не писал поэт, он верит, что его лирический герой сумеет их преодолеть. Так, образу «**чёрной тучи**» противопоставляются образы «**зари**» и «**солнца**»: «**До зари... / До зари... / Собирает рассвет всю мглу до зари / И бросает за край туманной дали... / Но, смотри-ка, оттуда / не черная туча встает – / Красное солнце горит. / Ты взгляни!.. / До зари**» (Харис, 1980: 6). Цветовой эпитет «**красное**» (солнце) с глаголом «**горит**» приобретает символическое значение как символ жизни, победы добра и света. В другом стихотворении поэт употребляет эпитет «**розовый**» (*море мечты*) для осуждения безвольных людей, которые вместо действия предпочитают предаваться несбыточным мечтам: «*Тонкую кромку сугроба взломавший, нежный / подснежник, / Землю разъявший и сдвинувший камень гриб, / Ползущий по суше, по травам туда, где вода, угорь, / Комочек перьев и пуха над океаном ревущим – / птица, / Сломавший заплот, чтобы в степь устремиться, конь, / И, / Ты, На боку лежащий, плывущий, парящий / В розовом море мечты, / Плюющий на мир и умно говорящий / О гримасах фортуны, о славе, – / Природы венец, её гимн. / Нет, «богоравный», ты ни с кем не сравним!..» (Харис, 1980: 24). Автор готов воспеть нежный подснежник, гриб, угря, птицу, которые стараются преодолеть все преграды на своем пути и идти вперед любой ценой, противопоставив их ленивому человеку. Иронично звучат последние строчки стихотворения: «*Нет, «богоравный», ты ни с кем не сравним!..»*.*

В татарском фольклоре желтый цвет обычно ассоциируется с грустью, горем. Как отмечает Г.А. Сабирова, в татарской литературе начала XX века «применение черного, серого и как ни странно желтого (хотя предыдущий импрессионистический опыт зарубежной культуры характеризует желтый как звонкий, веселый, золотой, теплый, вызывающий положительную яркую эмоциональную окраску), иногда и красного цвета в татарской литературе обязательно окутано пеленой страданий, трагических обстоятельств» (Сабирова, 2007: 147). В качестве примера исследователь называет ряд произведений татарских классиков: «Осень» Г. Исхаки, «В цветочном саду» С. Ханафи, «В лодке» Файзи, «Пробуждение», «В метель», «Бродяга», «В вороньем гнезде», «Чайки» Ш. Камала, «В море» Г. Ибрагимова.

В поэзии Р. Хариса есть как традиционное представление о желтом цвете и его оттенках, так и индивидуальное, авторское, связанное с радостными событиями в жизни лирического героя. Например, в стихотворении «Движение осени» желтый цвет связан с образом осени, с увяданием и даже смертью: «*На пути оставляет жёлтую осыпь / осень. / Третьего дня – по дальнему лесу шла. / Вчера – вошла на улицу. / Сегодня – к осине у окна прислонилась. / Дрожит. / Простудилась. / Сквозь стекло / алчным взглядом / оглядела цветы на столе... / Я / от цветов моих / отодвигаюсь...*» (Харис, 1980: 14). В стихотворении без названия («*Неужто тронет душу листопад*») поэт все чувства снабжает эмоциональными цвето- и свето- эпитетами: «*Неужто тронет душу листопад / И песнь листвы вдруг обернется плачем, / В душе нагие струны задрожат, / И жизнь уже воспримется иначе? // Печалей привкус, чуть солоноватый, / И радостей отраднотеплый свет, / Туман сомнений мутно-лиловатый / И страха пепельно-белесый цвет? // Наполнятся ли паруса надежды / От вспархиваний нежных мотылька? / Займетесь ли в душе пожар, как прежде, / От мертвого мерцанья светлячка? // Смогу*

ли я тогда постичь извечный / **Вкус бытия и тайну бытия?** / Ну, а пока, как летний лес беспечный, / Листвой душа увенчана моя...» (Харис, 1980: 130). Показательно, что в этом стихотворении поэт рисует не только цветообразами, но и световыми (отраднотеплый свет, мертвое мерцанье светлячка, впархивания нежного мотылька). В этом стихотворении нетрадиционное для поэзии Р. Хариса драматичное восприятие осени, которое передается через череду риторических вопросов. Лирический герой выражает сомнение, что он тоже может быть доведен жизнью до того состояния, когда потеряет веру в себя, его сердцем овладеет страх, покинут паруса надежды. Мироощущению Р. Хариса более привычны другие чувства и другие радостные светлые краски, характеризующие осень: «Люби и верь! / Пусть языки / злые шепчутся за спиной. / Почувствуешь – **осенние листья** / вновь запахли весной. / Люби!– / и в сердце / **лист золотой**, / похожий на **пламя свечи**, –/ храни... Люби всем разумом, / всюю душой, / как любят люди одни...» (Харис, 1980: 128); «Почек юноголосьем / По весне мы горим. / Если даже не просят, / Мы «люблю» говорим. // **Листья желтые осень** / Расширяет нам вслед. / Не оброним, хоть просят, / «Не люблю» мы в ответ» (Харис, 1980: 129). Как видим, лирический герой готов любить и весной, и осенью, не отказывается от своих чувств и призывает читателя воскликнуть вместе с ним: «Люби и верь!».

С желтым цветом в поэзии Рената Хариса тесно связаны световые образы – «желтый» – «золотой» – «свет» – «светлый» – «солнечный» и т.д. Стихотворение «Наличники окон» поэт предваряет эпиграфом из Ш. Анака: «Окна – светлые очи домов», задавая тональность всему стихотворению. В нем поэт вольнолюбивую душу татарского народа передает через важный для татарского дома элемент – наличник в виде диковинной птицы, который ощущается своеобразным татарским «культурным» кодом: «**Гудит буран, бушует мгла, / а над оконцем птица / сидит и, распахнув крыла, / бурана не боится. (...)** // Тому внимают не спеша, / как буйствует природа, / **вольнолюбивая душа / татарского народа. // Светлеют окна по утрам / в спокойствии лучистом, / и до сих пор стучались к нам / лишь люди с сердцем чистым**» (Харис, 1980: 56). Непогоде (бурану, мгле) противопоставлены чистая душа, светлеющие окна, спокойствие лучистое. Еще более категорично эта же мысль выражена в стихотворении «Свет», в котором с помощью приема параллелизма сопоставляются явления природы и межличностные взаимоотношения. Лирический герой восклицает: «Я не люблю, / Когда за дверью / **Мрак** меня встречает. / Когда по улицам шагая, / Я вижу: окна все **чернеют** –/ Как будто здания **мертвы**, / И улицы **мертвы**, / Как будто я остался здесь...» (Харис, 1980: 57). В стихотворении использованы лексика двух цветовых рядов: оттенки «черного» (мрак, чернеют, погасло солнце, мрак в душе), которые ассоциируются со смертью (дважды повтор слова «мертвы»), а также «свет» (светлейший, улыбка светлая, солнце): «Когда же я / В **светлейший** дом вхожу / С большими окнами / И в нем не нахожу / Ни одного лица / Девичьего, мужского ли / В **улыбке светлой**, – / Мне кажется, / **Погасло солнце** над планетой, / **Ночь опустилась** – / И руки без пожатий стынют, / И в жилах кровь без жизни стынет –/ Когда встречаю **мрак в душе**, не свет. // Да будет **солнцем** человеку человек!...» (Харис, 1980: 57). Источником света в поэзии Р. Хариса, как и в татарском фольклоре, является солнце, поэтому в финале стихотворения звучит призыв: «Да будет **солнцем** человеку человек!...».

Образ солнца и глагол **«гореть»** в сочетании с сердцем, душой создают метафорическое выражение со значением освещения, озарения применительно к человеческой судьбе, символичного образа пути-дороги, а также и к творчеству. Приведем несколько примеров: **«Бывает: / когда гореть уж не в силах – / душу заполнит темень. / Затвердевает / сердца комок: / не сердце уже, а камень. / Тяжесть на сердце – / что обидная ноша... / Хожу и ищу – ни много, ни мало, – / кто б из моего сердца / высек пламя, / как из кремня – кресало / огонь добывает... / Сердце моё для вас, люди, / пламя своё беречь не устало. / Но – где мне найти родной фитилёк? / Сердцу где отыскать / кресало?...»** (Харис, 1980: 38); в стихотворении «Искра и капля»: **«Искра – размером маленький, / Сжатый кусочек пламени. / Её поднести лишь жаждущим – / Пламя, / пожар, / пожарища! / Капли – в миниатюре поток. / Соедини – потоп. / Капли – в моих глазах, / искры – в моих словах...// Кто там жаждет огня? / Кто жаждет воды?»** (Харис, 1980: 40). Часто цветные и световые эпитеты и метафоры даются в составе риторических вопросов и восклицаний, звучат, как афоризмы: **«Разгораясь, еще гори! / Наш огонь зажигает свет / наступающей вновь зари. // (...) Рассиявшись, сияй еще! / Чтоб Земле передался свет / наших глаз, наших ярких щек!»** (Харис, 1980: 106).

Р. Харис использует образ солнца не только в любовной лирике, но и в глубоко интимном восприятии родины: **«Я в солнце перо свое обмакнул – / этот день тебе описал. // Я в майский ветер перо обмакнул – / страну свою описал...»** (Харис, 1980: 125)

В стихотворение «Не угасший огонь» Р. Харис включает эпиграф из татарской народной пословицы «Дни минувшие – угольки потухшие», дает развернутую метафору, конкретизируя основную мысль пословицы любовными переживаниями лирического героя: **«Уголек былого не погас – / Сердце жжет огнем и бережит... / Над рекой березка и сейчас / Мой секрет мучительно таит // (...) «Не поплачешь – и не быть любви,» – / Видно, правду говорит народ. / Не погашенный в слезах твоих / До сих пор огонь мне сердце жжет»** (Харис, 1980: 116).

Р. Харис создает даже свою авторскую мифологию, представляя появление человека и любви, а также традиции поцелуев, в шуточное стихотворение «Вот откуда» он снова включает образы Солнца и Земли, обыгрывает слово «оконце», как границу между мирами: **«В небе вырезав оконце, / целовало Землю солнце, / целовало раз и два, / считаешь ли едва. // Вслед за каждым поцелуем / появлялись лист и хвоя, / звери, розы, дождь и хлеб, / появился человек. // Много лет тому назад, / в небе вырезав оконце, / целовало Землю солнце. // А отсюда и пошло / поцелуев волшебство. / Поцелуев волшебство – / дело древности ещё»** (Харис, 1980: 111).

В поэзии Р. Хариса большую роль играет такая деталь, как «глаза», в описании которых он использует световые и цветные образы. Прежде всего – эти глаза светятся любовью: **«Прошу: взгляни в мои глаза. / пусть прямо, не таясь, войдет / свет глаз твоих в мои глаза. // (...) Глаза в глаза! Вот так... / Прощай. / Другой в глазах твоих живет. / Чужой... Я ухожу, прощай!»** (Харис, 1980: 118), или же выражение «лунный свет», предполагающий холодный свет, предсказывает читателю разлуку, лунный свет, озарив кольцо на пальце возлюбленной, обрекает лирического героя на неразделенную любовь: **«Лунный свет в ее глазах / светлым был, как дождь весенний. / тут и подмигнул я ей. // Лунный отсвет на губах / отливал вишневым соком. / тут я слово молвил ей. // Лунный свет блеснул впотымах / на колечке обручальном... // Что теперь скажу я**

ей? ...» (Харис, 1980: 122). В любовной лирике Р. Хариса есть и глаза другого цвета – это глаза лирического героя (метафорические эпитеты: зеленоглазой юности моей, гаснет бирюза): «Любви прошу...»: «*Любви прошу, / Любви прошу твоей, / Пусть и недолгой... / Взгляни в глаза / Зеленоглазой юности моей – / В них гаснет бирюза / От солнца и дождей...*» (Харис, 1980: 124). Глаза возлюбленной лирического героя сравниваются и с чистым небом, с лазурью, даже такие глубокие, что в них «полные синевы»: «*В небе не было бурь – / все лазурь да лазурь!.. / Как ты брови ни хмурь – / я ведь знаю: похоже / это чистое небо на цвет твоих глаз, / оно тоже лучится и тоже / манит, и собой полонит / всё моё естество! / Как люблю я его – / это небо!*» (Харис, 1980: 9); в стихотворении «Глаза»: «*Светятся любовью и нежностью, / Полные синевы, / В тумане тоски, безнадежности – / Полные синевы. / Горят вулканами, гневные, блестят, / Полные синевы. / Порою мерцают, как светлые реки, / Полные синевы. / Веки смежаются, закрываясь навеки, / Полные синевы...*» (Харис, 1980: 99).

В стихотворении «Синева» прием параллелизма позволяет передать чувства лирического героя через образы природы, окрашенные в различные оттенки синего: «*Синева до черноты сгустилась, / поднимая два своих крыла... / небо почернело, / и сгустилась / мгла – / на воды синие легла. // Время краски светлые сгущает, / голубая молодость прошла... / Человек идет / и напевает – / распростерла синь свои крыла!*» (Харис, 1980: 44).

Полученные результаты

Объем небольшой статьи не позволяет рассмотреть все случаи применения световых и цветовых образов в творчестве Р. Хариса. Заметим, что поэт часто оттенки желтого цвета употребляет для описания различных мастей коней. Конь в жизни татарского народа занимал особенное место: он был помощником в сельском хозяйстве и кормильцем, но и без коня невозможно представить татарского юношу – джигита с его молодецкою силою и удалью. В стихотворении «Конь» поэт создает прекрасного скакуна, желтый цвет («янтарный» окрас, горячий, огненно-красный) передает его горячность, его готовность к быстрой езде: «*Копыта его – янтарная кость. / Ноги длинны и прекрасны. / словно из сказки вырвался конь / горячий, огненно-красный. // Грудь у него – два красных щита. / Дрожит она в нетерпении. / Острей копыта она станет, когда / Рванет он в степь весеннюю*» (Харис, 1980: 28). В этом стихотворении желтый цвет усилен красными оттенками, которые передают удаль коня, дается развернутая метафора «конь – огонь», которая обрастает цветовыми эпитетами и лирическими эпитетами: «*Жёлтая грива – поток огня – / С задривка течёт и вьётся: / Высекут искры подковы коня, / Пламя по ней вспенится. // Хребет – седло. Он – начало пути, / Осилит его не каждый. / Левою рукой за повод схвати – / Правая сабли жаждет*» (Харис, 1980: 29). Обогащая традиции устного народного творчества и татарской классической литературы в употреблении цветовых и световых эпитетов, Р. Харис в стихотворениях создает неповторимые оригинальные образы, воспринимающиеся как культурные коды татарского народа, такие, как конь, хлеб, сабантуй, руки матери. Так, в стихотворениях «Хлеб» и «Хлеб и руки» хлеб становится сакральным явлением (насущенный хлеб, благословение, в противовес традиционному «хлеб – золото»): в стихотворении «Хлеб» читаем: «(...)

Хлеб! / Ты, **как золото**, рать на себя вызывающий, / но – навек! – в государствах, / в крови утопающих, / незапятнанным остающийся, / ты не золото – больше! –/ ты – наш насыщенный, / благословение наше –/ Хлеб!» (Харис, 1980: 61); в стихотворении «Хлеб и руки»: «Прошло немало через руки наши, / Немало побывало в них добра. / Но **чистотой** великой, настоящей / Нам души хлеб в ладонях **озарял**. // Мы можем вознестись над чем угодно, / Но непреложно в жизни лишь одно: / Как чище **чистоты** стать невозможно, / Так выше хлеба стать не суждено» (Харис, 1980: 62)

Таким же сакральным предстает время в поэзии Р. Хариса. В описании времени используются цветовые образы, ассоциирующиеся со зрелостью человека («По волосам – к белизне», «листа касаемся белого»), время неумолимо, оно течет незаметно. Эта мысль наиболее ярко представлена в стихотворении «Время»: «Сквозь меня течет Время, / Волною бьёт. / Куда спешит неудержимо? / Мимо? // По волосам – к белизне, / В любви – к нечетному, / Сквозь сердце течёт к земле, / Все же, увы, к земле...» (Харис, 1980: 50). Быстротечность времени поэт представляет в образе лестницы в одноименном стихотворении («Лестницы»), когда мы стремимся к недостижимой мечте: «Строя что-то, / Свершая что-то, / Для себя мы возводим лестницу. / В воздвигнутых нами зданиях / Окна живые светятся, / Ступаем по жалу кинжала, / Закрываем мы грудью доты, / Взрываемся в шахтах, / Горим в звездолетах, / В иные стремясь мироздания, / Кровью сердца / Листа касаемся **белого**, – / Так медленно-медленно / По ступенькам той лестницы Возносимся ввысь, / Приближаясь к заветной черте – / К мечте. (...) // И лишь на ступеньках лестницы / Человек живет!» (Харис, 1980: 52-53). Отметим философски лаконичный финал стихотворения: «И лишь на ступеньках лестницы / Человек живет!». К теме времени и осмыслению судьбы погибших на полях Великой Отечественной войны своих сверстников обращается Р. Харис в стихотворении без названия эпиграфом: «Моим ровесникам, навечно оставшимся джигитами». В этом стихотворении поэт обыгрывает значения прилагательных «зелёный» (зеленая листва и юноши погибли зелеными) и «белый» (снег был чист и могильные холсты, белый цвет не назван, но метонимически, ассоциативно предполагается): «**Зелёная** листва покрылась снегом. / **Зелёными** / Погибли / Те листья... / На гимнастерки падал **снег**, / Не таял. / Был **чист** он, / Как **могильные холсты**...» (Харис, 1980: 46). Белый цвет поэт использует и в традиционном описании снега, снегопада, облаков, при этом создавая уникальные ситуации. Так, в стихотворениях «Снежный рисунок» и «Что бы ты сделала из белого облака...» поэт с тонким юмором показывает взаимоотношения возлюбленных. В стихотворении «Снежный рисунок» чувства лирического героя не встречают взаимности у возлюбленной. Поэт сумел лаконично передать в развитии взаимоотношения молодых людей через монолог лирического героя, обильно усыпанного риторическими вопросами и восклицаниями. Снежная дорога, снегопад, хрустящий снег становятся свидетелями любовной драмы: «Снегопады, тихи, / опустились в стихи, // Пролегла, далека, / как дорога, строка. (...) // Мы на дороге белой лишь вдвоем. / Куда, скрипя снежком, куда идем? / Нас двое лишь, вокруг снега и тишь, / дорога далека, и ты молчишь. / Любимая, бежим! Увидишь ты / желанной свадьбы белые цветы. / В конце пути облечь тебя хочу / в хрустящую, как белый снег, парчу. / Нас двое лишь, вокруг снега и тишь, / дорогая далека, и ты молчишь...» (Харис, 1980: 112). Поэт выстраивает в стихотворении два ассоциативных ряда с эпитетом «белый»: снег и свадьба (в хрустящую, как снег, парчу). О расставании мы догадываемся с появлением в финале черного цвета (белая дорога

– почернели пути): // *Как мороза цветы, / оплывают мечты. // Почернели пути.../ Никуда не дойти*» (Харис, 1980: 112). Такой же прием использован и в стихотворении без названия, построенном как шуточный диалог возлюбленных: «– *Что бы ты сделала из белого облака, / если поймаю, преподнесу?* / – *Белый шатер для двоих... для нас.* // – *Что бы ты сделала из серого облака, / если поймаю, преподнесу?* / – *Серебристую тень для глаз.* // – *Что бы ты сделала из черного облака, если поймаю, преподнесу?* / – *Накатит – посмотрим... Только не надо, / не дари, не преподноси...*» (Харис, 1980: 113). Как и в первом стихотворении, лирический сюжет динамично развивается в репликах лирического героя и обрывается в последней строчке с тремя отрицательными глаголами: «*Только не надо, / не дари, не преподноси...*». Следует отметить, что лирический герой Р. Хариса любит чистоту снежинок – «*бесцветных цветов*», так же, как и другие времена года, об этом он пишет в присущей ему лаконичной форме: «*Снежинки, / Вы бесцветные цветы. / Весна окрасит вас в цвета свои. / Развеет лето по полям земли, / А осень соберет уже плоды! / Снежинки, / Светлые надежды вы мои...*» (Харис, 1980: 16).

Выводы

Подводя итоги, следует отметить, что Р. Харис использует в стихотворениях богатую цветовую и световую палитру, наиболее часто встречаются все оттенки белого цвета, который ассоциативно связывается со снегом, чистым листом, с сединой, а также оттенки желтого цвета, красного, зеленого, синего / лазоревого. Эти же цвета традиционно функционируют и в татарском песенном фольклоре. Нередко цветовые и световые образы приобретают символическое звучание, особенно, когда применяются для описания явлений и объектов, воплощающих в себе татарские национальные и культурные коды. Таким предметом является для татарского народа белое полотенце. В стихотворении «Полотенце» Р. Хариса раскрывается многозначность и многофункциональная символика белого полотенца для татарского народа: «*Низкий поклон, полотенце –/ белоснежное поле, / На радушье к гостям / С хлебом-солью. / Чистоту сохранявшее / в тяжкий час, / с рук врага не стиравшее / кровь и грязь. / Низкий поклон, полотенце, / В неудачу / белым флагом не ставшее –/ знаком сдачи. / Спасибо за нежность твою, / любовь, / пот бойцам утиравшее, кровь / умиравших в боях / за священное дело. / Низкий поклон, полотенце / снежно-белое! / В Сабантуй на майданах / ты по-дружески / обнимало борцов, / придавало им мужества, / на руках у батыров / ласкалось, / на руках у невест / полоскалось... / Словно лебедя крылья / нежно-белые / в дугах свадебных троек / ты реяло. / Привечало гостей на кругу, / на пирах, / в путь последний друзей / ты несло на руках... / Все познало – и радость, / пот солёный забот, / ты и в счастья рядом, / и в годину невзгод. / Совершит мой народ / дел немало, / помоги, полотенце, / как всегда помогало!*» (Харис, 1980: 60). Цветовые и световые образы помогают поэту полнее раскрыть и другие, не рассмотренные в данной статье темы. В дальнейших исследованиях мы рассмотрим роль цвето- и светообразов в художественном воплощении образа дома в поэзии Рената Хариса. Так, в стихотворении «*Какое же чувство этого сладостней?...*» поэт использует прием параллелизма в описании возводимого высотного здания и приподнятого настроения лирического героя: «*Впервые кладу / Камень в фундамент. / Горячей рукой холодный камень... / Руку от камня отнять не хочу, / И, кажется, что еще чуть-чуть – / Тридцатисемизатжно / В синее небо*

взлетит башня, / **Столбик красный**, чувств моих градусник... // Какое же чувство этого сладостней?...» (Харис, 1980: 54). В целом, творчество Р. Хариса оптимистично, любые драматичные события и сопровождаемые ими переживания поэт разрешает, опираясь на традиционную народную мудрость, на народную философию, в которой считается самым разрушительным грехом копить злость даже на своего самого заклятого врага: «Если каждый **седой волосок** на висках / сосчитать, углубившись мгновенно / в бездну бед, и виновных сыскать, / и проклясть до седьмого колена, / если в мыслях разрушить дотла / дом, где вырос твой враг, – то со зла / голова **поседеет**, не только висок. // Сердце съежится в **чёрный комок**...» (Харис, 1980: 46). Антитеза «седой волосок» – сердце – черный комок», выстроенная в контексте данного стихотворения, звучит эмоционально убедительно. Требуется отдельного изучения и специфика использования свето- и цветообразов в циклах, посвященных деятелям татарской культуры. Так, например, в стихотворении «Сайдаш» образ татарского композитора создается в снежно-голубой цветовой гамме (*серебряный снег, голубоглазый, светлоликий*): «Бродил по улицам Казани среди нас / по первому **серебряному снегу** / души народной **задушевный глас**, / на время воплотившись в человека. // (...) Стал голосом народа и надеждой / **Сайдаш – голубоглазый, светлоликий**, / от сердца к сердцу он идет, как прежде, / по улицам – задумчиво и тихо...» (Харис, 1980: 93).

Таким образом, многогранное творчество поэта представляет особую художественную систему, созданную воображением писателя с помощью специфических художественных средств, присущих его индивидуальному стилю. В этой системе значительная роль принадлежит живописности его стихотворений, свето- и цветообразной символике.

Литература

- Алексеева Л.А., 2015. Поэтика цвета в лирике М.И. Цветаевой // Молодой ученый. 20 (100). С. 584-586.
- Бакиров М.Х., 2012. Татарский фольклор. Казань: Ихлас. 400 с.
- Бакиров М.Х., 2014. Древнетюркская поэзия. Казань: Татарское книжное издательство. 390 с.
- Габбасова Г.З., 2005. Цветообозначение в татарской художественной речи // Язык и литература в поликультурном пространстве: материалы региональной научно-практической конференции. Бирск: БирГПИ. Вып. 2. С. 23-28.
- Галимуллин Ф.Г., Галимуллина А.Ф., 2021. Художественная картина мира Рената Хариса. Казань: Издательство Казанского университета. 200 с.
- Галиуллин Т.Н., 2011. Акыл һәм хис берлеге шагыйре (Р. Хариска 70 яшь) [Единство разума и чувства в поэзии (К 70-летию со дня рождения Р. Хариса)] // Ренат Харис һәм татар шигърияте. Казань: Идель-Пресс. С. 10-28.
- Загидуллина Д.Ф., 2011. Ренат Харис лирикасында образ тудыру үзенчәлекләре: аллегориядән – символга [Своеобразие создания образа в лирике Рената Хариса] // Ренат Харис һәм татар шигърияте. Казань: Идель-Пресс. С. 58-62.
- Замалетдинов Р.Р., 2004. Татарская культура в языковом отражении. Москва-Казань: Издательский центр ВЛАДОС. Магариф. 239 с.
- Иванова Ю.В., 2007. Цветообозначения в структуре поэтического текста и подходы к исследованию // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. СПб., 5 (Т.22). С. 112-118.
- Козлова Н.Н., 2010. Цветовая картина мира в языке // Ученые записки Забайкальского гос. гуманитарн.-педагогического университета им. Н.Г. Чернышевского. 3 (32). С. 82-88.

Кононов А.Н., 1978. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. Москва: Наука. 280 с.

Мархлевская М., 2021. О поэзии Рената Хариса // Татарская поэзия и культура второй половины XX – начала XXI века: диалог с западными и восточными художественными традициями (К 80-летию татарского поэта Рената Хариса). Казань: Издательство Казанского университета. С. 155-157.

Месяц С.В., 2012. Иоганн Вольфганг Гёте и его учение о цвете. Москва: КРГУ. 464 с.

Родина С.А., 2001. Свет в художественно-колоративной системе лирики С.А. Есенина, 1891-1925 гг.: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва. 195 с.

Сабирова Г.А., 2007. Цвет в творчестве татарских писателей-импрессионистов начала XX века // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. № 4. С. 146-148.

Сафина Л.М., 2021. Стильный образ Рената Хариса. Москва: Издательство «Перо». 203 с.

Ситдикова А.Ф., 2013. К вопросу определения базового концепта «Төс» и его семантического поля на примере цветообозначения в татарском языке // Грамота. Тамбов. № 5 (23). В 2-х ч. Ч. 1. С. 163-168.

Харис Р., 1980. Листья. Казань: Татарское книжное издательство. 156 с.

Харис Р., 2020. Татар аты. Казань: Татарское книжное издательство. 88 с.

Харис Р., 2021. Братская сила в горячей руке // Литературная газета. 18 (6783). 11 мая 2021. С. 5-15.

Харис Р., 2021. Потом была фраза. Казань. Магариф-Вақыт. 160 с.

Харисов Р., 2006. Сайланма әсәрләр в 7 т. (Избранные сочинения). Казань. Татарское книжное издательство. Т.3. 511 с.

Хисамов Н.Ш., 2011. Шагыйрьнең фикер һәм хис дөньясы [Мир чувства и разума поэта] // Ренат Харис һәм татар шигърияте. Казань: Идель-Пресс. С. 52-56.

Юсупова Н.М., 2016. Фольклорные символы как источник символизации у татар (На материале орнитоморфной и цветовой символики) // Вестник Рязанского гос. ун-та им. С.А. Есенина. № 4 (53). С. 139-146.

Юшкина Е.А., 2008. Поэтика цвета и света в прозе М.А. Булгакова: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: защищена: 2.10.2008. Волгоград. 222 с.

Яхин Ф.З., 2011. Ренат Харисның мэхәббәт шигъриятендә лирик герой // Ренат Харис һәм татар шигърияте. Казань: Идель-Пресс. С. 62-73.

Reference

Alekseeva L.A., 2015. Poetika cveta v lirike M.I. Cvetaevoj [The poetics of color in the lyrics of M.I. Tsvetaeva]. In: Molodoj uchenyj [The young scientist]. 20 (100). P. 584-586. [in Russian].

Bakirov M.H., 2012. Tatarskij fol'klor [Tatar folklore]. Kazan': Ihlas. 400 p. [in Russian].

Bakirov M.H., 2014. Drevnetyurkskaya poeziya [Ancient Turkic poetry]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. 390 p. [in Russian].

Gabbasova G.Z., 2005. Cvetooboznachenie v tatarskoj hudozhestvennoj rechi [Color naming in Tatar artistic speech]. In: Yazyk i literatura v polikul'turnom prostranstve: materialy regional'noj nauchno-prakticheskoj konferencii [Language and Literature in a Multicultural Space: Proceedings of the Regional Scientific and Practical Conference]. Birsk: BirGPI. Vyp. 2. P. 23-28. [in Russian].

Galimullin F.G., Galimullina A.F., 2021. Hudozhestvennaya kartina mira Renata Harisa [Artistic picture of the world by Renat Haris]. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. 200 p. [in Russian].

Galiullin T.N., 2011. Akyl ham his berlege shagyjre (R.Hariska 70 yash') [Edinstvo razuma i chuvstva v poezii (K 70-letiyu so dnya rozhdeniya R.Harisa) [The Unity of Reason and Feeling in Poetry (To the 70th Anniversary of the Birth of R. Haris)]. In: Renat Haris h m tatar shig riyate. Kazan': Idel'-Press. P. 10-28. [in Tatar].

Zagidullina D.F., 2011. Renat Haris lirikasynda obraz tudyru uzenchaleklare: allegoriyadan – simvolga [Svoeobrazie sozdanie obraza v lirike Renata Harisa] [The peculiarity of the creation of the image in the lyrics of Renat Kharis]. In: Renat Haris h m tatar shig riyate. Kazan': Idel'-Press. P. 58-62. [in Tatar].

Zamaletdinov R.R., 2004. Tatarskaya kul'tura v yazykovom otrazhenii [Tatar culture in linguistic reflection]. Moscow-Kazan': Izdatel'skij centr VLADOS, Magarif. 239 p. [in Russian].

Ivanova Yu.V., 2007. Cvetoooboznacheniya v strukture poeticheskogo teksta i podhody k issledovaniyu [Color designations in the structure of a poetic text and approaches to research]. In: Izvestiya RGPU im. A.I. Gercena [Proceedings of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen]. Saint-Petersburg, 5 (T.22). P. 112-118. [in Russian].

Kozlova N.N., 2010. Cvetovaya kartina mira v yazyke [Color picture of the world in language]. In: Uchenye zapiski Zabajkal'skogo gos. gumanit.-pedagogicheskogo universiteta im. N.G. Chernyshevskogo [Scientific notes of the Transbaikal State Humanitarian-Pedagogical University named after N.G. Chernyshevsky]. 3 (32). P. 82-88. [in Russian].

Kononov A.N., 1978. Semantika cvetooboznachenij v tyurkskih yazykah [Semantics of color terms in the Turkic languages]. In: Tyurkologicheskij sbornik [Turkological collection.]. Moscow: Nauka. 280 p. [in Russian].

Marhlevska M., 2021. O poezii Renata Harisa [About the poetry of Renat Kharis]. In: Tatarskaya poeziya i kul'tura vtoroj poloviny XIX – nachala XXI veka: dialog s zapadnymi i vostochnymi hudozhestvennymi traditsiyami (K 80-letiyu tatarskogo poeta Renata Harisa) [Tatar poetry and culture of the second half of the 20th - early 21st centuries: a dialogue with Western and Eastern artistic traditions (To the 80th anniversary of the Tatar poet Renat Kharis)]. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. P. 155-157. [in Russian].

Mesyats S.V., 2012. Iogann Vol'fgang Gyote i ego uchenie o cvete [Johann Wolfgang Goethe and his doctrine of color]. Moscow: Krgu. 464 p. [in Russian].

Rodina S.A., 2001. Svet v hudozhestvenno-kolorativnoj sisteme liriki S.A. Esenina, 1891-1925 gg.: dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk: zashchishchena [Light in the artistic and color system of lyrics by S.A. Yesenin, 1891-1925: dissertation for the degree of candidate of philological sciences: defended]. Moscow. 195 p. [in Russian].

Sabirova G.A., 2007. Cvet v tvorchestve tatarskih pisatelej-impressionistov nachala XIX veka [Color in the works of Tatar impressionist writers of the early twentieth century]. In: Vestnik KGU im. N.A.Nekrasova [Bulletin of N.A. Nekrasov KSU]. № 4. P. 146-148. [in Russian].

Safina L.M., 2021. Stil'nyj obraz Renata Harisa [Stylish image of Renat Haris]. Moscow: Izdatel'stvo «Pero». 203 p. [in Russian].

Sitdikova A.F., 2013. K voprosu opredeleniya bazovogo koncepta «Tos» i ego semanticheskogo polya na primere cvetooboznacheniya v tatarskom yazyke [To the question of defining the basic concept «Tos» and its semantic field on the example of color naming in the Tatar language]. In: Gramota [Diploma]. Tambov. № 5 (23). V. 2-h ch. Ch.1. P. 163-168. [in Russian].

Haris R., 1980. List'ya [Leaves]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. 156 p. [in Russian].

Haris R., 2020. Tatar aty [Tatar horse]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. 88 p. [in Tatar].

Haris R., 2021. Bratskaya sila v goryachej ruke [Fraternal strength in a hot hand]. In: Literaturnaya gazeta [Literary newspaper]. 18 (6783). 5-11 May. P. 15. [in Russian].

Haris R., 2021. Potom byla fraza [Then there was the phrase]. Kazan': Magarif-Vakyt. 160 p. [in Russian].

Harisov R., 2006. Sajlanma asarlar v 7 t. (Izbrannye sochineniya) [Selected writings]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. Vol.3. 511 p. [in Tatar].

Hisamov N.Sh., 2011. Shagyjr'nen fiker ham his don'yasy [Mir chuvstva i razuma poeta] [The world of feeling and mind of the poet]. In: Renat Haris ham tatar shig'riyate. Kazan': Idel'-Press. P. 52-56. [in Tatar].

Yusupova N.M., 2016. Fol'klornye simvolы kak istochnik simbolizatsii u tatar (Na materiale ornitomorfnoj i cvetovoj simboliki) [Folklore symbols as a source of symbolization among the Tatars (Based on ornithomorphic and color symbolism)]. In: Vestnik Ryazanskogo gos. un-ta im. S.A. Esenina [Bulletin of the Ryazan State University named after S.A. Yesenin]. № 4 (53). P. 139-146. [in Russian].

Yushkina E.A., 2008. Poetika cveta i sveta v proze M.A.Bulgakova: dissertatsiya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk: zashchishchena [Poetics of color and light in the prose of M.A. Bulgakov: dissertation for the degree of candidate of philological sciences: defended]. 2.10.2008. Volgograd. 222 p. [in Russian].

Yahin F.Z., 2011. Renat Harisnyn mahabbat shig'riyatenda lirik geroj [A lyrical hero in a love poem by Renat Harris]. In: Renat Haris ham tatar shig'riyate. Kazan': Idel'-Press. P. 62-73. [in Tatar].

А.Ф. Галимуллина

Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті, Қазан, Ресей Федерациясы

(E-mail: alfiya_gali1000@mail.ru)

Татар ақыны Ренат Харис шығармаларындағы түс пен жарық поэтикасы

Аннотация. Татар халқының қазіргі заманғы көрнекті ақыны, Татарстан Республикасының халық ақыны, татар, орыс, ағылшын, француз, поляк, белорус, башқұрт, чуваш тілдерінде жарық көрген 50-ден астам кітаптың авторы Ренат Харистің (Ренат Магсумович Харисов, 1941) шығармашылығы өзінің жан-жақтылығымен ерекшеленеді. Оның шығармалары татар халқының, Ресейдің және әлемдік қоғамдастықтың өткені мен бүгінгіне қатысты адамгершілік, философиялық, қоғамдық-саяси тақырыптарды зерделеуге арналған. Мақалада ақын поэзиясының көркемдігіне айырықша назар аударылады, Ренат Харистің поэтикалық әлемінің бояу мен жарыққа қанықтығы оның сезімін дәлірек және айқынырақ жеткізуге мүмкіндік беретіндігі атап көрсетіледі. Ренат Харис шығармаларындағы түрлі-түсті және ашық бейнелер символдық мәнге ие болып, татар халқының ұлттық кодын танытады, лирикалық қаһарманның сезімдерін айқынырақ жеткізуге мүмкіндік беретін нағыз халықтық бояу мен жарық дәстүрлерін бедерлейді. Ренат Харистің көркемдік әлемінде кескіндеме мен поэзия бір-бірімен тығыз байланысып жатыр, өйткені ол өлең техникасын да, бейнелеу өнерінің қыр-сырын да шебер меңгерген. Шығармашылық тақырыбы, суретшілер бейнесі Ренат Харис туындыларының басты арқауы болады, оларда жарық пен түрлі-түсті бейнелер де маңызды эмоционалдық рөл атқарады. Ренат Харис поэтикасына тән белгілердің бірі – оның бейнелерінің дыбыстық символизмі. Ақын көбінесе жеке фактілерден ауқымды жалпылауларға, ассоциацияларға көшіп отырады және бұл оның азаматтық және философиялық қана емес, лиро-эпикалық шығармаларына да қатысты.

Кілт сөздер: Ренат Харис, татар әдебиеті, мәдени код, ұлттық код, түс, жарық, өнер әлемі, символизм.

A.F. Galimullina

*Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russian Federation
(E-mail: alfya_gali1000@mail.ru)*

The poetics of color and light in the works of the modern Tatar poet Renat Kharis

Abstract. The work of the outstanding modern Tatar poet Renat Kharis (Renat Magsumovich Kharisov, born in 1941) - a People's Poet of the Republic of Tatarstan, an author of more than 50 books in the Tatar, Russian, English, French, Polish, Belarusian, Bashkir, Chuvash languages is distinguished by a wide range of creative interests: his works are devoted to understanding the moral, philosophical, socio-political themes of the past and present of the Tatar people, Russia and the world community. The article focuses on the picturesqueness of his poetry, the saturation of the poetic world of Renat Kharis with color and light, which make it possible to more accurately and vividly convey the feelings of the poet. Color and light images in the works of Renat Kharis acquire a symbolic sound, and often play the role of Tatar national codes reflect specific native folk light and color traditions and allow you to more vividly convey the feelings of the lyrical character. In the artistic world of Renat Kharis, painting and poetry are closely intertwined, because he is equally professional in both the technique of verse and the brush of fine art. The topic of creativity, the images of artists in the works of Renat Kharis are leitmotifs. The problem of determining the function of light and color images is closely related to the peculiarities of the psychological impact of light and color, as well as to its systematics and symbolism. Color and light images emotionally color Tatar folk holidays, they are used in love lyrics to describe a beloved, in philosophical and patriotic lyrics and poems by Renat Kharis they allow them to more accurately convey the uniqueness of the beauty of the nature of their native land.

Keywords: Renat Kharis, Tatar literature, cultural code, national code, color, light, art world, symbolism.

Сведения об авторе:

Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, профессор кафедры русской литературы и методики её преподавания, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет, ул. Кремлевская, 18, Казань, Российская Федерация.

ORCID 0000-0002-0006-9193

Scopus ID 56436627600

Автор туралы мәлімет:

Галимуллина Альфия Фоатқызы, педагогика ғылымдарының докторы, орыс әдебиеті және оны оқыту әдістемесі кафедрасының профессоры, Филология және мәдениетаралық байланыс институты, Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті, Кремль к., 18, Қазан, Ресей Федерациясы.

ORCID 0000-0002-0006-9193

Scopus ID 56436627600

Information about author:

Galimullina Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogy, Professor of the Department of Russian Literature and Methods of its Teaching, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga region) Federal University, Kremlin str., 18, Kazan, Russian Federation.

ORCID 0000-0002-0006-9193

Вторичное использование тюркских аристократических мемориалов (Археологические заметки на полях орхонского атласа, изданного в Казахстане)¹

И.Л. Кызласов

Институт археологии Российской академии наук, Москва, Российская Федерация

(E-mail: kyzlasovil@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

Тюркские каганаты, поминальные комплексы, мемориалы знати, их почитание и использование, семейные тамги, атлас, каганат, балбалы.

МРНТИ 03.41, 03.09.25, 03.81.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-23-34>

АННОТАЦИЯ

В 2005-2006 гг. в Астане профессорами Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева Мырзатаем Жолдасбековым и Каржаубаем Сарткожаулы был издан атлас мемориалов Тюркских каганатов VI-VIII вв., сохранившихся на землях Монголии. Он включил в себя не только стелы с высеченными на них письменами, но и их археологическое и ландшафтное окружение. Такое сводное издание создало новые возможности для научной работы. В частности выяснилось, что эти памятники многократно посещались современниками и потомками, а также повторно использовались ими. На мемориалах Кюль-тегина и Кошо-Цайдам III вторично использованы изваяния, извлеченные из иных поминальных комплексов, принадлежавших предшествующему времени. Правда, они не принадлежали к культуре народа тюрков и на новом месте не изображали умершего или лиц его окружения, а послужили простыми балбалами. Но на поминальнике Эрдэнэмандал V строительным материалом стала плита с рунической надписью, взятая с раннего тюркского памятника. При перестройке под новый мемориал в Унгету не разрушили предшествующий и использовали его изваяния. Стелы Онгинского комплекса, несущие надписи и семейные тамги, свидетельствуют: его использовали для увековечивания памяти деда, отца и внука. Плита со сценой поминального пира в Асхете позднее дополнена рунической надписью по борту, затем – вырезанной в углу личной тамгой. Посещения мемориалов Второго Восточнотюркского каганата, позднее их создания доказывают семейно-личные тамги, но это тема отдельного исследования.

Received 25 September 2022. Revised 28 September 2022. Accepted 15 October 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

I.L. Kyzlasov Secondary use of Turkic aristocratic memorials (Archaeological notes on the margins of the Orkhon atlas published in Kazakhstan) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 23-34. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-23-34>

Для цитирования:

И.Л. Кызласов Вторичное использование тюркских аристократических мемориалов (Археологические заметки на полях орхонского атласа, изданного в Казахстане) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №4. – С. 23-34. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-23-34>

¹ Работа выполнена в рамках Государственного задания Института археологии РАН № НИОКТР 122011200266-3.

75-летию профессора Каржаубая Сарткожаулы
и 20-летию Научно-исследовательского института
тюркологии и алтаистики
Евразийского национального университета
имени Л.Н. Гумилева

Введение

Редко где, как в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева, была создана специальная тюркологическая лаборатория эпиграфики, с годами возросшая до Научно-исследовательского института тюркологии и алтаистики. Редко где, как в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева, был создан специальный Музей тюркской письменности. Так примечательно для тюркологической науки начался в столичном университете Казахстана XXI век. Такой энергичной новаторской деятельностью воздал за радушный приём в его светлых стенах неутомимый исследователь Каржаубай Сарткожаулы, получивший среди единомышленников простор для творчества и продолжения своих многолетних трудов.

Среди них наиболее широкое значение, быть может, имеет серия целенаправленно и упорно подготовленных и изданных больших атласов памятников древнейшей у тюркских народов письменности, традиционно называемой рунической. Надо думать, что в Казахстане и ряде других тюркоязычных стран они имеют широкую известность. Однако в доступных мне академических изданиях встречается немного откликов на эти важные для науки фолианты.

На этих страницах обратимся к начальному выпуску многотомной серии. Прошедшие с тех пор годы лишь яснее показали значение таких книг, создаваемых и выпускаемых под эгидой Евразийского национального университета, носящего имя Л.Н. Гумилева».

Новизна первого Орхонского атласа

Со времен академика В.В. Радлова в тюркологической науке содержащие руны памятники более 100 лет не издавались в подобных атласах, включающих в себя не только стелы с высеченными на них письменами, но и их археологическое и ландшафтное окружение¹. Эти составившие том данные получены, прежде всего, долгими полевыми исследованиями, проводившимися в Монголии Каржаубаем Сарткожаулы (по ранним исследованиям, издававшимся в Улан-Баторе, давно знакомым тюркологам как С. Харжаубай).

Подход казахских тюркологов к источникам поистине всемирного значения не копирует издания их великого предшественника (Радлов, 1892-1899) или знаменитый финский атлас А. Гейкеля (Inscriptions, 1892). Новизна тома заключена в том, что он включает, кроме указанного, фотографические и выполненные по оригиналам графические воспроизведения всех известных письменных памятников преемственно связанных раннесредневековых государств народа тюрков, независимо

¹ Далее в отсылках текста указан только год издания каждого Атласа: (2005:...; 2006:...).

от использованной системы письма и языка (брахми и согдийского, орхонского рунического и китайского иероглифического). Тем самым в изданных в Астане книгах впервые нераздельно представлено многообразие официальной письменной культуры каждого из Тюркских каганатов в целом (Кызласов И.Л., 2020).

Следовательно, название обсуждаемых книг выдвигает Орхон не только в качестве столь привычного для рунологов специально ограниченного палеографического понятия, но и ставит его в ряд конкретных историко-политических категорий. Для этого, несомненно, есть все основания. Наукой до сих пор не осмыслена во всей историко-политической и, как следствие, историко-культурной полноте намеренная преемственность расположения в одной и той же речной долине столичных центров как II Восточнотюркского, так и уничтожившего его Уйгурского каганата. Вслед за этим предстоит, пожалуй, также обдумать и причины возведения там монгольского Каракорума.

Материалы и методы исследования

В изложении материала мною использован метод структурного анализа, предполагающий рассмотрение отдельных компонентов и даже их составных элементов. Именно использование этого метода позволяет вычлнить из разнообразия аналитических обзоров конкретный сюжет: факты хронологически разновременных включений, дополнений, уточняющих многие аспекты духовной и политической культуры древних тюрков.

Изучение и интерпретация источников, представленных в Атласе, основаны на сравнительно-историческом методе. Рассмотрены длительные во времени и масштабные по территориальному охвату материалы культовых мемориалов ряда раннесредневековых государств с центром на реке Орхон.

Не занимаясь специально орхонскими камнеписными текстами, я оставляю в стороне весьма значительную филологическую часть тома, содержащую выполненные по подлинникам и прокомментированные с учетом всей существующей историографии новые авторские прочтения и переводы как древнетюркских рунических, так и китайских иероглифических монументов. Не стану рассматривать также предваряющие Атлас и выраженные в комментариях к нему историческую и историко-филологическую концепции авторов, положения которых я, выступив редактором русского текста, естественно, сохранил в полной мере, но, принадлежа к иной научной школе, не разделяю.

Считаю необходимым привлечь внимание археологов-востоковедов и историков культуры Евразии к тем возможностям нового анализа, казалось бы, давно известных памятников, которые впервые предоставляет нам Атлас казахских исследователей. Ради демонстрации этого, ограничусь только одним сюжетом, хотя и заметить, и обсудить можно многое.

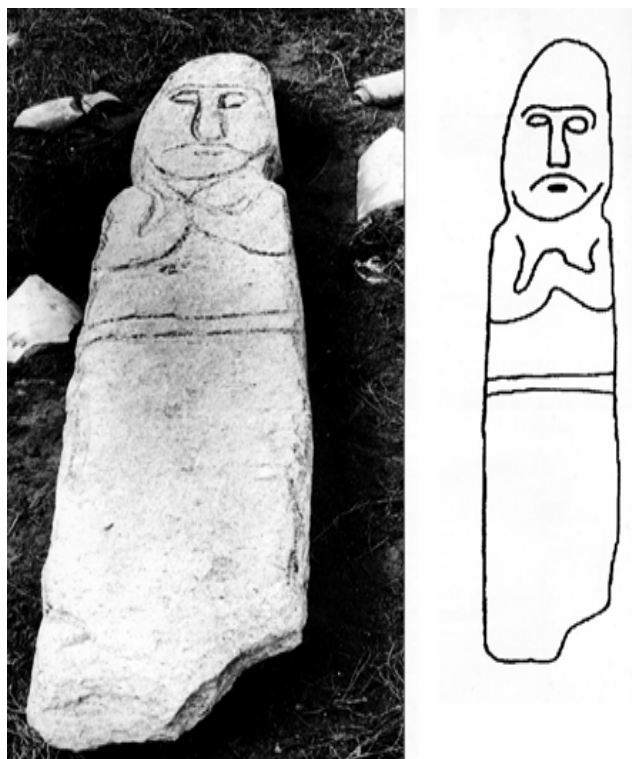
Анализ

Использование памятников VI-VII вв. в первой половине VIII века

Материалы раскопок в Туве уже позволили мне высказать мысль о возможном вторичном использовании поминальных памятников народа тюрков, созданных в VI-VIII вв. (квадратных оградок и изваяний), самими же тюрками в более позднее время

– в IX-X вв. (Кызласов, 1998)². Ныне изданные в Астане атласы позволяют думать, что подобное отношение к памятникам собственных предков было свойственно тюркам уже и в предшествующую эпоху II Восточнотюркского каганата (682-745 гг.). В ряде случаев, обсуждаемых ниже, речь идет о переиспользовании (иногда неоднократно) бывших мемориалов своих прямых, кровных предков, т.е., по-современному говоря, о существовании семейных поминальных комплексов, бытовавших не одно поколение.

Явным признаком культурной и, как можно полагать, хронологической неоднородности компонентов некоторых памятных комплексов служит использование в них поразному созданной поминальной скульптуры. Так, в знаменитом мемориале Кюль-тегина наряду с прекрасно высеченными полнообъемными скульптурами самого князя, его супруги, сановников и виночерпия, а также фигур сакральных баранов (всего 13 изображений) (2005: 151-163, 169-173, сур. 23-32, 36-38; 2006: илл. 117-130, 136-138) встречены и 4 весьма условных плитчатых и столбообразных изваяний, имеющих лишь резные или выполненные в невысоком рельефе изображения только лиц либо еще пары рук да пояса (2005: 164-169, сур. 33-36; 2006: илл. 131-135) (рис. 1).

Рис. 1. Мемориал Кюль-тегина. Изваяние 11
(по М. Жолдасбекову, К. Сарткожаулы, Атлас. 2006, с. 164, илл. 131)

² Для Тувы и Алтая давно установлено, что в это время и позднее оградки вторично употреблялись не только по прямому поминальному их назначению, но и для иных различных целей, например, для совершения захоронений. Однако эти случаи мною не рассматриваются, поскольку случаи такого использования не относятся к культуре народа тюрков, а принадлежат иному населению (Кызласов Л.Р., 1969: 32; Могильников, 1981: 35).

Такие несложные в исполнении памятники умершим типичны для великого множества рядовых поминальников тюрков VI-VIII вв., в которых они стоят к востоку от простых квадратных оградок. Появление в аристократическом мемориале этих каменных баб, явно художественно чуждых прочим его монументальным элементам, неожиданно. Это появление возможно объяснить лишь вторичным использованием изваяний иного поминального комплекса, принадлежавшего предшествующему времени. К тому же положение рук, сложенных на груди, как у одной такой скульптуры, не свойственно классическим древнетюркским изваяниям VI-VIII вв.

Показательно в этом отношении и расположение таких простых изваяний на памятнике Кюль-тегина: они стояли перед платформой основного комплекса в качестве первых балбалов (как это было со скульптурами 11 и 12) или размещались в стороне от основной оси мемориала (скульптура 14) (2005: 116; 2006: 128, 129).

Подобную ситуацию встречаем и в значительно более простом мемориальном комплексе Кошо-Цайдам III, где перед оградкой из высоких плит («саркофагом») ныне сохранилось 3 антропоморфных изображения и фигура барана. Наряду с двумя объемными скульптурами (2005: 206, 207, 210, сур. 1, 2, 6; 2006: илл. 157, 161) и изваянием стоящего человека, выполненном в иной манере (2005: 208, 209, сур. 3-5; 2006: илл. 160), здесь вкопана и простая каменная баба с изображением одного лишь лица и пары прижатых к груди рук (2006: илл. 158)³ (рис. 2).

Рис. 2. Мемориал Кошо-Цайдам III. Изваяние 2
(по М. Жолдасбекову, К. Сарткожаулы, Атлас. 2006, с. 210, илл. 158)

³ В издании 2006 г. подписи под илл. 158 и 160 перепутаны. К сожалению, при верстке русского варианта Атласа был изменен и первоначальный порядок некоторых иллюстраций, что вызвало расхождение с номерами, указанными в тексте книги.

В то время как полнообъемная скульптура сидящего человека воспроизводит самого умершего, простые изваяния вновь оказываются расположены в начале балбального ряда. Размещение изваяний, проиллюстрированное фотографиями (2006: илл. 154, 156), подтверждает и план этого комплекса, изданный В.Е. Войтовым (1996: рис. 18). Им также опубликован план мемориала Кошо-Цайдам IV (не вошедшего в казахские тома), из пояснений к которому следует, что началом ряда балбалов в нем послужил оленный камень – тип скульптуры позднего бронзового и раннего железного веков, распространенный в центральноазиатских землях (Войтов, 1996: рис. 19).

Этот случай, без сомнения, также выявляет традицию вторичного использования тюрками стоявших в степи скульптур предшествующего времени.

Для подтверждения культурного явления, замеченного благодаря Атласу, обратимся к другой литературе, посвященной тюркским аристократическим мемориалам.

Единственной собственно археологической работой, обобщающей материалы по аристократическим мемориалам тюрков, поныне остается книга В.Е. Войтова (1996). При раскопках, проведенных им вместе с монгольским археологом Д. Баяром, была прослежена двухслойность памятника Унгету. Это указывает на вторичное использование тюрками для сооружения своего поминального комплекса площадки раннего мемориала Унгету I, предположительно отнесенного археологами к 40-м гг. VII в. Перестройка вызвала не только разрушение, но и переиспользование многих компонентов предшествующего мемориала. В том числе и бывших на нем изваяний и балбалов (Войтов, 1996: 31, 32, рис. 13, 24). Этому памятнику было оправданно посвящено отдельное исследование (Войтов, 1987).

Следующий несомненный факт вторичного использования тюркского мемориала – Онгинский комплекс, также получил подробное изучение, в результате которого сложилось мнение о сооружении на памятнике отца монумента для его сына (Войтов, 1989; 1996: с. 32, рис. 16). Существование на Онгине особого семейного пантеона, использовавшегося неоднократно, показано во всем убедительно и сомнения вызывать не может. Однако взаимоотношение поколений, отмеченных стелами с надписями, как и относительная хронология разных элементов комплекса, могут быть уточнены на основании рассматриваемых тамговых знаков мемориала.

Еще один явный случай вторичного использования элементов раннего поминального комплекса предоставляет Эрдэнэмандал V (Войтов, 1986: 82-84, рис. 6, 2, 3, 5, 9; 1996: 51, рис. 37, 69, 1), известный со времен Д.А. Клеменца под именем Ихэ-Ханын-нор (Кляшторный, 1978; 2003: 253-256; изваяния фото на с. 262 так поставлены лишь в 1981 г.). Здесь одна из боковых стенок каменного ящика оказалась частью разбитой плиты более раннего подобного сооружения. Судя по крупному сквозному отверстию, она первоначально служила покрытием. О том говорят известные аналогии, относящиеся к первой трети VIII в.

На лицевой стороне восточной плиты «саркофага», в верхней части разрушенной уже к моменту открытия памятника учеными в 1891 г., сохранились нижние фрагменты двух рунических надписей, выполненных старшим орхонским алфавитом⁴. Хотя

⁴ Тюркское изваяние, помещенное вопреки раннесредневековому канону внутри поминального ящика Эрдэнэмандал III, видимо, также перемещено с первоначального места перед оградкой. Возможно, это произошло поздно, и было сделано уже монгольским населением, поклонявшимся этим древностям – см.: (Войтов, 1986: 78, 79, рис. 4-6, 1).

С.Г. Кляшторный дважды издал прорисовки Б. Бамбаева (1927 г.), но его собственная фотография правых строк надписи (2003: 264) противоречит курсивности знаков, отраженных старыми воспроизведениями и рисунком В.Е. Войтова (1986: рис. 6, 5), отличаясь от них в деталях. Так или иначе, но ныне все имеющиеся материалы, включая атлас В.В. Радлова (1892-1899), позволяют считать оба фрагмента остатками общего текста, совпадающего в палеографических и орфографических особенностях.

Широко известная плита подобного каменного ящика в Асхете также несет явные следы вторичного, возможно, неоднократного посещения и использования (Радлов, 1892: табл. XV, 2, XXVI, 3; 1896, табл. LXXXIV, 1, 2; Кызласов Л.Р., 1964: 34, рис. 2; Войтов, 1996: рис. 67).

Рис. 3. Мемориал Асхете. Плита с поминальным пиром
(по Войтову, 1996, с. 111, рис. 67)

Надписи не хватило места на общей площади, она вырезана на двух уцелевших частях бортика рельефа и от его угла меняет направление строки (рис. 3). Тамга, начинающая семейное древо рода Ашина (Кызласов И.Л., 2021: 261, рис. 7, 1), также нанесена на плите позднее: она теснится меж первоначальных изображений. По облику этот гербовый знак принадлежит если не самому Эльтериш-кагану, то его поколению. Следовательно, сама плита со сценой поминального пира была создана в VII в., ранее последней четверти этого столетия.

Еще более ранние скульптуры (оленные камни) оказались, по данным С.М. Дудина, вторично использованы у другой тюркской оградки на р. Хануй – предположительно, у Эрдэнэмандал IV. Если это так, древние изваяния служили менгирами, т.к. остатки сидящей скульптуры, изображавшей самого умершего, были здесь обнаружены раскопками 1981 г. (Войтов, 1986: 79, 80).

Полученные результаты

Издание атласов нового типа, как мы видели, создало возможности для сопоставления разных компонентов как составляющих каждый из больших мемориалов II Восточнотюркского каганата, так и находящихся в разных памятных комплексах этого государства. Оказалось, что не все эти составляющие были созданы во время сооружения самих мемориалов. Часть из них, прежде всего изваяния определенного вида, была перемещена с более ранних подобных объектов и вторично использована. Важно обратить внимание на то, что такому повторному применению были подвергнуты не только скульптуры, относящиеся к иным предшествующим культурам Монголии, но и какие-то собственно тюркские объекты, сооруженные уже с использованием орхонской рунической письменности.

Выводы

Поднятая тематика не исчерпывается рассмотрением затронутых материалов. Другим показателем вторичного использования тюрками более ранних мемориалов своих предков служат тамги. Они даже позволяют видеть, что такое переиспользование осуществлялось членами той же семьи. Во всяком случае, Онгинский мемориал оказался семейным комплексом на протяжении четырех или пяти поколений. В том убеждают различия тамговых знаков, вырезанных на разных элементах памятника: вершинах двух стел, главном балбале и одном изваянии (2006: илл. 63, а-г, 78, 81, 1). Достаточно выстроить геральдические знаки памятника с учетом их графического усложнения (Кызласов И.Л., 2021: рис. 7, 2, 5-7), как становится ясно, что руническая надпись была создана в память последнего из представителей этой семьи.

Рассмотрение ситуации с тамгами, нанесенными на части мемориалов II Восточнотюркского каганата позднее их создания – тема отдельного исследования. Эту работу также позволяют провести, не выходя из кабинета, полученные многолетними полевыми изысканиями и изданные в Астане атласы.

Литература

Войтов В.Е., 1996. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в кульгово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. М.: Изд-во Гос. музея Востока. 152 с.

Войтов В.Е., 1987. Каменные изваяния из Унгету // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. Москва: Наука, Глав. редакция вост. лит-ры. С. 92-109.

Войтов В.Е., 1989. Онгинский памятник. Проблемы культуроведческой интерпретации. Советская тюркология. 3. С. 34-50.

Войтов В.Е., 1986. Древнетюркские памятники на Хануе. Советская археология. 4. С. 74-89.

Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ., 2005. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Астана: Күлтегін. 360 с.

Жолдасбеков М., Сарткожаулы К., 2006. Атлас орхонских памятников. Астана: Күлтегін. 360 с.
Кляшторный С.Г., 1978. Храм, изваяние и стела в древнетюркских текстах (К интерпретации Ихэ-Ханын-норской надписи) // Тюркологический сборник. 1974. Москва: Наука, Глав. редакция вост. лит-ры. С. 238-255.

Кляшторный С.Г., 2003. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб.: Филолог. факультет СПбГУ. 560 с.

Кызласов И.Л., 1998. Результаты раскопок поминальных оградок могильника Эдегей (Факты вторичного использования древнетюркских оградок VI-VIII вв. в раннем средневековье) // Древности Алтая. Известия лаборатории Горно-Алтайского государственного университета. 3. Горно-Алтайск: ГАГУ. С. 143-165.

Кызласов И.Л., 2021. Корни башкирской геральдики: аристократические тамги тюркских государств раннего средневековья // Башкиры в контексте междисциплинарных исследований тюркских народов Евразии. Материалы научной сессии по этнической истории и антропологии башкир. Уфа: Самрау. С. 254-267.

Кызласов И.Л., 2020. Современные основы тюркской руники. *Turkic Studies Journal*. № 2. С.6-14.

Кызласов Л.Р., 1964. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей. Советская археология. № 2. С. 27-39.

Кызласов Л.Р., 1969. История Тувы в средние века. М.: Изд-во Москов. ун-та. 211 с.

Могильников В.А., 1981. Тюрки // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва: Наука. С. 29-43.

Радлов В.В., 1892-1899. Атлас древностей Монголии. Вып. 1-4 / Труды Орхонской экспедиции. СПб.: Типография Имп. АН. 296 с.

Inscriptions, 1892. Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise. L+48+66+1.

Reference

Vojtov V.E., 1996. Drevnetyurkskij panteon i model' mirozdaniya v kul'tovo-pominal'nyh pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv. [The ancient Turkic pantheon and the model of the universe in the cult-commemorative monuments of Mongolia in the 6th-8th centuries]. Moscow: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo muzeya Vostoka. 152 p. [in Russian].

Vojtov V.E., 1987. Kamennye izvayaniya iz Ungetu [Stone statues from Ungetu]. In: Central'naya Aziya. Novye pamyatiki pis'mennosti i iskusstva. Moscow: Nauka, Glav. redakciya vost. lit-ry. P. 92-109. [in Russian].

Vojtov V.E. 1989. Onginskij pamyatnik. Problemy kul'turovedcheskoj interpretacii [Onginsky monument. Problems of cultural interpretation]. Svetkaya tyurkologiya. 3. P. 34-50. [in Russian].

Vojtov V.E., 1986. Drevnetyurkskie pamyatniki na Hanue [Ancient Turkic monuments in Hanua]. Sovetskaya arheologiya. 4. P. 74-89. [in Russian].

Zholdasbekov M., Sartkozhauly K., 2005. Orhon eskertkishterinin tolyk atlasy [Complete atlas of Orkhon monuments]. Astana: Kultegin. 360 p. [in Kazakh].

Zholdasbekov M., Sarthozkauly K., 2006. Atlas orhonskih pamyatnikov [Atlas of Orkhon monuments]. Astana: Kultegin. 360 p. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 1978. Hram, izvayanie i stela v drevnetyurkskih tekstah (K interpretacii Ihe-Hanyn-norskoj nadpisi) [Temple, statue and stele in ancient Turkic texts (On the interpretation of the Ikhe-Khanyn-Nor inscription)]. In: Tyurkologicheskij sbornik. 1974. Moscow: Nauka, Glavnaya redakciya vostochnoj literatury. P. 238-255. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 2003. Istoriya Central'noj Azii i pamyatniki runicheskogo pis'ma [History of Central Asia and monuments of runic writing]. Saint-Petersburg: Filologicheskij fakul'tet Sant-Peterburg GU. 560 p. [in Russian].

Kyzlasov I.L., 1998. Rezul'taty raskopok pominal'nyh ogradok mogil'nika Edegej (Fakty vtorichnogo ispol'zovaniya drevnetyurkskih ogradok VI-VIII vv. v rannem srednevekov'e) [The results of excavations of the funeral enclosures of the Edegey burial ground (Facts of the secondary use of the ancient Turkic enclosures of the 6th–8th centuries in the early Middle Ages)]. In: Drevnosti Altaya. Izvestiya laboratorii Gorno-Altajskogo gosuniversiteta. 3. Gorno-Altajsk: GAGU. P. 143-165. [in Russian].

Kyzlasov I.L., 2021. Kornj bashkirskoj geral'diki: aristokraticheskie tamgi tyurkskih gosdarstv rannego srednevekov'ya [The roots of Bashkir heraldry: aristocratic tamgas of the Turkic states of the early Middle Ages]. In: Bashkiry v kontekste mezhdisciplinarnyh issledovanij tyurkskih narodov Evrazii. Materialy nauchnoj sessii po etnicheskoj istorii i antropologii bashkir. Ufa: Samrau. P. 254-267. [in Russian].

Kyzlasov I.L., 2020. Sovremenniye osnovy turkskoj runiki [Modern foundations of the Turkic runic]. Turkic Studies Journal. № 2. P. 6-14. [in Russian].

Kyzlasov L.R., 1964. O naznachanii drevnetyurkskih kamennyh izvayanij, izobrazhayushchih lyudej [On the purpose of the ancient Turkic stone sculptures depicting people]. Sovetskaya arheologiya. 2. P. 27-39. [in Russian].

Kyzlasov L.R., 1969. Istoriya Tuvy v srednie veka [On the purpose of the ancient Turkic stone sculptures depicting people]. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. 211 p. [in Russian].

Mogil'nikov V.A., 1981. Tyurki [Turks]. In: Arheologiya SSSR. Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ya. Moscow: Nauka. P. 29-43. [in Russian].

Radlov V.V., 1892-1899. Atlas drevnostej Mongolii [Atlas of Antiquities of Mongolia]. Vol. 1-4. Trudy Orhonskoj ekspedicii. Saint-Petersburg.: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk. 296 p. [in Russian].

Inscriptions, 1892. Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise. L + 48 + 66 + 1.

И.Л. Кызласов

Ресей Ғылым академиясының археология институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы

(E-mail: kyzlasovil@mail.ru)

Түркі ақсүйектері ескерткіштерінің қайта пайдаланылуы

(Қазақстанда басылып шыққан Орхон атласы беттеріндегі археологиялық жазбалар)

Аннотация. 2005-2006 жылдары Астана қаласында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессорлары Мырзатай Жолдасбеков пен Қаржаубай Сартқожаұлы тарапынан

Моңғолия жерінде сақталған VI-VIII ғасырлардағы Түркі қағанаттары мемориалдарының атласы жарияланды. Атласта жазулары қашалған стелалар (тасбағандар) ғана емес, олардың археологиялық және ландшафттық мәдениеті де қамтылды. Мұндай жиынтық басылым ғылыми жұмыс үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашқаны сөзсіз. Сонымен қатар бұл ескерткіштерге өз замандастары мен ұрпақтары сан мәрте келгені, ескерткіштерді қайта пайдаланғаны анықталды. Күлтегін мен Хошо-Цайдам III мемориалдарында олардың заманына дейінгі кезеңге тиесілі өзге де жерлеу кешендерінен алынған тас мүсіндер қайтадан пайдаланылғандығы белгілі болды. Шындығында олар түркі халықтары мәдениетіне тиесілі емес және жаңа орында марқұмды немесе оның айналасында болған адамдарды бейнелемеген, жай ғана балбал қызметін атқарған. Дегенмен Эрдэнэмандал V жерленген жерде құрылыс материалы ретінде көне түркі ескерткіштерінен алынған руникалық жазуы бар тақта қолданылған. Унгәетудегі жаңа мемориалды қайта тұрғызу кезінде бұған дейінгі кешен бұзылмай, тек оның балбал тастары пайдаланылған. Онгин кешенінің жазулары мен отбасылық таңбалары бар стелалары оның ата, әке және немере есімдерін мәңгі есте қалдыру үшін пайдаланылғанын растайды. Асхеттегі жерлеу рәсімі бейнеленген тақтайшаның бүйірі кейінірек руникалық жазумен, содан соң бұрышы ойық жеке таңбамен толықтырылған. Екінші Шығыс Түрік қағанаты мемориалдарына олар тұрғызылғаннан кейінгі уақытта адамдар барып тұрғанын отбасылық және жеке таңбалар дәлелдейді, бірақ бұл – бөлек зерттеудің тақырыбы.

Кілт сөздер: Түрік қағанаттары, жерлеу кешендері, ақсүйектердің ескерткіштері, оларды қастерлеу және пайдалану, отбасылық таңбалар, атлас, қағанат, балбал тастар.

I.L. Kyzlasov

Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation

(E-mail: kyzlasovil@mail.ru)

Secondary use of Turkic aristocratic memorials

(Archaeological notes on the margins of the Orkhon atlas published in Kazakhstan)

Abstract. In 2005-2006 in Astana, professors of the L.N. Gumilyov Eurasian National University Myrzatay Zholdasbekov and Karzhaubay Sartkozhauly published an atlas of memorials of the Turkic Khaganates of the 6th-8th centuries, preserved on the lands of Mongolia. It included not only stelae with inscriptions carved on them, but also their archaeological and landscape surroundings. Such a consolidated edition created new opportunities for scientific work. In particular, it turned out that these monuments were repeatedly visited by contemporaries and descendants, and also reused by them. At the memorials of Kul-tegin and Koshu-Tsaidam III, statues taken from other memorial complexes that belonged to the previous time were reused. True, they did not belong to the culture of the Turk people and in the new place did not depict the deceased or his entourage, but served as simple balbals. However, at Erdenemandal V's commemoration, the building material was a slab with a runic inscription, taken from an early Turkic monument. When rebuilding for a new memorial in Ungetu,

the previous one was not destroyed and its statues were used. The steles of the Ongin complex, bearing inscriptions and family tamgas, testify that it was used to perpetuate the memory of a grandfather, father, and grandson. The slab with the scene of the funeral feast in Askhete was later supplemented with a runic inscription on the side, then with a personal tamga carved in the corner. Visits to the memorials of the Second Eastern Turkic Khaganate later than their creation prove family and personal tamgas, but this is a topic for a separate study.

Keywords: Turkic Khaganates, memorial complexes, nobility memorials, their veneration and use, family tamgas, atlas, Khaganate, balbals.

Сведения об авторе:

Кызласов Игорь Леонидович, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник отдела средневековой археологии, Институт археологии Российской академии наук, 117252, ул. Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

Scopus ID 57191727444

Автор туралы мәлімет:

Кызласов Игорь Леонидович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ортағасырлық археология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Археология институты, Ресей ғылым академиясы, 117252, Дм. Ульянов к., 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Scopus ID 57191727444

Information about author:

Kyzlasov Igor Leonidovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher, Department of Medieval Archaeology, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, 117252, Dm. Ulyanova, str., 19, Moscow, Russian Federation.

Scopus ID 57191727444

Түркі фразеологизмдеріндегі антропонимдер мен топонимдер¹

*К.С. Калыбаева^a, А.О. Тымболова^b, Ж.А. Оспан^c

^aАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kalybaevakalamkas@gmail.com). *Байланыс үшін автор: kalybaevakalamkas@gmail.com

^bАл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: tymbolova@mail.ru)

^cАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: jyzimgyl@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
ономастика,
фразеологизмдер,
мақал-мәтелдер,
антропонимдер,
топонимдер, қазақ,
татар, башқұрт,
ноғай тілдері,
семантикалық
талдау.

XFTAP 16.41.99

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-35-50>

АННОТАЦИЯ

Мақалада түркі фразеологизмдері құрамында сақталып қалған түрлі ономастикалық атаулардың, яғни, жалқы есімдердің қыры мен сыры сөз болады. Ономастикалық атаулардың тұрақты сөз тіркестерінде, оның ішінде түрлі тақырыптардағы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің, қанатты сөздердің құрамында тұрақталып қалуы кездейсоқ емес. Олар әрбір халықтың өзіндік ерекшелігін, ұлттық болмысы мен танымын, бастан кешкен тарихын танытатын ерекше тілдік бірліктердің тобын құрайды. Демек, түркі фразеологизмдерінің құрамында кездесетін әрбір ономастикалық атау сөзсіз түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті жайлы мол ақпарат көзін сақтап қалып отыр. Бүгінде біз ол атаулардың тарихын туыстас түркі халықтары тілімен салыстыра қарастырамыз ғана айқындай аламыз. Мұндай салыстырмалы зерттеулер түркітану ғылымы үшін аса маңызды болмақ. Тақырыптың өзектілігі түркі тілдерінің лексика қабатын өз ішінен салыстыра зерттеу мәселесі басқа салаларға қарағанда кенжелеу қалып келе жатқанымен де байланысты болып отыр. Туыстас түркі тілдері фразеологизмдеріндегі жалқы есімдердің қолданыс уәжділігін түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті аясында қарастыру да мақаламыздың басты бір мақсаты болып саналады. Осыған орай бұл мақаламызда біз қазақ халқымен жақын туыстас ноғай, татар, башқұрт, түрік халықтарының тіліндегі түрлі оралымдар құрамында қалған ономастикалық атаулардың қатарын құрайтын антропонимдерді, топонимдер мен кейбір этнонимдік атауларды салыстырмалы зерттеу әдісімен тарихи тұрғыдан талдаймыз.

Received 19 August 2022. Revised 27 August 2022. Accepted 10 November 2022.
Available online 30 December 2022.

For citation:

K.S. Kalybaeva, A.O. Tymbolova, J.A. Ospan Anthroponyms and toponyms in Turkic phraseology // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 35-50. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-35-50>

Дәйексөз үшін:

K.C. Калыбаева, А.О. Тымболова, Ж.А. Оспан Түркі фразеологизмдеріндегі антропонимдер мен топонимдер // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №4. – 35-50 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-35-50>

¹ Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09260438 гранты).

Кіріспе

Ономастикалық атаулар – сол аймақты мекен еткен халықтың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен географиялық орта туралы таным-білімін көрсететін тілдік, тарихи-мәдени мұрасы. Көшпелі өмір салтын кешіп, мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы географиялық ортаны, жер бедерін, өсімдіктер дүниесін жақсы білгендіктен, оны өз тілінде дәл бейнелегенде болған тарихи оқиғалар, елеулі өзгерістер де топонимдерден көрініс таппай қалмаған. Ономастикалық атауларда тұнып тұрған сыр бар екені, олардың астарында әлі айтылмаған ақиқаты мол ақпараттар қоры жатқаны анық. Сондықтан топонимдер жүйесін тілдік-тарихи дерек көзі ретінде жан-жақты зерттеудің маңызы зор. Бүгінгі таңда мұндай салыстырмалы зерттеулер жасау түркі халықтарының өткен ортақ тарихын терең бағамдауда таптырмас мол ақпарат көзі болып отыр.

Мәселенің зерттелу тарихы

Ономастикалық фразеология тіл білімінде қазірге кең зерттеле қоймаған жас саланың бірі болып отыр. Дегенмен, біршама шетелдік ғалымдар, орыс ғалымдары бұл мәселеге салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулер тұрғысынан біршама назар аударып келген. Айталық, неміс және украин тілдерінің ономастикалық фразеологизмдерін Е.Ф. Кудина (Кудина, 1982) салыстыра зерттесе, ағылшын және орыс тіліндегі осы мәселені В.А. Мендельсон (Мендельсон, 2009), француз және орыс тілдеріндегі ономастикалық фразеологизмдерді Н.В. Абрамова, неміс тілін орыс, ағылшын, француз тілдерімен салыстырып В.В. Ловянникова (Ловянникова, 2008) секілді ғалымдар жан-жақты зерттеп жүр. Ал түркітану саласында бұл мәселе түркі тілдерін туыс емес тілдердің фразеологизмдерімен салғастыра қарастырған зерттеулерде жақсы сөз болғандығын байқаймыз. Мысалы, Э.М. Сайтова башқұрт тілін орыс және неміс тілдерімен салыстырып зерттесе (2007), Г.Р. Ганиева ағылшын, орыс және татар тіліндегі жалқы есімдердің фразеологизмдер құрамында қолданылу сырын зерттейді (2012). Сол секілді Г.Ф. Саттарова, З.М. Раемгужина башқұрт фразеологизмдеріндегі жалқы есімдердің сырын әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан салыстыра зерттеген. Ал қазақ тіл білімінде Ф.М. Әшімханова «Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі» деген тақырыпта зерттеу жүргізген (2007). Бұл зерттеуде жекелеген фразеологизмдердің түркілік сыры да қоса қамтылған. Алайда түркі ономастикалық фразеологизмдерін туыстас тілдердің материалында өз ішінен салыстыра зерттеу жоқтың қасы. Бұл бағытта түркі тілдерінің фразеологизмдерін салыстыра зерттеп жүрген Қ.С. Қалыбаеваның зерттеулерінде бірқатар мәліметтер кездеседі (Қалыбаева, 2009). Садирова К.К., Тектигул Ж.О., Жазыкова Р.Б., Исламғалиевалардың бірігіп жазған мақаласында «Қазығұрт» топониміне қатысты тілдік санада қалыптасқан мифтік жүйе мәселесі сөз болады (Садирова, 2021). Сол сияқты З.А. Биктагирова, Г.С. Хазиевалардың татар және түрік тілдеріндегі ономастикалық фразеологизмдерді салыстыра зерттеген мақалалары (2012) болғанымен, түркітану саласында көтеріліп отырған тақырып аясында арнайы зерттеулер өте аз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Ономастика халықтың этностық ерекшелігімен тығыз байланыста қалыптаса келіп, сол халықтың сыртқы ортамен тарихи, мәдени байланысының сыр-сипатын танытатыны анық. Мақал-мәтел мен қанатты сөздердегі, фразеологизмдердегі әрбір халық, ұлт атауы, әрбір қала, ауыл-аймақ, өзен, су атаулары, жеке тұлғалардың есімі – бәрі де түркі халықтарының бастан кешкен ортақ тарихы мен кейінгі тарамдалу жолы жайлы кейінгіге құнды мағлұматтар берері даусыз. Бұл жолда түркі тілдерінің деңгейінде азды-көпті жасалған зерттеу нәтижелері ендігі ретте оларды өз ішінен салыстыра зерттеуге мол мүмкіндік беріп отыр.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде туыстас түркі тілдерінің фразеологиясы мен ономастикасын біртұтас жүйе ретінде қарастырған, әрі оларды туыс емес тілдермен салғастыра қарастырған зерттеулер іріктеліп алынды. Сонымен қатар, мақалаға негіз болып отырған тілдік деректерді талдауда түркі тілдерінің түрлі сөздіктері, қазақ тіл білімі мен түркітану саласындағы ғалымдардың зерттеулері мен мақалалары пайдаланылды. Зерттеу барысында салыстырмалы-салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдісі қолданылды. Ономастикалық компоненті бар фразеологиялық бірліктерді, салыстырмалы және халықаралық фразеологизмдерді, ономастиканы, прецеденттік атаулар кешенінің сипаттамасы мен прецеденттік мәтіндерді, лексикографиялық дереккөздерді зерттеуге арналған көптеген теориялық зерттеулер қатарында «Көне түркі сөздігі», «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Түркі тілдерінің фразеологиялық сөздіктері» пайдаланылды. Сонымен қатар, дереккөз ретінде және кейбір түркі тілдеріндегі қос тілді сөздіктердің де, түркі халықтарының этнографиясына қатысты зерттеулердің деректерін де кеңінен пайдаландық.

Талдау

Тілдің лексикасынан қомақты орын алатын ономастикалық атаулар мәселесі бүгінгі тіл білімінде, жеке түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде де жан-жақты зерделенген мәселе болып табылады. Бұл саланың антропонимика, топонимика, этнонимика арналарының теориялық мәселелері де тіл білімі тұрғысынан жақсы бағамдалған. Алайда ономастикалық атауларды туыстас тілдердің материалында салыстыра зерттеу мәселесі енді ғана зерттеу нысанына іліге бастады. Жалқы есімдерді зерттеуші Г. Мәдиева бұл атаулардың мәнін төмендегідей бағалайды: «К ядерным элементам национальной когнитивной базы относятся прецедентные имена, которым принадлежит одна из ведущих ролей в накоплении и передаче культурной информации, понимании определенной ситуации и целого комплекса ассоциаций, которые возникают при актуализации прецедентного имени в речи» (Мәдиева, 2018: 122).

Ономастикалық атаулардың ішінде ерекше көзге түсетіні – фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің құрамындағы тарихи тұлғалардың атаулары. Ғалым Г. Смағұлова өз зерттеуінде осы кезеңдегі тұлғаларға байланысты қазақ мақал-мәтелдерінің құрамында қалған Бердібек, Тоқтамыс хан атауларын келтіреді. Мысалы: Нар мойыны Бердібекте кесілді: Біздің ел Тоқтамысты жамандағанын да қоймайды,

көрсө бас ұрып тоңқайғанын да қоймайды (Смағұлова, 2010: 21). Мысалы, қазақ тарихында қалған «Қасым ханның қасқа жолы», «Есімханның ескі жолы» деген оралымдардың бойында талай тарихи ақпараттар жатқанын әркім біле бермейді. Мұндағы Қасым хан тұсындағы ел басқару ісіне қатысты реттелген заңдар жобасы ел арасында «Қасым ханның қасқа жолы» атауымен сақталып, оны жалғастырушы Есім ханның шешімдері ел арасында «Есім ханның ескі жолы» деген атпен қалғандығын осы оралымдар өз бойында сақтап қалып отыр.

Осындай тарихи тұлғалардың бірқатары түркі жұртына ортақ. Мысалы, тарихтағы Мамай есімі барша түркі халқына таныс. Өйткені Мамай – түркі жұртына ортақ Алтын Орда кезеңіндегі тарихта болған тұлға. Ол – сол кезеңде Мәскеу патшалығына алапат соғыстар жүргізіп, өзінің аяусыз қантөгісімен есте қалған қолбасшы. Бұл есім, әсіресе, орыс халқында өзінің қатыгездігімен ерекше есте қалған. Ол 1370 жылдары Алтын Орданың билеушісіне айналды. Орыс тілінде бұл есім мен оған қатысты оқиғалар «Как Мамай прошел – полнейший беспорядок, опустошение, разгром» деген мағынада тұрақты тіркеске айналған. Татар тілінде: *Мамай заманында* «баяғыда, әлдеқашан ұмытылған заманда», *Амайдағы, мамылдағы* «әлдеқашан, баяғыда» деген мағынада қалыптасқан; башқұрт тілінде: *мамай заманы (заманында)* «баяғы заманда»; *Мамай йыры* «әлдеқайда арзан, әлдеқайда жеңіл, жақсырақ» деген мағынада айтылады. Ал қазақ тілінде «Өлдің Мамай, қор болдың» «кеше ғана абыройлы едің, заманың өтті, қор болдың» деген мағынада қолданылады. Мамай батыр өлгенде анасы: «*Өлдің, Мамай, қор болдың!*» – деп жоқтаған деседі. Бұл оралым қазақ фольклорында сақталған осы жоқтаудан қалса керек.

Түркі халықтарында жиі ұшырсатын есімнің бірі – Майқы би. Майқы би – ел билеген көсем, басынан сөз асырмаған шешен. Аңыз бойынша Орманбет би қайтыс болған соң қазақтарды үш жүзге бөлген осы Майқы екен. Жұрт оны «Қарқуардай Майқы» деп, таңның атысы, күннің батысы талмай шырылдайтын құсқа теңеген. «Майқы айтты» деген сөздің көпшілігі халық даналығына айналып кеткен.

Түркі халқына кеңінен таныс есімнің бірі – Асан қайғы. Өз жұртына бақытты өмір іздеп, сарылып өткен бұл тұлға қазақ тілінде *Асан қайғыға салыну* «жөнсіз уайымшылдық» мағынасын берсе, татар тілінде *Хәсрәт Хәсән* (уайымшыл Хасан) – сары уайымға салыну мағынасында қолданылады екен.

Башқұрттар мен татарларға шамадан тыс салық салған Андрей Жихарев патша әкімшілігінің Уфа округі кеңсесіндегі өкілінің есімі (18 ғ. басы) *Андрей казнасы* «сарқылмайтын қаражат көзі» деген мағынада башқұрт тілінде (Сайтова, 2007: 421). Андрей казнасы – «шексіз байлық; түпсіз бөшке (Ресей қазынасы)» түрінде татар тілінде сақталып қалған. Осындай тарихта қалған есімнің бірі – Ресей империясы тарихында 1905-1907 жылдардағы революция кезеңінде министрлер кеңесін басқарған қатігез Столыпин есімімен байланысты қалыптасқан татар тіліндегі *Столыпин галстугы* фразеологизмі де бойына көп тарихи ақпараттарды сақтап қалған.

Бірнеше мысал ретінде дінмен, наныммен байланысты атауларды көрсететін паремиялар да бар. Бұл жайында зерттеуші Ф. Әшімханова: «Антропонимиялық лексиканы зерттеу теориясына сай әрбір этностың, тайпаның (ұлттың, халықтың) ұзақ даму барысында қалыптасқан азаматтық тарихымен қатар, антропонимиялық тарихы

болатыны белгілі және ол тарих сол қауым мүшелері жасаған есімдерінің қалыптасу процесін олардың заман талабына, саяси-әлеуметтік, мәдени, діни өзгерістерге байланысты жаңаланып, жаңғырып, ауысып, дамып отыратынын көрсете алады», – деп атап көрсетеді (Әшімханова, 2007: 64). Мысалы, шығыс әлеміне белгілі болған Хызыр Илияс әулие пайғамбардың есімі башқұрт тілінде «*Сәуірден алтыһында Хызыр Илияс камсығын һелтәй*» түрінде қалыптасқан. Себебі осы күннен бастап, қыстың ызғары әлсіреп, қар ери бастайтын көрінеді (Биктагирова, 2012: 449). Башқұрт тілінде *Әжәлең тапқан Локманға әжәле мең жылға миһләт бірған* «Өлім тапқан Лұқманға өлім мың жыл мезгіл берді» деген оралымдар да діни сипаттағы аңызға айналған ойлармен байланысты қалыптасқан болса керек. Сол сияқты *Дақянустың байлығы* Бай Дақянустың ертегі байлығы туралы ескі татар әңгімесінен алынған екен. Башқұрт тілінде паремиялық қорда жалқы есімдермен байланысты күнтізбелік өзгерістерге орайласқан мақал-мәтелдер кездеседі. Олардың ішінде «*Ақман-Тоқман – алты көн, алтығы ла каты көн* Ақман-Тоқман – алты күн, алтауы да суық емес» деген ойды білдіреді. Жалпы *Ақман-Тоқман* – наурыз айында болатын күшті борандардың аты ретінде қабылданады.

Башқұрттар мен орыстардың тығыз байланысы нәтижесінде башқұрт тіліне әулие есімдерімен байланысты антропонимдер кіретін мақал-мәтелдер енген: *Питрау үтте – йәй үтте* «Петров күні өтті – жаз өтті». Славян мәдениетінде Петров күні маусым айының ортасына сәйкес келеді. Керісінше, *Покров етте – кыш етте* «Покроу келді – қыс келді» түрінде де кездеседі; *Микыла етмай йай былмай, Микыла етмай кыш былмай* «Никола келгенше, жаз жоқ, Никола келгенше, қыс жоқ» деген мағынадағы бұл фразеологизм де орыстың діни күнтізбесіндегі 9 мамыр «Никола күні» ұғымынан туындаған екен.

Түркі халықтарының ішінде татар және башқұрт халықтарында кең таралған Ғали мен Уәли деген тұлғалар бар. Бірде қалжыңмен, бірде шындықпен астастырылып қолданылатын бұл есімдер осы халықтардың тілінде көптеген оралымдардың жасалуына негіз болған. Татар тілінде бұл есім он шақты мақал-мәтел, фразеологизмдердің құрамында кездеседі екен. *Вали уз ешендә Ғали уз ешендә* «Уәли өз жұмысында, Ғали өз алдына» яғни, әркім өз ісімен айналысады, ешкім ешкімді ойламайды деген мағынада жұмсалады. *Ғали Валигә, Вәли Галидә аударә; Ғали бүркен Вәлигә, Вәли бүркен Галигә (қыдырып жүру); Галигә дүслыктан түгел, Могавиага дошманлыктан – торна*. Бір қызық жері Ғали, Вәли атаулары түрік тілі оралымдарында Әли, Вели түрінде де жиі ұшырасады екен. Мысалы:

Алинин борчуну Велиден сорулмаз; (Әлидің қарызы Уәлиден талап етілмейді).

Али дост теккеде калды бизим ески пост (екеуі де Әли дос, Уәли де дос, бұрынғы шейх лауазымымыз текке қалды);

Алинің күлахыны, Велие, Велинің күлахыны Алие гидирир (Әлидің тымағын Уәлиге кигіз, Уәлидің тымағын Әлиге кигіз).

Алие иедик, Велие дүдүк (Әли үшін – тамақ, ал Вали үшін – ысқырық). Бұл мақал қажеттілікке жұмсалған ақша туралы айтады (Балтабаева, 2019: 273).

Әли, Уәли атаулары қарақалпақ тілінің оралымдарында да жиі қолданылатыны таңғалдырады. Мысалы: *Баланың атын Әлий қой, одан қалса Уәлий қой*. Жалпы

қарақалпақ ғалымдары Әли мен Уәли (Вәли) есімдерінің түркі фразеологизмдерінде жиі қолданылуын араб, парсы тілдерінен шыққандығымен байланыстырады (Балтабаева, 2019: 273). Ал қазақ тілінің фразеологиялық қорында бұл есімдер кездеспейді.

Ғаламдық метафорация арқылы жасалған фразеологиялық бірліктерде күнделікті, мифологиялық немесе тарихи сипаттағы белгілі бір жағдай тілде бір фразеологизмнің қалыптасуына негіз болады. Мысалы, татар тілінде: *Гыйбадланып йори* – қалада біраз тұрған соң өзін қала адамы деп шешкен, шын мәнінде сыртқы түрі ғана өзгергенімен, болмысы сол күйінде қалған мақтаншақ, бос адам, ауылдың тумасы туралы ой сақталған. Тугыры Тукай – «тура да әділ адам» деген мағынада қолданылады екен. Қарақалпақ тілінде «*Сыпырасында бір ууыс ұны жоқ, қызының атын Майдабике қойыпты*» деген оралымда шамасына қарамай, көкірегін көтеретін менмен адамға қарата жеңіл әзілді астар қалыптастырған Майдабике есімі кездеседі. Әрине мұндағы Гыбайдулла, Тукай, Майдабике есімдерінің бұл оралымдарда қалу сыры тарихта ұмытылғанымен, кезінде белгілі бір тұлғалардың жеке басындағы қасиеттерімен байланыстырылғаны анық. Ал қазақ тілінде фольклор тілінен келіп қалыптасқан «Шық бермес Шығайбай» (қолы тар, пес адам), «Қарынбай сараң» (қолы тар, пес адам), «Қобыланды келеді сайменен» (созылып бітпей кеткен іс жайлы айтылады) фразеологизмдері қалыптасқан болса, қазақ танымындағы мифтік жүйеден келіп қалыптасқан «Асанқайғыға салыну» (Орынсыз уайымға бату), «Қайда барсаң Қорқыттың көрі» (пессимизмге салыну) секілді оралымдар халық санасында мәңгіге орын тепкен. Бұл атауларға байланысты түрлі тартысты пікірлер де жоқ емес. Мысалы, Асан қайғы атауы – ноғай, қырғыз, қарақалпақ сияқты бірқатар түркі халықтарының фольклорында жиі кездесетін жинақтаушы атау. Дегенмен халық санасында бұл атаулардың кейінгі тұрақталған мағынасы мәңгі есте қалған. Қазақтың ертедегі түсінігіне байланысты Жылқы атасы – Қамбар ата, Сиыр атасы – Зеңгі баба, Түйе атасы – Ойсыл қара, ешкі иесі – Сексек ата, Қой атасы – Шопан ата деп келетін оралымдарда да бүгінде түрлі аңыздарда айтылатын қазақ халқының мифтік балаң түсінігі сақталған. Зерттеушілер ислам дінінің таралуымен байланысты Зеңгі баба, Шопан ата, Қамбар ата ұғымдарының киелі ұғымға айналғанын көрсетеді. Қамбар ата ұғымы бірқатар түркі тілдерінде сақталған (Тоқтабай, Сейтқұлова, 2005: 73). Ал Ойсылқара ел ішінде әулие ретінде танылған Уәйіс әл-Қаранидің атымен байланысты қалыптасқан ұғым делінеді. (VII-VIII ғасырлар). Ескіден жеткен аңыз бойынша Ойсылқара әулие Мұхаммед пайғамбардың тапсырмасын орындаушы, пайғамбар тапсырмасы бойынша түйе малын бағушы болса керек. Шопан ата – қой түлігі мен шопанның пірі. Зерттеушілердің пікірінше шамамен 13-14 ғасырларда өмір сүрген және Қожа Ахмет Ясауи көмекшілерінің бірі болған екен. Ал Ешкі пірі аталған Сексек ата ертеде ағасының қатігездігімен айдалада қалдырылса да, тау ешкілерін асырап бағып күн көрген жігіт ретінде елдің есінде қалған делінеді. Ал сиыр малының пірі Зеңгі баба Қожа Ахмет Ясауидің мұриті болған деген дерек бар. Ол жайында біз Әбубәкір Диваев жазбаларынан: «Зеңгі атаның шын есімі Әмин баба еді, өте қара кісі болғандықтан «Зеңгі баба» атанып кеткенін» деген мәлімет кездестіреміз.

Түркі фразеологизмдерінің құрамында жиі кездесетін жалқы есімдердің бірі – топонимдер, яғни түркі жұртындағы жер-су атаулары. Мысалы: *Әркімнің өз жері – Мысыр шаһары*. Н.Оңдасыновтың «Арабша – қазақша түсіндірме» сөздігінде: «Мысыр

– қала, үлкен қаланың теңеуі» дегенмен қатар «нұр жауған, берекелі, жарылқаған өлке» деген ауыспалы мағынада да беріледі. Бұл фразеологизм қарақалпақ тілінде де «*Хәрқимниң өскен жері Мысыр шәхәри*» түрінде кездеседі. Ал ноғай халқында «*Мысырда патша болғаннан, элимде шобан болған артық*» деген оралым кездеседі. Сонымен қатар Мысыр топониміне байланысты «*Муннан кеткен аң құслар, Барып Мысырда қыслар*» деген фразеологизм де осы ноғай тілінде қолданылады. Беретін мағынасы әркімнің өз жері – берекелі, құтты мекен деп білеміз. Бұдан шығатын ой, демек Мысыр атауы бүкіл түркі жұрты үшін қасиетті де қадірлі ұғым екен.

Жалпы түркі жұртының танымында Мекке мен Медине топонимі ең киелі атаулардың бірі болып табылады. Себебі ислам діні осы Мекке қаласында тарағандықтан, ең киелі атаулардың біріне айналған. Бұл топоним қарақалпақ тілінің фразеологизмдерінде де жиі қолданылады. Мысалы, «*Хожя мен хожя Меккеде табысар*», яғни «ең оқымысты жандар тек Меккеде жолығысады» деген мағынада қолданылса керек. Қазақта «*Анаңды Меккеге үш рет арқалап апарсаң да қарызыңнан құтыла алмайсың*» деген мақал ерте замандардан қалыптасқан. Яғни, түркілік танымдағы ислам дініне деген құрмет осы Мысыр, Мекке елінің атаулары арқылы фразеологизмдерде сақталып қалған. Жалпы құрамында жер-су атаулары кездесетін фразеологизмдер халық жадынан мықтап орын алған тілдік санаға қатысты қалыптасқан тұрақты сөз тіркестері болғандықтан, олар да халық тарихынан сыр шертеді. «Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі» атты ғылыми еңбегінде Ұ.Рысқалиқызы: «Топонимдер халықтың көне тарихынан мол мәлімет бере алатын, этностың өткенінен этнографиялық деректер жеткізе алатын, дәуірлік жүк арқалаған ұлттық лексиканың негізгі саласының бірі», – деп көрсетуінде үлкен мән жатыр (Тоқтабай, Сейтқұлова, 2005: 4).

Мысалы, қазақ тілінің өзінде жалпы жер-су атауларында Қазақстан территориясының аймақтарына берілген сипатын тануымызға болады. Мысалы, «*Сыр елі – жыр елі*», «*Арқаға барсаң, әншімін деме, түстікке барсаң, бишімін деме, батысқа барсаң, күйшімін деме*» оралымдарында осы аймақ халықтарын танып білуге қатысты мол ақпараттар жатыр. Әрине, фразеологизмдердің құрамында жер-су атаулары кездейсоқ сақталып қалмайды. Мұнда сөзсіз үлкен бір тарихи оқиғаның астары жатады. Мысалы, татар тілінде: *Лаеш шулпасы ешкән (ешмәген)* – «төзімді қиындықтарды жеңе білетін» деген мағынада қолданылады. Себебі татар елінде қаладан онша алыс емес жерде Лаеш деген ауыл болған екен. Бірақ батпақты жер болғандықтан оған жету өте қиын екен, ол ауылға жету үшін айналма жолмен жүруге тура келгендіктен тура жолдағы батпақты кешіп өтпек болғандардың біразы балшыққа батып өлген жағдайлар болған екен, сол ақпарат *Лаеш шулпасы ешмәген* – «мұқтаждық көрмей өмір сүрген»; *Лаешта булмаған* «қиындық көрмеген, түк көрмеген» деген мағынада қалыптасқан. Сол секілді осы татар тілінде белгілі бір қызық тарихи ақпаратты сақтап қалған фразеологизмнің бірі – «жасандылық, өтірік» деген мағынадағы «*Потемкин авылары*» оралымы. Бұл фразеологизмнің қалыптасуында да үлкен тарихи ақпарат жатыр екен. Өз кезеңінде II Екатерина Қырым аймағындағы халықтың әл-ауқаты мен тұрмысын көру үшін аралауға шыққан екен. Сол жылдары осы аймаққа жауапты князь Г.А. Потемкин өтірік қызыл-жасылды декоративті ауылдар жасап, қарсы алғанға ұқсайды. Бұл фразеологизм осы өтірік

ауылдардың тарихта қалған белгісі ретінде «жасандылық, өтірік» деген мағынада татар тілінде әлі қолданыста екендігі Ф. Ганиевтің еңбегінде көрсетілген (Ганиев, 1970: 32).

Татар, башқұрт тілдерінде Бұхара қаласының атауы тілде өте жақсы сақталған. Оның сыры бұл халықтардың ислам дінін қабылдауымен байланысты болса керек. Яғни татар, ноғай және башқұрт халықтарының молдалары орта ғасырларда Бұхарадан барып, білім алған. Сондықтан болар, бұл тілдерде Бұхара қаласының атауы білімділіктің, құрметтің белгісі ретінде қолданылатыны байқалады. Татар тілінде ежелден татар халқының санасында сауда, оқу-ағарту және мәдени орталық ретінде байланыстырылған Бұхара ойконимі бірқатар фразеологиялық бірліктердің құрамдас бөлігі болып табылатыны келесі фразеологиялық бірліктердің мәнін түсіндіреді:

Бохара мәшәсе немесе *Бохар жимеше* – Бұхарада білім алған молда;

Бұқараға барса аяғын жирге тиерместер иде – үйде қадіріне жетпеген өте білімді адам туралы.

Бохар киавендә дә була – Бұқар күйеу балада мұндай кемшілік болады, кемшілігі жоқ адам болмайды, болмашы кемшілік кешіріледі;

Бохар ишек – Бұқар есегі, жалқау, қыңыр, ақымақ адамды білдіру үшін қолданылады. Бұхара атауына қатысты фразеологизмдер татар, башқұрт тілдерінде көп кездеседі екен де, қазақ тілінде мүлде кездеспейді екен. Мұның өзі ислам дінінің бастауы Орта Азия елдеріне осы Бұхарадан білім алған татар, ноғай, башқұрт молдаларынан тарағанымен байланысты болса керек.

Бір қызығы, татар тілінде Москва ойконимдік компоненті бар фразеологизмдер де бар: *Мәскеу өсте* – «Мәскеудегі жәрмеңке маусымы», *моннан ыргытсан Мәскәуге барып житар* «ескіріп, қатып қалған нан туралы» т.б. *Мәскеу күрене (куренерлек)* сұйық демделген шайды сипаттайды. Айта кету керек, «*Мәскеу көрінеді*» деген тіркес орыс тілінде де бар екен, алайда ол тілде тозған нәрсені сипаттайтын ұқсайды. Демек, бұл орыс тілінен калькалана отырып, басқа семантикалық өрісте дамып қалыптасқан фразеологизм болып табылады.

Түркі фразеологизмдерінің бойында жиі кездесетін жалқы есімдердің бірі ұлт, халық атаулары, яғни этнонимдер болып келеді. Этнонимдер әр халықтың тілін, тарихын зерттеу үшін құнды мәліметтерді қамтиды. Этнонимдерден танылатын коннотациялық бояулар фразеологиялық бірліктерде де байқалып тұрады. Негізі этнонимдердегі белгілі бір коннотациялардың қалыптасуында экстралингвистикалық факторлар жатыр. Сол факторлар осы тілдік бірліктердің қалыптасуындағы тарихи, саяси, діни және психологиялық контекстермен байланысты. Осы экстралингвистикалық себептердің барлығы этнонимдердің коннотацияларының қалыптасуына септігін тигізеді де біртіндеп, туынды және фразеологиялық байланысты мағыналардың семантикалық өзегіне айналады. Осыдан келіп, әр этносқа тән стереотиптер қалыптасады. Ал этникалық стереотиптер дегеннің өзінен әр халықтың айналада қоршаған басқа халықтардың санасында қалыптасқан стандартты сипаты келіп шығады. Ондай стандартты сипаттың өзі тарихи санадағы көрінісі белгілі бір оқиғалармен, кейде белгілі бір халықтың, ұлттың тіпті кейде ру-тайпалардың жиынтық образымен байланыста қалыптасуы мүмкін. Мысалы, қазақ тарихында ру атауларымен байланысты қалыптасқан түрлі фразеологизмдер кездеседі. Айталық, «*қоңыраттың ең жаман қызы күйеуін сабар*» фразеологизмі бір қарағанда

жеңіл қалжыңға құрылған секілді көрінгенмен, мұнда сол халықтың бойындағы қайтпастық, батылдық секілді этностық сипат жатыр. Бір қызығы, қарақалпақ халқында да қоңырат руымен байланысты қалыптасқан «*Қоңырат келсе сөз басылар, Қытай келсе жан басылар*» деп келетін фразеологизмде де осы этностық сипат нақтылана түседі. Түркі антропонимдерінің мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің құрамында қалып қоюы негізінен халық санасында қалған белгілі бір тарихи оқиғаларға байланысты да болып келеді. Мысалы, қазақ тілінде «*қытай қорған болу*», «*татар бар жерде қатер бар*» секілді оралымдардың құрамындағы тарихи ақпараттарды көпшілік біле бермейді. Мұндағы «қытай қорған болу» ұлы қытай қорғанының салынуымен байланысты қалыптасып, бүгінде «жауласу, араласпау» мағынасында образды түрде қолданылады. Осы қытай атауы тек қазақ емес, басқа туыстас тілдердің фразеологизмдерінде де осы мағынада сақталып отырғаны байқалады. Зерттеу барысында біз татар тілінде осы ұлт атауымен келетін бірнеше оралымдарды анықтадық. Мысалы: *Мин сөйлимен Япон белән Кытайны, син сөйлисең Хөппениса тұтәйне*; бұл фразеологизмнің мағынасы қазақ тіліндегі «бас десе құлақ деу» фразеологизміне сәйкес келеді; Сол секілді *Кытай тәкәллефләре күрсәтү*; «түкке қажетсіз формализммен айналысу»; *Кытай грамыты (грамотасы)* – түсініксіз іс әрекеттер; Бұл фразеологизмдердің қалыптасуы жайлы татар ғалымы Ф. Ганиевтің еңбегінде: «Во времена императорского правления Китай был государством с огромным чиновничьим аппаратом и церемониальным двором самого императора – богдыхана. Этот двор был знаменит своим очень сложным и пышным этикетом – правилами поведения, которых было так много, что появилась целая наука о придворных церемониях. Каждый новый император вводил дополнительные обычаи и церемонии» деген деректер келтіріледі (Ганиева, 2012: 67). Ал «*татар бар жерде қатер бар*» фразеологизміндегі татар атауы қазіргі татар ұлтына қатысы жоқ болса керек. Бұл оралымның қалыптасуы сонау моңғол-татар шапқыншылығымен байланысты болса керек деген мәлімет бар. Себебі, ол замандарда бүкіл түркі жұртын татар деп танушылық болғанын білеміз. Тіпті, қытай жұрты сол ұлы қорғанын осы көршілес отырған түркі жұртынан қауіптенгеннен салған деген де мәлімет бар. Демек, жалпы татар атауының төркінінде бүкіл түркі жұрты жатқандығы осы фразеологизмде тұрақталуы әбден мүмкін. Сол секілді атаудың бірі-қазақ атауы. Мысалы ноғай тілінде «*Казак шығув*» деген фразеологизм кездеседі. Беретін мағынасы «үй жайын тастап, еркіндікке шығып кету» деген ұғымды береді деп көрсетілген ноғай сөздігінде (Шихмурзаев, 2006: 67). В.В. Радловтың сөздігінде қазақ сөзі жайлы мынадай мәлімет берілген: «Слово «казак» на тюркских языках объясняется как человек вольный, независимый, уходящий со своей родины на заработки» (Радлов, 1911: 364). В.В. Радлов, Р.Х. Керейтов мұндағы қазақ этнонимін казачествомен байланыстырады. Патшалы Ресей кезеңінде жайылымдық жер үшін болған тартыстарда жеңіліс тапқан қара халық үй-жайын тастап босқынға айналғандарды «қазаққа шығушылар» деп атаған деген мәлімет келтіреді (Керейтов, 2002: 36). Ноғай халқында осы халықтың атауына байланысты қалыптасқан оралымдарын кездестіреміз. Мысалы, «*Ногай болсаң, тарақ бол, мырза болсаң орақ бол*» немесе «*Есеней тамға ортақ*» «*Есеней тамға таяқ, кімге салсаң да болмаяк*» секілді оралымдарда ноғай жұртының Есеней руына байланысты және бұл халықтың дәстүрінде кең орын алған ру таңбаларына байланысты мәліметтер сақталып қалған. Ол ру Енесей өзенінің

бойында өмір сүрген ертедегі ноғай халқының ата жұртымен байланысты болса керек. Бұл атауды ноғайлар кейіннен Краснодар өлкесіндегі Есеней (Ясени) өзенінің атына ауыстырған сияқты.

Нәтижелер

Тілдің фразеологиялық және ономастикалық кеңістігі жеке адам мен қоршаған дүниенің өзара әрекетін зерттеу үшін өнімді зерттеу алаңқайы болып табылады. Өйткені олар адамның дүние туралы идеялары мен білімін ғана емес, сонымен қатар объективті шындықтың жеке фрагменттерімен адамның қарым-қатынасының түрлерін де айқын көрсетеді. Сонымен қатар, фразеологизмдерде адам мен дүние, адам мен тіл арасындағы қарым-қатынастың барлық түрлері, мінез-құлықтың ұлттық-мәдени стереотиптерінің сценарийлері бағдарламаланған. Фразеологиялық жүйеде ұлттық мәдениеттің эталоны, стереотипінің бір түрін бөліп көрсетуге болады, сондықтан оны лингвомәдени қауым өзінің ұлттық болмысын айқындайтын айна деуге болады. Осымен байланысты мақалада қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт және түрік тілдеріндегі бірқатар фразеологизмдердің құрамындағы ономастикалық атаулардың қыр-сыры талданып берілді. Нәтижеде туыстас түркі халықтары фразеологизмдерінің бойында тұрақталған кейбір антропонимдер мен топонимдерге талдау жасалды. Түркі халықтары тарихындағы ірі тұлғалардың, жер-су атауларының, этнонимдердің фразеологизмдерде біркелкі сақталып-сақталмауының сырлары тарихи деректермен дәлелденді. Осыған қатысты мақалада түбі бір түркі жұртының бастан кешкен ортақ тарихы, тарамдалғаннан кейінгі тарихына қатысты қалыптасқан бірқатар фразеологизмдердің құрамындағы ономастикалық атаулардың сыры ашылды. Мұндай түркі фразеологизмдерінің құрамындағы ономастикалық атауларды арнайы зерттеу туыстас тілдердің материалында қарастырылғаны халқымыздың тарихы үшін де, келешек ұрпақтың танымы үшін де зор нәтиже берері сөзсіз.

Қорытынды

Құрамына жалқы есімдер қатысқан мұндай оралымдар түркі халықтарының фразеологиялық қорында жақсы сақталған. Осыған байланысты түркі тілдерінің фразеологиялық бірліктеріндегі ономастикалық компоненттердің құрамын зерттеу нысанына алдық. Өйткені мұндай зерттеулер тілдің семантикалық жүйесінің ерекшеліктерін жақсырақ түсіну үшін ғана емес, семантикалық әмбебап ұғымдарды анықтау үшін, сонымен қатар осы түркілік тілдік қауымдастықты басқалардан ерекшелендіретін нәрсені айқын көру үшін де, дүниеге ұлттық көзқарас қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу үшін де маңызды болып отыр. Осы тұрғыдан келгенде, мақаламызда бірқатар ономастикалық фразеологизмдердің қыр-сырын аштық. Айталық, фразеологизмдерде түркі жұртына ортақ антропонимдер фразеологизмдерде біркелкі тұрақталмағандығы анықталды. Мысалы, мақалада сөз болған Мамай есімі татар, башқұрт тілдеріндегі оралымдарда көбірек сақталған болса, қазақ және қарақалпақ тілдерінде тек «Өлдің Мамай, қор болдың...» оралымында ғана қалып қойған. Оның сыры Мамай қолбасшының

Ресей жұртына салған жойқын ұрыстарының сол өңірдегі халық санасында үрей боп қалып қоюымен байланысты болса керек. Әрі бір мемлекет құрамындағы өмір сүрген халықтардың тілінде орыс тілінен түрлі калька тәсілімен ауысқан фразеологизмдер санының молдығы да бұл Мамай есімінің фразеология қорындағы орнын анықтай түссе керек. Сол секілді фразеологизмдер құрамындағы топонимдердің қолданысында да ерекшеліктер бар. Түркі жұртының ортақ тарихындағы Мекке, Мысыр атауларының оралымдар құрамында қолданыс жиілігінде бірқатар ортақтықтар болса, Бұхара атауының қолданысы мүлде басқаша. Мұның өзі осы туыстас татар, башқұрт жұрты мен қазақтың және қарақалпақтың ислам дінін қабылдау жолындағы бастан өткерген оқиғаларымен тығыз байланысты болса керек. Яғни, қазақ пен қарақалпаққа қарағанда татар, башқұрттар ислами білімнің орталығы Бұхарамен тереңірек байланыста болған сияқты. Ал түркі жұртындағы этнонимдік атауларда кездесетін негізгі қытай, орыс атауларына байланысты түркілік көзқараста ортақ сана деңгейі анықталса, оралымдарда кездесетін әр ұлттың өз атауына қатысты этноним атауларында өз халқына деген құрмет, мақтаныш сезімі айқын танылады. Мұндай ұғымдар дүниенің тілдік бейнесімен тығыз байланыста қалыптасады. Дүниенің тілдік бейнесі әрбір халық үшін тек өзіне ғана тән ұлттық-мәдени компонентті қамтиды. Туыстас халық тілдеріндегі жалқы есімдерді жасауға қатысатын халықтың рухани, мәдени дүниетанымдық жүйесі негізінен түркі жұртына ортақ, бірегей болғанымен материалдық тұрмыс-тіршілігіне байланысты ұғымдар атауында айырмашылықтар болмай қалмайды. Мұның өзі түркі фразеологизмдеріне тарихпен сабақтастырыла қарастырылатын ауқымды зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді. Демек, түркі фразеологизмдерінің бойында сақталып отырған жалқы есімдердің мағыналық топтарына қарай тарамдата зерттеу келешекте жалғасын таба береді демекпіз.

Әдебиет

Әшімханова Ф.М., 2007. Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі: филол.ғыл. канд. дисс. автореф. Алматы. 24 б.

Балтабаева Н.Б., Кобланова Ж.К., Абдиназимов Ш.Н., 2019. Антропонимы и топонимы, употребленные в составе каракалпакских пословиц и поговорок. *Universum: филология и искусствоведение*. № 7 (64). С. 11-13.

Биктагирова З.А., Хазиева-Демирбаш Г.С., 2012. Личные имена в татарских и турецких пословицах и поговорках. *Вопросы современной науки и практики*. С. 271-274.

Ганиев Ф.А., 1970. О синтетических и аналитических падежах в татарском языке. *Вопросы тюркологии*. Казань: КГПИ. 75 с.

Ганиева Г.Р., 2012. Фразеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках: монография. ФГБОУ ВПО: «КНИТУ». 106 с.

Керейтов Р.Х., 2002. Общeturкские элементы в этнической истории и бытовой культуре ногайцев: диссертация доктора исторических наук. 07.00.07. Москва. 429 с.

Кудина Е.Ф., 1982. Фразеологические единицы с компонентом «имя собственное» современного немецкого и украинского языков: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Киев. 219 с.

Ловянникова В.В., 2008. Ономастическая фразеология в лингвокультурологическом аспекте: на материале немецкого языка: диссертация кандидата филологических наук. 10.02.19. Владикавказ. 260 с.

Мадиева Г.М., 2018. Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов). Алматы: Қазақ университеті. 80 с.

Мендельсон В. А., 2009. Фразеологизмы библейского происхождения в английском и русском языках. Казань: ЗАО «Новое знание». 156 с.

Радлов В.В., 1911. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. 559 с.

Садирова К.К., Тектигул Ж.О., Жазыкова Р.Б., Исламғалиева В.Ж., 2021. Мифологическое выражение топонима «Қазығұрт» в языковом сознании (на материале казахского языка) // Филологический аспект, № 08 (76). Нижний Новгород. С. 53-63.

Сайтова Э.М., 2007. Имена лиц во фразеологической картине мира (на материале немецкого, русского и башкирского языков): автореферет диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа. 24 с.

Смағұлова Г.Н., 2010. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. Алматы: Арыс. 277 б.

Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж., 2005. Төрттүліктің қасиеті. Алматы. 192 б.

Шихмурзаев Д.М., 2006. Ногайско-русский фразеологический словарь. Махачкала: ООО «Издательство НИИ педагогики». 296 с.

Reference

Ashimhanova F.M., 2007. Kazak tilindegi antroponimderdin lingvomadeni zhujesi [Linguocultural system of anthroponyms in the Kazakh language]: filol. gyl. kand. diss. avtoref. Almaty. 24 p. [in Kazakh].

Baltabaeva N.B., Koblanova Zh.K., Abdinazimov Sh.N., 2019. Antroponimy i toponimy, upotreblennye v sostave karakalpakskih poslovic i pogovorok [Anthroponyms and toponyms used as part of Karakalpak proverbs and sayings]. Universum: filologija i iskusstvovedenie: jelektron. nauchn. zhurn. № 7 (64). P. 11-13. [in Russian].

Biktagirova Z.A. Hazieva-Demirbash G.S., 2012. Lichnye imena v tatarskih i tureckih poslovicah i pogovorkah [Personal names in Tatar and Turkish proverbs and sayings. Issues of modern science and practice.]. Voprosy sovremennoj nauki i praktiki. P. 271-274. [in Russian].

Ganiev F.A., 1970. O sinteticheskikh i analiticheskikh padezhah v tatarskom jazyke [About synthetic and analytical cases in the Tatar language]. Voprosy tjurkologii. Kazan: KGPI. 75 p. [in Russian].

Ganieva G.R., 2012. Frazеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках [Phraseological units with a proper name component in English, Russian and Tatar languages]: monograph. FGBOU VPO «KNITU». 106 p. [in Russian].

Kerejtov R.H., 2002. Obshhetjurkskie elementy v etnicheskoj istorii i bytovoj kul'ture nogaicev. Dissertacia doktora istoricheskikh nauk [Common Turkic elements in the ethnic history and everyday culture of the Nogais. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 07.00.07. Moscow. 429 p. [in Russian].

Lovyannikova V.V., 2008. Onomasticheskaja frazeologija v lingvokul'turologicheskom aspekte [Onomastic phraseology in the linguoculturological aspect]: on the material of the German language: dissertation of Candidate of Philological Sciences: 10.02.19. Vladikavkaz. 260 p. [in Russian].

Madieva G.M., 2018. Onomastika Kazahstana: analiticheskii obzor (podhody issledovania onimov) [Onomastics of Kazakhstan: an analytical review (onym research approaches)]. Almaty: Qazaq universiteti. 80 p. [in Russian].

Mendelson V.A., 2009. Frazеologizmy biblejskogo proishozhdenija v anglijskom i ruskom jazykah [Phraseological units of biblical origin in English and Russian]. Kazan: CJSC «New Knowledge». 156 p. [in Russian].

Radlov V.V., 1911. Opyt slovarja turkskih narechii [The experience of the dictionary of Turkic dialects]. Saint-Petersburg. 559 p. [in Russian].

Saitova J.M., 2007. Imena lic vo frazeologicheskoj kartine mira (Na materiale nemeckogo, russkogo i bashkirkoskogo jazykov) avtoreferet dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Names of persons in the phraseological picture of the world (based on the material of German, Russian and Bashkir languages) abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences.]. Ufa. 24 p. [in Russian].

Sadirova K.K., Tektigul Zh.O., Zhazykova R.B., Islamgalieva V.Zh., 2021. Mifologicheskoe vyrazhenie toponima «Qazygurt» v jazykovom soznanii (na materiale kazahskogo jazyka) [The mythological expression of the toponym «Kazygurt» in the linguistic consciousness]. Filologicheskij aspekt, № 08 (76). Nizhnij Novgorod. P. 53-63. [in Russian].

Shikhmurzaev D.M., 2006. Nogajsko-russkij frazeologicheskij slovar' [Nogai-Russian phraseological dictionary]. Makhachkala: Publishing House of the Research Institute of Pedagogy, LLC. 296 p. [in Russian].

Smagulova G.N., 2010. Kazak frazeologiasy lingvistikalyk paradigmalarda [Kazakh phraseology linguistics in paradigms]. Almaty: Arys. 277 p. [in Kazakh].

Toktabai A., Seitkulova Zh., 2005. Torttuliktin kasieti [Properties of Quaternary]. Almaty. 192 p. [in Kazakh].

*K.S. Kalybaeva

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail:kalybaevakalamkas@gmail.com)

*Corresponding author: kalybaevakalamkas@gmail.com

A.O. Tymbolova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail:tymbolova@mail.ru)

J.A. Ospan

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail:jyzimgyl@mail.ru)

Anthroponyms and toponyms in Turkic phraseology

Abstract. The article examines the semantic differences of onomastic units, anthroponyms and toponyms preserved in the structure of phraseological units in the Turkic languages. The authors note

that Turkic onomastic names are found not only in stable expressions, but also in proverbs, sayings, in winged expressions, i.e. in phraseological units in the broadest sense. Phraseological units are unique linguistic units that reflect the identity of each nation, its national identity, and the conceptual picture of the world. Consequently, each onomastic name found in the composition of Turkic phraseological units is undoubtedly the richest source of information on the history, culture and mentality of the Turkic peoples. Therefore, the study of onomastic names in the above context is relevant and necessary for the Turkological science.

The authors of the article analyze anthroponyms and toponyms in the phraseological units of the Kazakh, Tatar, Bashkir, Nogai languages in a comparative aspect, identify background historical aspects of their origins, consider their semantic meanings, reveal the features of their use in these Turkic languages. The semantic community of Turkic phraseological units once again confirms the unity of the historical typology of modern Turkic languages.

Keywords: onomastics, phraseological units, proverbs, anthroponyms, toponyms, Kazakh, Tatar, Bashkir, Nogai languages, semantic analysis.

*К.С. Калыбаева

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail:kalybaevakalamkas@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: kalybaevakalamkas@gmail.com

А.О. Тымболова

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail:tymbolova@mail.ru)*

Ж.А. Оспан

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail:jyzimgyl@mail.ru)*

Антропонимы и топонимы в тюркских фразеологизмах

Аннотация. В статье рассматриваются семантические различия ономастических единиц, антропонимов и топонимов, сохранившихся в структуре фразеологизмов в тюркских языках. Авторы отмечают, что тюркские ономастические имена встречаются не только в устойчивых выражениях, но и в пословицах, поговорках, в крылатых выражениях, т.е. во фразеологизмах в самом широком смысле. Фразеологизмы – уникальные языковые единицы, в которых отражается самобытность каждого народа, его национальная идентичность, концептуальная картина мира. Следовательно, каждое ономастическое имя, встречающееся в составе тюркских фразеологизмов, несомненно, является богатейшим источником информации по истории, культуре и менталитету тюркских народов. Поэтому исследования ономастических имён в указанном выше контексте актуально и необходимо для тюркологической науки.

Авторы статьи в сравнительно-сопоставительном аспекте анализируют антропонимы и топонимы во фразеологизмах казахского, татарского, башкирского, ногайского языков, выявляют фоновые исторические аспекты их происхождений, рассматривают их смысловые значения, раскрывают особенности их употребления в указанных тюркских языках. Семантическая общность тюркских фразеологизмов еще раз подтверждает единство исторической типологии современных тюркских языков.

Ключевые слова: ономастика, фразеологизмы, пословицы, антропонимы, топонимы, казахский, татарский, башкирский, ногайский языки, семантический анализ.

Авторлар туралы мәлімет:

Калыбаева Каламкас Сейдуллаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-6821-3879

Scopus ID 57216740146

Тымболова Алтынай Оразбекқызы, филология ғылымдарының докторы, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-4757-2618

Scopus ID 55795671000

Оспан Жүзімгүл, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Kalybayeva Kalamkas Seidullayevna, Doctor of Philology, Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Dostyq, 13, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-6821-3879

Scopus ID 57216740146

Tymbolova Altynay Orazbekovna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Al-farabi Kazakh National university, al-Farabi, 71, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-4757-2618

Scopus ID 55795671000

Ospan Jyzimgul, PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Dostyq, 13, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Калыбаева Каламкас Сейдуллаевна, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-6821-3879

Scopus ID 57216740146

Тымболова Алтынай Оразбековна, доктор филологических наук, профессор кафедры казахского языкознания, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-4757-2618

Scopus ID 55795671000

Оспан Жужимгуль, докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

Manichaeism in the Uyghur written monuments

R.K. Kalikov

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: k_rusenu@mail.ru)*

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Manichaeism,
Uyghur Khaganate,
Begyü-kagan, state
religion, sources,
Uyghur monuments,
Karabalgasun
inscription.

IRSTI 03.61.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-51-62>

The article is devoted to the study of Manichaeism in Uyghur written monuments. Manichaeism is a religious belief that emerged in the Middle East in the 3rd century AD. Manichaeism contained Zoroastrian, Christian, Judaic, Mithraic and Buddhist elements. However, it is a holistic, complex religious system based on the dualistic philosophy of the struggle between good and evil, darkness and light, bright and dark. After the demise of the Old Turkic Khaganates, the Uyghur Begyü Khagan made Manichaeism the state religion of the Uyghur Khaganate. One of the reasons for the adoption of Manichaeism by the Uyghurs was the Begyü Khagan's desire to establish relations with the Sogdians, the missionaries of Manichaeism, who were trying to spread it in East Turkestan, China and Mongolia.

The spread of Manichaeism among the ancient Uyghurs is attested by Chinese and Arabic sources, but especially by several Uyghur monuments. Among these monuments is the Karabalgasun inscription, found by N.M. Yadrintsev in 1889 during an expedition to Mongolia, Ordu-Balyk (Karabalgasun). The author of the article analyzes the content of the Karabalgasun inscription and other Uyghur texts, explores the essence of the ideas of Manichaeism and reveals its origin, spread and close connection with Buddhism.

Received 25 August 2022. Revised 29 August 2022. Accepted 21 November 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

R.K. Kalikov Manichaeism in the Uyghur written monuments // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 51-62. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-51-62>

Introduction

Manichaeism or Manichean is a syncretic religion that originated in the Middle East in the 3rd century AD (Baipakov, 2007: 468). The name comes from the name of the founder – Mani. Manichaeism absorbed Zoroastrian, Christian, Judaic, Mithraic, Gnostic, and later Buddhist elements. Nevertheless, it is an integral religious system with a rather complex cosmogony, a dualistic philosophy based on the struggle of good and evil, darkness and light, and a developed hierarchy (History of Kazakhstan, 2010: 387).

Manichaeism is based on the idea of the confrontation of Light and Darkness, Good and Evil. The personification of Light is the Father of Greatness. The Light is divided into twelve Aeons (Smagina, 2011: 134). According to Manichean ideas, people are created by demons of darkness, but they have a bright beginning in their souls. A bright deity named Jesus-Radiance gave man the way to salvation, but the dark principle is fighting for his soul. To enlighten people, an Apostle periodically appears among them. He founds the church and transmits divine truths to people. The line of the Apostles according to the Manichean doctrine is completed directly by Mani himself (Biruni, 1957: 212).

In the first millennium AD, Manichaeism became widespread in the territory of the Old World, but without becoming a state religion and often undergoing significant persecution.

Some exception is the fact that Manichaeism was adopted as the state religion in the Uyghur Khaganate, in which this religion had the greatest importance during the reign of Begyu-Kagan (759-780). This happens during the regular campaign of the Uyghurs to Tang China (Akhsanov, 2003: 76).

Materials and research methods

The study was conducted based on the analysis of written sources on Uyghur Manichaeism. The main material for the study was the text of the Karabalgasun inscription.

The methodological basis of the research is general scientific methods such as analysis, synthesis, induction, and deduction, as well as historicism, the method of diachronic analysis, the historical-comparative method, and the method of hermeneutic analysis.

The degree of research

There is no single point of view in modern historiography when Manichaeism penetrates the territory of Central Asia. Apparently, this happens in the second half of the VII century, during the reign of the third emperor of the Tang dynasty – Gao-Tsung (Aleksanyan, 2008: 61). The time when the Uyghur Begyu-kagan accepts Manichaeism is known with accuracy to the year – 762 A.D. Participation in the suppression of the An Lushan uprising, which at one time threatened the very existence of the imperial house of Tang, the Uyghur army captures the city of Luoyang. Here Begyu-kagan is acquainted with Manichaeism and after some time brings four Manichean preachers to Orda-Balyk, apparently, of Sogdian origin.

This is evidenced, in particular, by the Karabalgasun inscription found in 1889 by N.M. Yadrintsev during the expedition to Orkhon. The version of this inscription, made in

ancient Turkic runes, has practically not been preserved, but the version written in Chinese allows getting an idea of its content. The Chinese version was studied at various times by G. Shlegel, V.P. Vasiliev, E. Shavann, P. Pelio, A.K. Kamalov (Klyashtorniy, 2010: 22).

Analysis

There is also a Sogdian version, preserved somewhat worse than the Chinese one. However, the Sogdian version of the Karabalgasun inscription has great importance, since it contains precise references to Manichaeism as the state religion of the Uyghur Khaganate. Here is a fragment of the translation of the Chinese inscription.

[8] Zhuyi-xi and others, only four monks, [he] brought to [his] state. [They] spread two idols, penetrated three limits.

The preceptors of the law [Ma]ni have secretly reached the light gate and mastered the seven sections. [Their] talents surpassed the seas and mountains. [Their] eloquence was like a falling river [from heaven]. Therefore, [they] were able to reveal the righteous teaching to the Uyghurs. [They] rejected meat food, and dairy products were introduced into the rule. [By this they] established great merits. Then [they] were told: «You have combined all possible goodness.» At that time, Tutuki, chigili, internal and external ministers, Sima, all reported:

[9] «Now we repent of [our] former sins. We respectfully serve the righteous teaching. We accept the decree and declare [it]. We can obtain and retain the elusiveness and secrecy of this law! We repent three more times that we did not know [him] before, the demon was called a buddha. Now the misconceptions have already been corrected, it is impossible to return to misconduct. We hope...»... Since they had sincere aspirations, they went and received offerings. All the available cut-out and painted images of demons were ordered to be burnt. They rejected the supplications of spirits and the worship of demons

[10] and accepted the teaching of light. [A country] in which [there were] barbaric customs [to inhale] blood vapors have transformed into a country where they eat lean food. The state in which people were killed has turned into a state where good is encouraged. Therefore, officials of perfectly wise people acted at the top, ordered at the bottom [or: from above by personal example, from below by order?]. When the ruler of the law heard that [they] had adopted a righteous religion, he deeply approved of sincere aspirations... He wished to take all the monks and nuns to [his] state to order to spread his own path. He ordered zealous followers to be sent to the east and west» (Kamalov, 2001: 195).

From this fragment of the text of the Karabalgasun inscription, we get information about those brought by Begyu-kagan to the capital of the Uyghur Khaganate, the city of Orda-Balyk (Karabalgasun) four Manichaean monks-preachers. The preachers and their way of life are described positively in the text. It is noted that the monks, as talented and eloquent servants of Manichaeism, were able to gain authority among the population of the Uyghur Khaganate. As it was mentioned, the monks constantly prayed and did not eat meat. As representatives of Manichaeism, they spread among people the righteous teaching about the light and goodness of man. Manichaeism, as a righteous teaching, pays attention to the lost who have departed from this teaching and makes calls for repentance, the forgiveness of sins. It also gives a description of the state in which barbaric customs and laws are violated (Grusse, 2005: 130).

According to Mani's teaching, a cruel state has to become a kind state. The text calls for the performance of good deeds by government officials who should contribute to the prosperity of the state.

Apparently, the fact of the adoption of Manichaeism in the Uyghur Khaganate as the state religion is explained by several factors. First of all, the new nomadic empire needed a religion that could unite the population of the steppe under the ruling house. Obviously, Tengrianism, traditional for Turkic-speaking community members, could not perform the function of ideological support of the state. At one time, the predecessors of the Uyghur ruling house faced the same problem. In particular, the attempts of the Ashin Kagans to establish Buddhism as such a religion are known. However, from the above text, it can be concluded that the Uyghurs reject Buddhism («we repent three times that we did not know [him] before, the demon was called a Buddha»). Indeed, Begyu-kagan persecuted Buddhists, ordered the destruction of Buddhist monasteries during Chinese campaigns.

Another reason for the adoption of Manichaeism is Kagan's desire to establish ties with the Sogdians (Stevleva, 2007: 74). The Sogdians were considered missionaries of this religion among the Uyghurs.

The Sogdians are an Eastern Iranian people originating from Sogdiana, the center of which was modern Samarkand. The Sogdians made a huge contribution to the cultural, economic, and religious development of the people who lived along the Great Silk Road. They founded many colony cities along all sections of trade routes from China to the Black Sea region. The Sogdian language was a kind of lingua franca throughout the Great Silk Road. In addition, apparently, it was through them that Manichaeism was transferred from the territory of Iran first to Central Asia, then to China, and then to Mongolia. It should be noted that the Sogdian-Turkic ties are not something new. From the beginning of the foundation of the First Turkic Khaganate, the Sogdians, one way or another came into contact with the Turks. S.G. Klyashtorny and V.A. Livshits claim that already in the III-V centuries, long before the conquest of Central Asia by the Turks there were close contacts between the Turks and the Indo-European population of East Turkestan, including the Sogdians. These connections were so obvious to China that the Chinese court made Anopanto, a Sogdianist from Gansu, the first ambassador who arrived in 545 at Bumyn's headquarters (Klyashtorniy et al, 1971: 143-144).

Thus, the first ambassador who was sent by Western Wei to Bumyn, then still Yabgu, was a Sogdian. Istemi-yabgu's envoy to the Byzantines was a Sogdian. The stele with written monuments of the first Turkic Khaganate was written in the Sogdian language. Apparently, Taspar-kagan also adopted Buddhism as a result of Sogdian influence. One of the closest advisers of Dulan Kagan (588-599) was the Sogdianist Ann Sui-tse, who actively opposed Chinese influence on Turkic politics.

From all this it follows that for the Uyghurs, who considered themselves the heirs of the Turkic Khaganates, ties with the Sogdians were a continuation of a practice that had been going on for many hundreds of years (Kyzlasov, 1969: 85).

From the text of the Karabalgasun inscription, it can also be concluded that representatives of the elites («*Tutuki, chigili, internal and external ministers, Sima*») adopted the religion most zealously new for the Steppe, while the bulk of the nomads continued to practice Tengrism.

Arab sources say that in addition to Manichaeism, there are other religions on the territory of the Uyghur Khaganate. Thus, Ibn al-Faqih al-Hamadani in his book «News of the Countries»(the end of the 9th – beginning of the 10th centuries), speaking about the journey of Tamim ibn Bahr al-Muttawa'i to the country of Toguz-Oguz, reports the following:

«Then he marched for another twenty days in villages and numerous settlements, the population of which was entirely or mostly Turks, among them were fire worshippers and Manichean Zindikis. At the end of these twenty days, he finally reached the city of the king. And he mentioned that it was a large and rich city, around which there were an endless number of villages. The city had twelve iron gates, a lot of people, markets, and goods. The majority of the population are Manichaeen-Zindikis. He mentioned that the distance from the city to the country of as-Sin was about three hundred parasang. He said, «I think it's more than that.» He said: «To the right of the city of the king of the Tuguzguz is the country of the Turks, who are not mixed with others, to the left is the country of the Kimaks, and in front of him is as-Sin» (Asadov, 1993: 16).

It should be noted, however, that, in our opinion, the interpretation of the ultimate goal of the journey of Tamim ibn Bahr al-Muttawa'i is somewhat controversial. Most researchers are sure that it is about the Uyghur Khaganate, and the capital mentioned in the text is the Orda-Balyk, located on Orkhon in Mongolia. However, the mentioned geographical landmarks, in particular, «on the left is the Kimak country, and in front of it is as – Sin», suggest that it was not about the territory of Mongolia, but about the territory of East Turkestan, from which China is actually in the east, and the Kimak country is in the north.

Having gained a foothold in the territory of the Uyghur Khaganate, Manichaeen clerics penetrate back into China. Thus, the Chinese chronicler, speaking about the rule of the Kulug-Bilge Kagan, reports the arrival with two embassies of Manichaeen preachers, for whom the Chinese emperor built a monastery in 806.

«The Khoykhu came to the Court with tribute, and the Moni arrived with them for the first time, for the premises of which a monastery was built. They came every year and committed various cases of abuse, that is why they were exiled to their state in the twelfth summer, in 817.»

«In the first summer of Yuan-ho's reign, 806, twice came to the Court with offerings. Then, for the first time, Moni brought their own law – to eat vegetables daily, drink water and buy koumiss. The khan gave them a government allowance: the Monies penetrated into the capital. Through them, merchants of Western markets, during the transportation and export of goods, made many forgeries in their travel luggage» (Bichurin, 1950: 331).

This fragment proves that Manichaeen priests tried to use Uyghur influence on Tang China, trying to spread Manichaeen practices on its territory. However, the success of these intentions was variable, as soon as the influence of the Khaganate weakened. The Manichaeen monastery from the source after existing for 11 years was closed. Together with the final fall of the Uyghur Khaganate in 840, when it was defeated by the Yenisei Kyrgyz, there also happened a widespread closure of Manichaeen temples in China (Gumilyov, 1993: 189). This is stated, in particular, in his letter to the Uyghur ruler, dated 843, by the imperial official Li De-yu (Aleksanyan, 2008: 69).

About the events of 847, the Chinese chronicle says:

«Han Enyan Dele. The emperor instructed De-yu to describe the exploits of this war, and to order to pass it on to posterity, carve it on a stone monument and put it in Yu-jeu. As the Khoykhu royal

House perished, then [Li] Si-jun and the others wished to come to the Court, and then returned to Gui-i-gyun. Si-jung received a military rank and a house in the Yun-lu-fan unit, and his army was stationed in different border corps. The nomads did not want to belong to different corps, therefore they occupied the Hu-tho-he River and settled down. Liu Mian killed 3,000 of them. It was instructed to give hats with belts to all [individuals] who proved themselves in the war and in both capitals. The government collected the books of the Monites (Manichaeans) and idols, and everything was burned on the road, and the property was taken into the treasury. Enyan Khan, with 5,000 souls from the disintegrated generations, received food from Shoshelan, the chief elder.»

From this text, it can be concluded that during the reign of the Uyghur kagan Enyan, the Manichaean «books and idols» in China were significantly burned, the property of the Manichaeans was confiscated, i.e., the attempt to influence the teachings of Mani on China was unsuccessful and defeated.

With the collapse of the Uyghur Khaganate, Manichaeism practically outlives itself on the territory of Mongolia, but it persists among the Turks of Eastern Turkestan and Southern Siberia (Kalikov, 2022: 2575).

The Uyghurs defeated by the Yenisei Kyrgyz created several state formations. In particular, the Kuchar Uyghur Khaganate (847-870), the Ganzhou Uyghur Khaganate (870-1035), but in the context of this work, the Turfan Uyghur Khaganate, located in the northern part of East Turkestan and existed for more than five hundred years from 861 to 1368, deserves the most attention.

Even though Buddhism is coming to the forefront in this region, Manichaeism continues to be an important part of the religious life of the subjects of the Uyghur Khaganate and the state continues to support the Manichaeans (Klyashtorniy et al, 1988: 35).

Therefore, Muhammad ibn Ishaq an-Nadim in «Kitab al-Fihrist» says that when the Khorasan emir ordered the execution of several hundred Manichaeans in Samarkand at the beginning of the 10th century. «The ruler of China» (here we mean the ruler of the Uyghurs, since in China itself Manichaeism was persecuted and certainly had no support) ordered to tell the emir that if at least one Manichaeus was executed, he would order the destruction of all Muslims in his possessions. Thus, the Manichaeans were saved (Zhelobov, 2012: 8).

Gardizi in his work «Zayn al-Akhbar» («Decoration of News») cites the legend that the Uyghur Kagan Kur-tegin was almost killed by his own brother, the then Kagan, in his youth, but was saved thanks to the Manichaeans. He also writes the following below:

«The Tuguzguz khakan belongs to the Dinaverian faith; but there are Christians, dualists and Buddhists in its city and possessions» (Bartold, 1973: 52).

However, Manichaeism, which had absorbed many elements of Buddhism even at the time of its origin, gradually began to move towards peaceful coexistence with this religion, expressing itself in cultural and social forms that were almost indistinguishably similar. Gradually, even among the Uyghur elite, Buddhism began to play a role no less important than Manichaeism.

Already in 965, the Uyghur ruler sent an embassy headed by the Buddhist monk Fa Yuan to the court of the Chinese Song Empire, which presented the emperor with a relic - the tooth of the Buddha. In 981-984, the Sung ambassador Wang Yande visited the Gaochang-Uyghur

state and discovered about 50 Buddhist temples in the city of Gaochang, each of which contained a copy of the “Tipitaka”.

Most of the Uyghur texts related to Manichaeism date back to the time of the Turfan Khaganate. The history of their discovery is connected with a number of European expeditions of the early XX century, primarily German ones. Therefore, in 1904-1905, an expedition led by the German researcher Albert von Lecoq carried out large-scale excavations in the Turfan area. During the expedition, several Manichaean manuscripts in Sogdian and ancient Uyghur languages were discovered.

In 1907 M. Stein discovered in Dunhuang a fragment of the «Huastvanift» (Penitential Prayer of the Manichaeans), written in the ancient Uyghur language. He also discovered the «Yrk bitig» («Fortune-telling Book») written in Turkic runes in the «Cave of a Thousand Buddhas» (Kyzlasov, 1994: 152).

In general, there are numerous Manichaean manuscripts written in the Uyghur language, but fragmentary, relatively complete texts have practically not been preserved. There are such sources as «Iki iltiz nom» («Two Principles»), «Edgu tatiglig nom» («The Principle of good Taste»), a text about the economic life of the Manichean monastery, discovered in 1954, as well as Manichean letters and hymns (Li Tang, 2005: 20).

Results

1. Manichaeism is a syncretic religious teaching that originated in the third century in the Middle East. The term «Manichaeism» comes from the name of the founder – Mani. In the VIII century, Manichaeism spread to the territory of the Uyghur Khaganate.

2. One of the main materials for the study of Uyghur Manichaeism in written sources is the Karabalgasun inscription.

3. The declaration of Manichaeism as the state religion of the Uyghur Khaganate was during the reign of Begyu-kagan.

4. The adoption of Manichaeism in the Uyghur Khaganate as the state religion is explained by the desire of the Begyu-kagan to strengthen ties with the Sogdians, because the Sogdians were considered missionaries of Manichaeism among the Uyghurs.

5. The Uyghur Khaganate needed a religion that could unite the steppe people. It was evident that during this period, Tengrianism and shamanism, traditional for Turkic-speaking communities, could not perform the function of ideological support for the state. Therefore, Begyu-kagan patronizes Manichaeism and brings monks to his capital Orda-Balyk (Karabalgasun).

Conclusion

Thus, the analysis of the text of the Karabalgasun inscription and other sources allows us to conclude that Begyu-kagan contributed to the adoption of Manichaeism as the state religion in the Uyghur Khaganate. Begyu-kagan brings four Manichaean monks-preachers to the capital, who receive his support and are characterized positively in the text. It is believed that thanks to the teachings of Mani, a cruel state becomes a kind state that would

unite the whole people. As one of the reasons for the adoption of Manichaeism in the Uyghur Khaganate is the Kagan's desire to establish ties with the Sogdians, because it was the Sogdians who were considered adherents of Manichaeism. Supporting Manichaeism, Begyukagan at the same time showed a strong rejection of Buddhism. It is known that during the Chinese campaigns he ordered the destruction of Buddhist monasteries. After the collapse of the Uyghur Khaganate, Manichaeism practically outlives itself on the territory of Mongolia. However, it persists among the Turks of Eastern Turkestan and Southern Siberia. Gradually, Manichaeism and Buddhism begin to coexist peacefully, expressed in similar cultural forms.

Reference

- Алексанян А.Г., 2008. Манихейство в Китае (опыт историко-философского исследования). Москва: Институт Дальнего Востока РАН. 168 с.
- Асадов Ф. М., 1993. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку: Элм. 204 с.
- Ахсанов К.Г., 2003. Очерки истории тюркских народов. Древность и средневековье (III в. до н.э. – XII в. н.э.). Казань: Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина. 108 с.
- Байпаков К., 2007. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана). Алматы: Адамар. 496 с.
- Бартольд В.В., 1973. «Извлечение из сочинения Гардизи Зайн ал-ахбар»: приложение к «Отчёту о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг.». Сочинения: в 9 томах. Том 8. Работы по источниковедению. Москва: Наука. С. 23-63.
- Бируни А., 1957. Избранные произведения. Т. I: Памятники минувших поколений. / Перевод и примечания М.А. Салье. Ташкент: ФАН УзССР. 516 с.
- Бичурин Н.Я., 1950. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, LXXXVIII. 381 с.
- Груссе Р., 2005. Империя степей. Аттила, Чингизхан, Тамерлан. Том I. Пер. с франц. Х.К. Хамраева. / Сост. Б.М. Сужиков. (История Казахстана в западных источниках XII-XX вв.). Алматы: Санат. 286 с.
- Гумилев Л.Н., 1993. Тысячелетие вокруг Каспия. Москва. 336 с.
- Желобов Д.Е., 2012. Три религии гаочанских уйгуров (IX-XII вв.) // Научный диалог. Вып. №9. История. Социология. С. 6-16.
- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). 2010. В пяти томах. Т.1. Алматы: Атамұра. 544 с.
- Каликов Р.К., 2022. Манихейство в Уйгурском каганате// Сборник материалов XVII международной научной конференции студентов и молодых ученых «Gyulum Jane Bilim 2022». Нур-Султан. С. 2572-2576.
- Камалов А.К., 2001. Древние уйгуры. VIII - IX вв. Алматы: Наш Мир. 216 с.
- Кляшторный С.Г., 2010. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. СПб: «Петербургское востоковедение». 328 с.
- Кляшторный С.Г., Колесников А.А., 1988. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX в.). Алма-Ата: Наука Казахской ССР. 224 с.

Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Т. X. Москва. С. 121-146.

Кызласов И.Л., 1994. Руническая письменность евразийских степей. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. 327 с.

Кызласов Л.Р., 1969. История Тувы в средние века. Москва: МГУ. 212 с.

Смагина Е.Б., 2011. Манихейство: по ранним источникам. Москва: Восточная литература. 524 с.

Стеблева И.В., 2007. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы. Ин-т востоковедения РАН. Москва: Вост. лит. 208 с.

Li Tang., 2005. History of Uyghur Religious Conversions (5th – 16th Centuries). Asia Research Institute. Working Paper Series. No. 44. June. 81 p.

Reference

Aleksanian A.G., 2008. Manikheistvo v Kitae (opyt istoriko-filosofskogo issledovaniia) [Manichaeism in China (the experience of historical and philosophical research)]. Moscow: Institut Dalnego Vostoka RAN. 168 p. [in Russian].

Asadov F.M., 1993. Arabskie istochniki o tiurkakh v rannee srednevekovie [Arabic sources about the Turks in the early Middle Ages]. Baku: Elm. 204 p. [in Russian].

Akhsanov K.G., 2003. Ocherki istorii tiurkskikh narodov. Drevnost i srednevekovie (III v. do n.e. – XII v. n.e.) [Essays on the history of the Turkic peoples. Antiquity and the Middle Ages (III century BC – XII century AD)]. Kazan: Kazanskii gosudarstvennyi universitet imeni V.I. Ulianova-Lenina. 108 p. [in Russian].

Baipakov K., 2007. Velikii Shelkovyi put (na territorii Kazakhstana) [The Great Silk Road (on the territory of Kazakhstan)]. Almaty: Adamar. 496 p. [in Russian].

Bartold V.V., 1973. «Izvlechenie iz sochineniia Gardizi Zain al-akhbar»: prilozhenie k «Otchetu o poezdke v Sredniuiu Aziiu s nauchnoiui tseliui. 1893-1894 gg.» [«Extract from the essay of Gardizi Zain al-akhbar»: appendix to the «Report on a trip to Central Asia with a scientific purpose. 1893-1894.»]. Sochineniia: v 9 tomakh. Tom 8. Raboty po istochnikovedeniui. Moscow: Nauka. P. 23-63. [in Russian].

Biruni A., 1957. Izbrannye proizvedeniia. T.I: Pamiatniki minuvshikh pokolenii. [Selected works. Vol.I: Monuments of past generations]. Perevod i primechaniia M.A. Sale. Tashkent: FAN UzSSR. 516 p. [in Russian].

Bichurin N.Ia., 1950. Sbranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. Tom 1. Moscow; Leningrad: Izd-vo Akad. nauk SSSR, LXXXVIII. 381 p. [in Russian].

Grusse R., 2005. Imperiia stepei. Attila, Chingizkhan, Tamerlan [Empire of the steppes. Attila, Genghis Khan, Tamerlane]. Tom I. Per. s frants. Kh.K. Khamraeva. Sost. B.M. Suzhikov. (Istoriia Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII-XX vv.). Almaty: Sanat. 286 p. [in Russian].

Gumilev L.N., 1993. Tysiacheletie vokrug Kaspiia [A Millennium around the Caspian Sea]. Moscow. 336 p. [in Russian].

Zhelobov D.E., 2012. Tri religii gaochanskikh uigurov (IX-XII vv.) [Three religions of the Gaochan Uighurs (IX-XII centuries)]. Nauchnyi dialog. Vyp. №9. Istoriia. Sotsiologiia. P. 6-16. [in Russian].

Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. 2010. V piati tomakh. T.1. Almaty: Atamura. 544 p. [in Russian].

Kalikov R.K., 2022. Manikheistvo v Ugurskom kaganate. Sbornik materialov XVII mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh [Manichaeism in the Uighur Khaganate. Collection of materials of the XVII International Scientific Conference of students and young scientists]. «Gylm Jane Bilim 2022». Nur-Sultan. P. 2572-2576 [in Russian].

Kamalov A.K., 2001. Drevnie uigury. VIII-IX vv. [Ancient Uighurs. VIII-IX centuries]. Almaty: Nash Mir. 216 p. [in Russian].

Kliashturnyi S.G., 2010. Runicheskie pamiatniki Ugurskogo kaganata i istoriia evraziiskikh stepei [Runic monuments of the Uighur Khaganate and the history of the Eurasian steppes]. Saint-Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie. 328 p. [in Russian].

Kliashturnyi S.G., Kolesnikov A.A., 1988. Vostochnyi Turkestan glazami russkikh puteshestvennikov (vtoraia polovina XIX v.) [East Turkestan through the eyes of Russian travelers (the second half of the XIX century)]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR. 224 p. [in Russian].

Kliashturnyi S.G., Livshits V.A., 1971. Sogdiiskaia nadpis iz Buguta [Sogdian inscription from Bugut]. Strany i narody Vostoka. T. Kh. Moscow. P. 121-146. [in Russian].

Kyzlasov I.L., 1994. Runicheskaia pismennost evraziiskikh stepei [Runic writing of the Eurasian steppes]. Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN. 327 p. [in Russian].

Kyzlasov L.R., 1969. Istoriia Tuvy v srednie veka [The history of Tuva in the Middle Ages]. Moscow: MGU. 212 p. [in Russian].

Smagina E.B., 2011. Manikheistvo: po rannim istochnikam [Manichaeism: according to early sources]. Moscow: Vostochnaia literatura. 524 p. [in Russian].

Stebleva I.V., 2007. Zhizn i literatura doislamskikh tiurkov: istoriko-kulturnyi kontekst drevnetiurkskoi literatury [Life and Literature of Pre-Islamic Turks: Historical and cultural context of Ancient Turkic literature]. In-t vostokovedeniia RAN. Moscow: Vost. lit. 208 p. [in Russian].

Li Tang., 2005. History of Uyghur Religious Conversions (5th – 16th Centuries). Asia Research Institute. Working Paper Series. No. 44. June. 81 p.

Р.К. Каликов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан Республикасы

(E-mail: k_rusenu@mail.ru)

Ұйғыр жазба ескерткіштеріндегі манихейлік діні

Аннотация. Мақала ұйғыр жазба ескерткіштеріндегі манихейлікті зерттеуге арналған. Манихейлік – зороастрылық, христиандық, еврейлік, митраистік және буддалық элементтерді біріктіретін біздің заманымыздың III ғасырында Таяу Шығыста пайда болған діни наным. Автор манихейлікті жақсылық пен зұлымдық, жарық пен қараңғылық, ізгілік пен зұлымдық арасындағы күрестің дуалистік философиясына негізделген тұтас, күрделі діни жүйе ретінде қарастырады. Ежелгі түркі қағанаттары құлағаннан кейін Бөгү-қаған манихейлікті Ұйғыр қағанатының мемлекеттік діні ретінде жариялады. Зерттеушілер ұйғырлардың манихейлікті қабылдауының бір себебі – оны Шығыс Түркістанда, Қытайда және Моңғолияда таратумен

айналысқан соғдылармен, манихейлік миссионерлермен Бөгү-қағанның байланыс орнатуға деген ұмтылысы деп санайды.

Ежелгі ұйғырлар арасында манихейліктің таралуы туралы қытай, араб деректерінде жазылған, сондай-ақ ұйғыр ескерткіштерінде мәліметтер көптеп кездеседі. Мұндай ескерткіштердің қатарына Н.М. Ядринцевтің 1889 жылы Моңғолиядағы Орхон өзенінің жағасында жүргізілген экспедициясы кезінде Ұйғыр қағанатының ежелгі астанасы – Орда-Балық (Қарабалғасұн) қаласының қираған үйінділерінің арасынан тапқан Қарабалғасұн бітіктасы жатады. Қарабалғасұн бітіктасына жазылған көне түркі руникалық мәтіні түгелдей дерлік жойылған, сондықтан жазудың мазмұны туралы ақпарат жақсы сақталған қытай тіліндегі нұсқадан алынды.

Мақала авторы Қарабалғасұн жазуы мен басқа да ұйғыр мәтіндерінің мазмұнын талдай отырып, манихейлік идеялардың мәнін зерттейді, оның пайда болуын, таралуын және буддизммен тығыз байланысын айқындайды.

Кілт сөздер: манихейлік, Ұйғыр қағанаты, Бөгү-қаған, мемлекеттік дін, дереккөздер, ұйғыр ескерткіштері, Қарабалғасұн жазуы.

Р.К. Каликов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

(E-mail: k_rusenu@mail.ru)

Манихейство в уйгурских письменных памятниках

Аннотация. Статья посвящена исследованию манихейства в уйгурских письменных памятниках. Манихейство – это религиозное верование, зародившееся на Ближнем Востоке в III веке нашей эры, которое соединило в себе зороастрийские, христианские, иудаистские, mitraистские и буддийские элементы. Автор рассматривает манихейство как цельную, сложную религиозную систему, основанную на дуалистической философии борьбы добра и зла, тьмы и света, светлого и темного. После падения древнетюркских каганатов уйгурский Бегю-каган сделал манихейство государственной религией Уйгурского каганата. Исследователи полагают, что одной из причин принятия манихейства уйгурами является стремление Бегю-кагана наладить связи с согдийцами. Отметим, что миссионеры пытались распространить манихейство в Восточном Туркестане, Китае и Монголии.

Распространение манихейства среди древних уйгуров запечатлели китайские, арабские источники, но больше всего ряд уйгурских памятников. К числу таких памятников относится Карабалгасунская надпись, найденная Н.М. Ядринцевым в 1889 году среди руин древней столицы Уйгурского каганата – Орду-Балык (Карабалгасун) во время экспедиции в Монголию на берегу реки Орхон. Древнетюркский рунический текст Карабалгасунской надписи был почти целиком уничтожен, и информация о его содержании извлечена из китайской версии, достаточно хорошо сохранившейся.

Автор статьи анализирует содержание Карабалгасунской надписи и других уйгурских текстов, исследует сущность идей манихейства, раскрывает его зарождение, распространение и тесную связь с буддизмом.

Ключевые слова: манихейство, Уйгурский каганат, Бегю-каган, государственная религия, источники, уйгурские памятники, Карабалгасунская надпись.

Information about author:

Kalikov Rustam, PhD student of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev, str., 2, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-7898-5060

Автор туралы мәлімет:

Каликов Рустам Куанишбаевич, түркітану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-7898-5060

Сведения об авторе:

Каликов Рустам Куанишбаевич, PhD докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-7898-5060

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасында Жаратушының жырлануы

*Б. Нұрман^а, С. Екер^б

^аАнкара Хажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия

(E-mail: bekarysnuriman@gmail.com). *Байланыс үшін автор: bekarysnuriman@gmail.com

^бБашкент университеті, Анкара, Түркия

(E-mail: ekers@baskent.edu.tr)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

«Құтадғу білік»,
Жүсіп Баласағұн,
әдеби үдеріс,
дін, Жаратушы,
діни таным, діни
термин, әдеби
ескертікіш.

XFTAP 17.82.94

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-63-77>

Қарахан дәуірінде түркі халықтарының жаппай исламды қабылдауы дін тақырыбының әдеби көркем шығармаларда кеңінен көтерілуіне себеп болды. Баласағұндық Жүсіптің «Құтадғу білік» еңбегі тікелей дін тақырыбына арналмаса да, ислам дініне қатысты мәліметтерді қамтыған шығарманың бірі. Сол заманның діни танымы мен әдеби үдерісін бағамдау қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін маңызды мәселенің бірі деуге болады. Аталмыш тақырып бұған дейін Р.Р. Арат, С.М. Арсал, И. Кафесоглу, А. Инан, А. Ділашар, А.Б. Ержиласун, Р. Данкофф, Н.Келімбетов, А.Қыраубаева, А. Егеубаев, С. Екер, Х. Касапоглу, Г. Құрманғалиева, Г.Канашаева және т.б. зерттеуші-ғалымдар тарапынан зерделенді. Олардың ішінде түрік тілінде жарық көрген ғалым С.Екер еңбегінің орны ерекше. Дегенмен шығарма қазақ әдебиеттану ғылымы саласында қолжазба мәтін бойынша зерделеп, ондағы діни танымның астарын талдауды қажет етеді. Сондықтан зерттеу нысаны ретінде Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік» атты көркем шығармасы, оның ішінде автордың Жаратушы туралы жыры кездесетін «Тәңрі әззе уә желле өгдісі айор» яғни, «Әзіз уа ұлы Тәңірдің құдіреттілігі айтылады» деген 1-баптағы мәтіндері негізге алынды. Шығарманың Ферғана нұсқасы бойынша факсимилесі мен Р.Р. Арат жасаған транскрипциясы қолданылады. Талдау барысында 33 бәйіт зерделеніп, оның 14-і мысал етіп беріледі. Сандық зерттеу әдісі арқылы діни терминдердің шығармада қолданылу жиілігі көрсетіледі. Олардың мағынасы ғалымдардың пікірімен дәйектеліп, өлең жолдары Құран аяттарымен салыстырылады және танымдық тұрғыда сараланады.

Received 08 November 2022. Revised 10 November 2022. Accepted 20 November 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

B. Nuriman, S. Eker The glorification of the Creator in Yusuf Balasagun's "Kutadgu bilig" // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 63-77. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-63-77>

Дәйексөз үшін:

Б. Нұрман, С. Екер Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасында Жаратушының жырлануы // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №4. – 63-77 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-63-77>

Кіріспе

Қарахан дәуірі тұсында ислам дінін қабылдаған ежелгі түркі халықтарының әдеби туындыларында дін тақырыбы кеңінен жырлана бастады. Солардың бірі – Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты шығармасы. Автор өзінің діни көзқарасын, Жаратушы туралы танымын әдеби-көркем туынды арқылы жеткізеді. Ол бір жағынан автордың ғана емес, сол дәуірдегі халықтың да діни танымынан хабар берері сөзсіз. Әрі Қарахан халқына енді таныс бола бастаған жаңа тақырыпты автордың әдебиетке арқау етуі мен жеткізу тәсілі сол дәуірдегі әдеби үдерісті бағамдау үшін де маңызды. Орта ғасыр әдебиетіндегі мәселелер қолжазба мәтіні мен транскрипциясын қатар бере отырып, жаңаша пайымдауды қажет етеді. Сондықтан, бұл мақалада Жүсіп шайырдың діни көзқарасы мен оны жырлаудағы шеберлігі сараланады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты шығармасының «Тәңрі әззе уә желле өгдісі айор» яғни, «Әзіз уа ұлы Тәңірдің құдіреттілігі айтылады» деген 1-бабы таңдалды. Себебі онда автордың Жаратушы туралы көзқарасы анық беріледі. Бұл бөлімдегі 33 бәйіттен тұратын мәтін саралана келе, 14 бәйіт мысалға келтірілді. Зерттеу барысында аталмыш еңбектің Ферғана нұсқасының факсимилесі мен Р.Р.Арат жасаған транскрипциясы қолданылды. Себебі, орта ғасырдағы діни терминдердің мағынасын қарастыруда түпнұсқа мәтіннің маңызы зор.

Тақырыпты ашу үшін бірінші кезекте онда кездесетін діни терминдер мен олардың мағынасы талданды. Сандық зерттеу әдісі арқылы діни терминдердің қолдану жиілігі көрсетілді. Екінші кезекте, автордың бәйіттердегі діни көзқарасы танымдық тұрғыда сараланып, ол Құран аяттарымен салыстырылды. Соның нәтижесінде Қарахан дәуірінде қолданылған діни терминдер мен Жүсіптің діни көзқарасы және оны жеткізудегі шеберлігі бағамдалды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Аталмыш тақырып бұған дейін Р.Р. Арат (Arat, 1979), С.М. Арсал (Arsal, 1947), И. Кафесоғлу (Kafesoğlu, 1983), А. Инан (İnan, 1998), А. Ділашар (Dilaçar, 1988), А.Б. Ержиласун (Ercilasun), Р. Данкофф (Dankoff, 1983), С. Екер (Eker, 2006), Х. Касапоғлу (Kasapoğlu, 2016) сынды ғалымдар тарапынан кеңінен қарастырылды. Бұл мәселені осы мақала авторларының бірі - С. Екер де бұрын зерделеп көрген. Ол өз зерттеуінде «Құтадғу біліктің» «Тәңрі әззе уә желле өгдісі айор» деген бірінші бөліміндегі діни мәтінді жан-жақты талдап көрсетеді (Eker, 2006: 103-122). Қазақ ғалымдарынан Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, А. Егеубаев, Г. Құрманғалиева және т.б. еңбегінде тікелей болмаса да, жанама түрде айтылады. Ал Г. Канашаева зерттеуінде Қарахан дәуіріне тиесілі «Құтадғу білік», «Диуани лұғат ат түрк» және «Хибатул һақайық» атты үш ескерткіштегі діни терминдер тілдік тұрғыда зерделенеді (Канашева, 2020: 46-53).

Талдау

Шығармадағы мәтін мен ұғымдар автордың сөздік қоры мен дүниетанымынан хабар берері сөзсіз. Осы тұрғыдан келгенде, орта ғасыр шайыры Жүсіп Баласағұн өзінің діни көзқарасын «Құтадғу білік» еңбегінде анық байқатады. Мұны бір жағынан автордың ғана емес, сол дәуірдегі Қарахан мемлекеті халқының діни дүниетанымы ретінде де түсінуге болады. Сондықтан діни сарындағы бәйіттердің мәнін зерделегенде діни терминдердің де мағынасы мен қолданылуын қатар қарастыру маңызды.

«Құтадғу білік» – көне түркі халықтары ислам дінін қабылдағаннан кейін жазылған шығарма. Десе де, онда діни терминдердің, әсіресе Жаратушы, пайғамбар, сахаба сынды негізгі сөздердің арабша не парсышасынан гөрі көне түркіше нұсқалары көбірек кездеседі. Ислам дінінде Алланың 99 есім-сипаты бар делінсе, Жүсіп олардың көне түркіше баламасына мән береді. Мысалы, Р.Р.Арат жасаған жиілік сөздік бойынша, Байат 285, Иді 106, Тәңір 48, Еркліг 17, Төрүтген 12, Уған 9, Кечүрген 6, Игидген 6, Мәнү 5 және Мұңсыз 5 рет қолданылады. Мұнан бөлек Алланың жалғыз екенін білдіру үшін «Бір» сөзі жұмсалады. Ал, арабша *Иләһ* сөзі 6, Раббы сөзі 16 жерде кездеседі. Пайғамбар орнына көне түркіше *Иалауач* 38, Савчы 19 мәрте, арабша *расул* сөзі бір рет беріледі. Сонымен қатар, сахаба терминінің орнына «төрт еш», яғни «төрт дос» сөзі жұмсалады. «Құтадғу білік» тіліндегі діни терминдер туралы түрік ғалымы А.Ділашар былай деп пікір айтады:

«Исламның Аллаһ термині «Құтадғу білікте» бисмиллаһ формасынан бөлек еш жерде кездеспейді. Оның орнына Тәңір, Уған, Иді, Байат терминдері, ал арабша Раббы сөзі аз да болса қолданылады. Пайғамбарға ескі түрікше *Иалауач*, төрт сахабаға да ескі түрікше *төрт дос* деген» (Dilaşar, 1988: 152).

Түрік ғалымы Әбдулқадир Инанның пікірі де мұны қуаттайды. Ол: «Назар аударарлық нәрсе, мұсылман бола тұра 6645 бәйіттен тұратын еңбегінде Аллаһ сөзін еш жерде қолданбаған, бірыңғай түрікше Тәңір, Иді, Байат, Уған және арасында арабша Раббы сөздерін қолданған. Пайғамбар және Расул сөздерін де қолданбаған, олардың орнына түрікше баламасы *Иалауач* және *Савчы* қолданылған» (İnan, 1998: 42) дейді. Жүсіптің тілдік қолданысындағы діни терминдер көптеген ғалымның назарын еріксіз аударған. Ғалым С.Екер зерттеу барысында: «Зерттеу нысанына алынып отырған 33 бәйіттік мәтінде жалпы саны 358 сөз болса, соның 12-сі ғана арабша, яғни 3,35%-ы. Бұл, таухид пен мінәжат сынды діни ұғымның кеңінен жырланған бөлімі үшін шынымен, өте аз», - (Eker, 2006: 106) деген мәлімет келтіреді.

Нәтижелер

Діни термин мәселесінде Жүсіптің өзіндік ұстанымы болғаны аңғарылады. Арабша мен парсышаға қарағанда көне түркіше діни терминдерді көбірек қолданса да, шайырдың діни көзқарасы Құран аяттары және хадис-шәріптермен үндесіп жатады. Мысалы, ол шығармасын «бисмиллаһир раһманир раһим» деп бастайды. Құранда барлық сүренің солай басталатыны белгілі. Осы тұста Қарахан дәуірінде Құранның бірнеше аудармасы дайындалғанын айта кеткен жөн. Солардың бірі Манчестер қаласындағы Жон Райландс

кітапханасында сақтаулы екені көрсетіледі (Моллақанағатұлы, 2020: 178). Демек, ол дәуірде діни терминдер мен діни ұғымдардың біршама орныққаны байқалады. Сондықтан да Жүсіп туындысының алғашқы үш бабында Алланы дәріптеп, пайғамбар мен төрт сахабаны жырға қосады. Сонымен қатар, көркем шығармадағы негізгі төрт кейіпкердің бірі – Одғұрмышты діни сипаттағы персонаж ретінде таңдап алады.

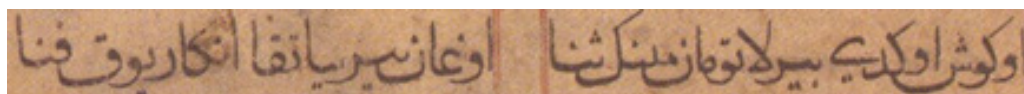
«Құтадғу біліктегі» 1-баптың тақырыбы «Тәңрі әззе уә жәлле өгдісі айор» яғни, «Әзіз және құдіретті Тәңріге мақтау айтылады» деп келеді. Мұндағы, Тәңрі сөзі Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде көптеп кездеседі. Түрколог ғалым Қ.Сартқожаұлы көне түркі жазба ескерткішіндегі «Teŋri teg» сөзіне тоқталады. Мұндағы «Teŋri» – Жаратушының аты, «teg» – тек қана, бір ғана екенін айта келе: ««Тәңір бір. Ол көзге көрінбейді» деген мағына беріп үлгерген. Бұл арада мұсылман дінінің «Алла бір. Ол көзге көрінбейді» деген (Аллаһу ахад) мағынасымен бірдей ұғым беріп тұр» (Сартқожаұлы, 2019: 14) деп түсініктеме береді. Демек, Жүсіп осы бапта Тәңірді қалай танығанын өлең арқылы жеткізеді. Мысалы, бірінші бәйітте былай дейді:

bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen keçürgen idim (Arat, 1979a: 17).

Мұндағы әр сөздің мағынасын мәтіндік тұрғыда жеке-жеке талдап, бәйіттің мазмұнын толық қарастыру маңызды. Мысалы, bayat сөзі Қашқари сөздігінде: «Ұлы тәңірдің аты» (Қашқари, 2017a: 209) деп кездеседі. Жаратушының ежелгі, ескі деген сипаты, арабшадағы «Қадиим» сөзінің ұғымын береді. Ғалым Х.Касапоғлу: «Байат – сөз ретінде Алланың «Қадим» сипатының мағынасын берумен қатар, «Құтадғу білікте» Бисмилланың және мәтіннің көбінде Алла атауының орнына қолданылған», - (Kasarоğlu, 2016: 9) деп түсіндіреді. Atı birle sözüg başladım – атымен сөз бастадым деген мағынаны береді. Törütgen – Алланың бір аты, «Жаратқан», арабшадағы Хоолиқ сөзімен сәйкес келеді. Igidgen – «Ризық-несібе берген» деген ұғымды білдіретін Алланың бір аты. Ол Майлықожа ақынның: «Алпыс екі тамырын, Әуелден Құдай идірген», – деген өлең жолдарында кездеседі. Сонымен қатар, «Нар идірген» атты қазақ күйі бар. Аруана ботасын көргенде немесе ботасы емгенде ииді. Ал, оны идірген, сол арқылы ризық берген Алла деген мағынаға келеді. Бәйіт соңындағы idim сөзі де «Ием» деген ұғымды беретін Алланың бір аты. Қашқари сөздігінде оған: «idi – Ие, Тәңіріміздің жарлығы» делінеді (Қашқари, 2017b: 122) дейді. Ие сөзі араб тіліндегі Раббы ұғымымен бірдей. Сонда алғашқы бәйітті «Ежелден бар Алланың атымен сөз бастадым. Жаратқан, Ризық берген, Кешірген Ием» деген мағына шығады.

Жүсіптің алғашқы бәйітті бұлай бастауының сыры ежелгі түріктердің діни танымы мен наным-сенімінде жатыр. Жаратушының атын арабша «Алла» не парсыша «Құдай» емес, көне түркі тілінде Байат деп қолданылуы – ескі түрік халықтарының исламға дейін де Жаратушы тарапынан жіберілген ақиқат дін, бірқұдайшылық сенімнен хабардар екенін көрсетеді. Ол «ежелден бар» деген ұғымды беретінін ескерсек, бұл түркі халықтарының бұрыннан «тек тәңірлік» дінде болғанын онан әрі дәлелдей түседі. Сол себепті, Жүсіп Хас Хажып «Құтадғу білікті» ежелден бар Тәңірдің атымен бастайды, яғни жаңадан пайда болған емес, оған дейін сыйынып жүрген Тәңіріміз дегенді меңзейді. Бәйіттің жалғасында әуелі Алланың жаратқанын, сосын ризық-несібе бергенін және пенделікпен біліп-білмей жасаған күнәларын кешіретінін еске алып, Ием деп жалбарынады. Осы мәтіннен түркі болмыс пен ислам дінінің біте қайнасқанын

аңғаруға болады. Сондықтан әр бәйітте ескі түріктердің наным-сенімі мен Тәңір туралы түсінігі айқын көрініс тапқан. Екінші бәйітте былай дейді.

2-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

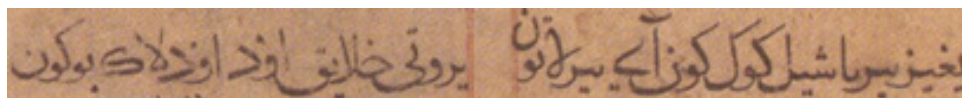
öküş ögdi birle tümen miñ sena

uğan bir bayatқа аңар yok fena (Arat, 1979a: 17).

Мұндағы, öküş – көп; ögdi – алғыс, мадақ; birle – менен; tümen miñ – мың, өте көп деген мағынаны береді; sena – мақтау, шүкір деген ұғымды беретін араб сөзі. uğan – Алланың бір аты, бәріне күші жетуші, Құдіретті деген ұғымды береді (Arat, 1979b: 489), арабшасы Қадир. bir bayatқа – бір Аллаға, аңар – оған, yok – жоқ, fena – жоқ болу. Бұл бәйітті былайша қазақшалауға болады:

Сансыз көп мадақ пен мың шүкір Құдіретті бір Аллаға (тән). Оған өлу, жоқ болу жоқ (тән емес).

Жоғарыда айтқандай жаратып, ризық берген, күнәларын кешірген Аллаға бұл бәйітте мақтау-мадақ айтып, шүкіршілік білдіреді. Кейбір тіршілік иелері секілді өлу немесе жоқ болу бәріне күші жетуші құдіретті Аллаға тән емес дейді. Бұл бәйіт Құранның Фұрқан сүресіндегі: «Сондай еш өлмейтін тірі Аллаға тәуекел ет. Оны дәріптей мақта» (Құран, 1991: 365) деген 58-аятымен астасып жатыр. Үшінші бәйітте дүниедегінің барлығын жаратқан жалғыз Алла екенін айтады.

3-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün

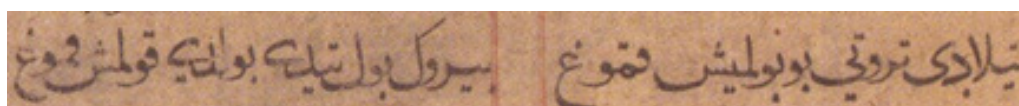
törütü halayıқ öd ödleк bu kün (Arat, 1979a: 17).

Мұндағы, yağız – қоңыр, баран, yir – жер, yaşıl – көк, kök – көк жүзі, аспан, kün – күн, ay birle – ай мен және tün – түн. Келесі қатардағы törütü – жаратты, halayıқ араб тіліндегі халайық, жаратылғандар деген ұғымды береді. öd – уақыт, ödleк – заман, bu kün – бұл күн. Бұл бәйітті қазақша мағынасы төмендегідей:

Қара жер, көк аспан, күн, ай мен түн.

Жаратты халайық (жаратылғандарды), уақыт, заман, бүгінді.

Жаратылған нәрселерді жұп-жұбымен және тізбектеп баяндауында үлкен мән жатыр. Өйткені, бұл ой Құранның Ағраф сүресі 54-аятында кездеседі. Мысалы, онда: «Күдіксіз Раббыларың сондай Алла, көктер мен жерді алты күнде жаратқан. Сонан кейін ғаршыны меңгерген. Бірін-бірі қуалап, күндізді бүркеген түнді және күн мен айды, жұлдыздарды да әміріне бағындырған. Сақ болыңдар! Жарату және бұйрық беру Оған тән. Өте жоғары Алла, бүкіл әлемнің Раббы» (Құран, 1991: 157) делінеді. Автор Құранда айтылған Алланың сипатын көне түркі тіліндегі халықтың ұғымына таныс сөздермен түсіндіреді. Мұндай тәсіл келесі бәйітте де көрініс тапқан.

4-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

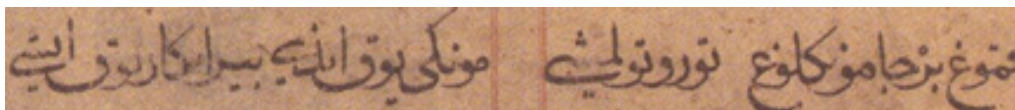
tiledi törütti bu bolmış қamuғ

bir ök bol tidi boldı қолmış қamuғ (Arat, 1979a: 17).

Мұндағы, tiledi – қалады, törütti – жаратты, bu – бұл, bolmış – болды, қamuғ – барша, барлығы. bir ök bol tidi – бір мәрте бол деді, boldı қолmış – қалағаны болды, қamuғ – барша, барлық. Мұны қазақшаға төмендегідей аударуға болады.

Қалады, жаратты мына бүкіл жаратылысты. Бір мәрте «бол» деді, қалағанының бәрі болды.

Бәйітте дүниедегі нәрселердің барлығы бір Алланың қалауымен және бұйрығымен жаратылатыны айтылады. Сондай-ақ, бір мәрте «бол» деген әмірімен қалауының бәрі орындалатынын тілге тиек етеді. Бұл Құранның Бақара сүресі 117-аятынан алған әсері екені байқалады. Өйткені, онда: «Ол көктер мен жерді жоқтан бар етуші. Егер бір істің болуын қаласа, сонда тек қана оған «Бол» дейді. Ол бола қалады» (Құран, 1991: 18) делінген.

5-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

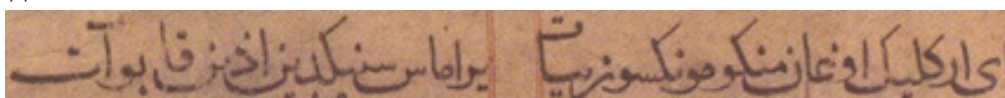
қamuғ барға муңлуғ törütülmişі

muңı yoқ idi bir aңar yoқ іші (Arat, 1979a: 17).

Бәйіттегі, қamuғ – барлық, барға – барша, муңлуғ – мұңлық, мұқтаж, törütülmişі – жаратылған. muңı yoқ – мұңы жоқ, idi – Ие, bir – Бір, aңar – оның, yoқ іші – жұбайы жоқ. Мұны қазақша былай тәржімалауға болады:

Барлық, барша жаратылғандары мұңлық, мұқтаж. Мұңы жоқ Ие. Бір, оның жұбайы жоқ.

Мұнда, Жүсіп Алланы қалай танитынын анық байқатады. Алланың жалғыз екенін «Бір» деп береді. Оның ойынша, Құранның «Ықылас» сүресінде айтылғандай: «Айт: Ол Алла біреу-ақ. Алла мұңсыз (Әр нәрсе Оған мұқтаж)» (Құран, 1991: 604). Жүсіптің жырлап отырғаны да, Алладан басқаның мұңы бар, мұқтаж пенде екенін мойындауы. Сондай-ақ, еш нәрсеге мұқтаж болмаған Алланың жұбайы жоқ екенін де тілге тиек етеді.

6-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

ay erklig uған meңü muңsuz bayat

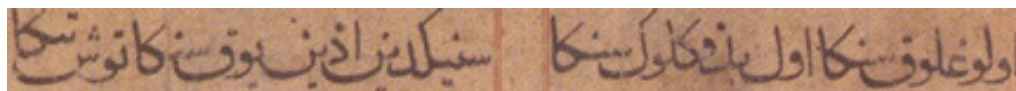
yaramaz seninđin adınқа bu at (Arat, 1979a: 17).

Мұндағы, ay – әй, қаратпа сөз. erklig – құдіретті, күшті, meңü – мәңгі, muңsuz – мұңсыз. uған мен bayat жоғарыда айтылды. Келесі қатарда, yaramaz – жараспас, seninđin – сенен, adınқа – басқаға және bu at – бұл ат. Бәйітті былайша қазақшалауға болады:

Әй, құдіретті, бәріне күші жетуші, мәңгі, мұңсыз және ежелден бар Алла. Сенен басқаға бұл ат жараспас.

Бұл бәйітте Алланың бірнеше сипатын көне түркі тілінде береді. Бәріне күші жетуші, Құдіретті, Мәңгі, Мұңсыз, ежелден бар Алла деп ұлықтап, жырға қосады. Сондай-ақ, бұл

сипаттар одан басқаға лайық емес деп дәріптейді. Мағынасы осы бәйітпен төркіндес, Зәрият сүресінің 58-аятында: «Шүбәсіз Ол Алла, ризықтандырушы және мықты күшке ие» (Құран, 1991: 523) деген мәтін кездеседі.

7-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

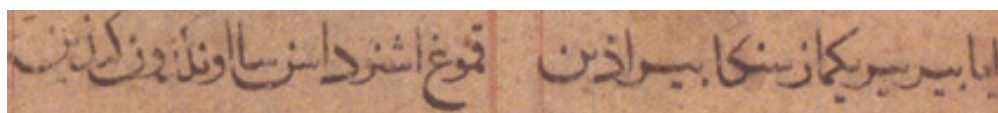
uluğluq saña ol bedüklük saña

seniñdin adın yoқ saña tuş teңe (Arat, 1979a: 17).

Алғашқы қатардағы, uluğluq – ұлылық; saña – саған; ol – ол; bedüklük – биіктік, ұлылық; saña – саған. Екінші жолындағы, seniñdin – сенен; adın yoқ – басқа жоқ; saña – саған; tuş teңe – ұқсас, тең. Бұл бәйітте былайша қазақшалауға болады.

Ұлылық – саған, ол – биіктік – саған (тән). Сенен басқаға жоқ, саған ұқсас, тең келетін.

Алланы дәріптей отырып, оның құдіретіне, күшіне тең келетін немесе ұқсас ешқандай ешнәрсе жоқ дейді. Дауыл, найзағай секілді табиғат құбылыстары мен тау, теңіз сынды табиғат жыныстарын және дүниеден өткен кісілердің рухын құдіретті демейді. Сондай-ақ, бұл бәйіттің мағынасы Құранның «Ықылас» сүресі 4-аятындағы «Әрі Оған ешкім тең емес» (Құран, 1991: 604) деген оймен астасып жатыр.

8-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

aya bir birikmez saña bir adın

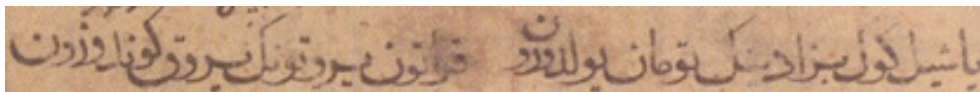
қamuғ ашnуда sen sen öñdün kidin (Arat, 1979a: 18).

Мұндағы, aya – «әй» деген мағынадағы қаратпа сөз; bir – Алланың аты, бірлігін білдіреді; birikmez – бірікпес; saña – саған; bir adın – бір басқа. Келесі қатардағы, қamuғ – барша; ашnуда – бұрын, әуел; sen – сен; sen öñdün – сен ежелгі, бұрынғы; kidin – кейін. Сонда, қазақша мынадай мағынаны береді:

Әй, Бір, саған басқа бірі біріге алмас. Бәрінен бұрын – Сен, әуелгі де, кейінгі де – сенсің. Мұны, ғалым С. Екер: «Әй, Бір (Тәңір) ортақ қосылмас саған», – деп түсіндіреді (Eker, 2006: 111). Бәйітте Аллаға ортақ қоспауды меңзейтіні рас. Дегенмен Алланың бір екенін, оған басқа нәрсенің бірікпейтінін, біріге алмайтынын айтады. Мұнда Жүсіп өзі өмір сүрген уақытқа дейін қалыптасқан тасаууфтағы «вахдат ул вужуд» (Demirli, 2012: 431-435), яғни Жаратушының болмысына бірігу ұғымын қабылдамайтынын айтады. Сондықтан тіршіліктің бастауы да, соңы да – Алла екенін, оның мәңгі әрі бір екенін жырға қосады. Жүсіпте мұндай пікірдің қалыптасуына Құранның Хадид сүресі 3-аятының әсері екені даусыз. Онда: «Ол Алла (Т.) әуелгі әрі соңғы (әр нәрседен бұрын ежелден бар бар әрі мәңгі қалады, соңы жоқ). Және Ол (әр түрлі дәлелдермен) көрнеу әрі (ақыл жетпейтін) көмес. Сондай-ақ Ол әр нәрсені толық білуші» (Құран, 1991: 537) делінген. Алланы «Бір» деп сипаттауы «Құтадғу білікте» жиі кездесіп отырады. Солардың бірі ретінде 3050-бәйітті айтуға болады. Шығарма кейіпкері Өгдүлміш пен Күнтудының арасындағы сұхбатта былай дейді:

sözin kesti ögdülmiş öbti yirig
iligke duğa қıldı ögdi birig (Arat, 1979a: 19).

Мұны жолма-жол қазақша: «Өгдүлміш сөзін бітірді, жерді сүйді. Елігке дұға қылды, Бірді мадақтады» деп аударуға болады. Демек, Жүсіп шайыр кейіпкердің Алланы мадақтағанын осылай береді. Келесі бәйітте айтылған пікір де діни танымын айқындайды.

22-бәйіт

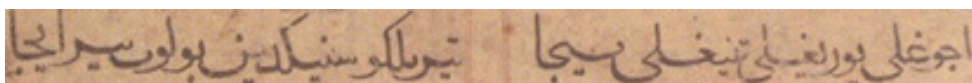
(Yusuf, 2015: 8).

yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun
qara tün yaruttuñ yaruq kündüzün (Arat, 1979a: 19).

Мұндағы, yaşıl – көк; kök – көк жүзі, аспан; bezediñ – безендірдің; tümen – мың; yulduzun – жұлдызын; qara tün – қара түн; yaruttuñ – жарқыраттың; yaruq – жарық; kündüzün – күндізін. Мұны қазақшасы былай:

Көк аспанды безендірдің мыңдаған жұлдызбен. Қара түнді жарқыраттың жарық күндізбен.

Бәйітте, мыңдаған жұлдызбен көк жүзіне сән бердің және қараңғы түнді жарық күнмен жарқыраттың деп Алланы дәріптейді. Бұл да құранның Сафват сүресі 6-аятындағы «Рас дүние көгін жұлдыздармен безедік» (Құран, 1991: 446) деген ұғыммен астасып жатыр. Жүсіптің ойынша, он сегіз мың ғаламды, жанды-жансыз бүкіл мақұлықты жаратып, барлығына ризық-несібе беруші де – Алла.

23-бәйіт

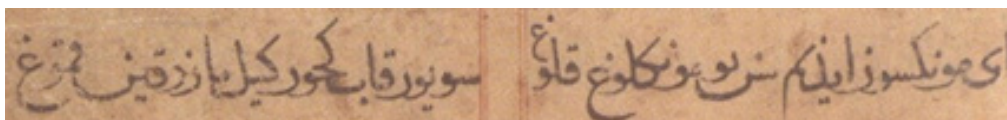
(Yusuf, 2015: 8).

uçuğlı yoriğlı tınığlı neçe
tirilgü seniñdin bulup bir içe (Arat, 1979a: 19).

Мұндағы, uçuğlı – ұшқан; yoriğlı – жортқан, жүрген; tınığlı – тыныс алған; neçe – неше; tirilgü – өмір сүреді; seniñdin – сенен; bulup – тауып; bir емес, yer болуы керек, жазуда қате кеткен секілді, бұл жерде жейді деген мағына болуы керек. Өйткені, келесі сөз іче – ішеді деп келеді. Сонда қазақша жолма-жол аудармасы былай болады.

*Ұшқан, жүрген, тыныс алған қаншама
өмір сүреді сенен тауып жеп, ішетінін.*

Сонда, Жүсіп жер бетіндегі ұшқан, жүтірген, тыныс алған бүкіл тіршілік иесінің ризығын Алла береді деп сенеді. Күллі жаратылыстың Аллаға мұқтаж екенін түсінген шайыр Алланы дәріптеп, құдіретін жырға қосумен қатар, оған жалбарынып мінәжат етеді.

28-бәйіт

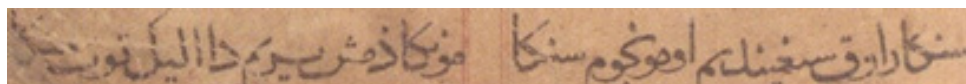
(Yusuf, 2015: 8).

ay muñsuz idim sen bu muñluğ қлуғ
suуurқар кеçürgil yazuқın қamuғ (Arat, 1979a: 19).

Мұндағы, ау – әй, қаратпа сөз; muңsuz idim – мұңсыз Ием; sen bu muңluğ қuluğ – сен бұл мұлық (мұқтаж) құлыңды; suуurқар – жарылқап, есіркеп; keçürgil yazuқın қamuğ – барлық күнәсін кешіргін. Сонда қазақша жолма-жол аудармасы төміндегідей:

Әй, мұңсыз Ием, сен бұл мұқтаж құлыңды жарылқап, барлық күнәсін кешіргін.

Қазіргі қазақ тіліндегі күнә сөзінің көне түркіше баламасы – иазық (yazuқ), жазық. Бұл Бұқар жыраудың «Он бір тілек» толғауында «Бірінші тілек тілеңіз, Бір Аллаға жазбасқа» (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 82) дегенде де кездеседі. Яғни, жырда Алланың алдында жазықты, күнәлі болып қалмауды тіле делінген. Иазық, жазық сөзінің көне дәуірден бері келе жатқанын ескерсек, түрік тектес халықтарда күнә туралы ұғым исламға дейінгі кезеңдерде де болғаны аңғарылады. Сол себепті, Жүсіп барынша Аллаға жалбарынады.

29-бәйіт

(Yusuf, 2015: 8).

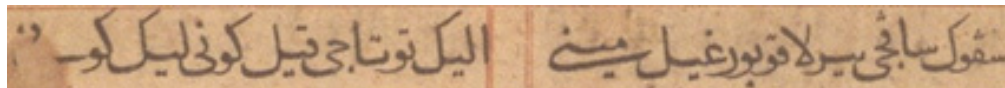
saңar oқ siğindim umınçım saңa

muңadmiş yirimde elig tut maңa (Arat, 1979a: 19).

Мұндағы, saңar – саған; ok – ғана; siğindim – сиындым; umınçım – үмітім; saңa – саған; muңadmiş – мұңайған; yirimde – жерімде; elig tut – қолымнан тұт, ұста ауыспалы мағынада қолданылған, жәрдем бер дегенді білдіреді. maңa – маған деген мағынаны білдіреді. Сонда, бұл бәйітті төмендегідей жолма-жол тәржімалауға болады.

Саған ғана сиындым, үмітім сенде. Мұңайған жерімде маған жәрдем бер.

Жүсіп Аллаға ғана сыйынады. Мұндағы, сиыну көне түркіше сөз. Бұдан, исламға дейін де түрік халықтарында сиыну туралы ұғым мен түсініктің болғаны да байқалады. Сол себепті, халыққа таныс ұғым, таныс сөзді қолданып, Алладан өзгеге сыйынбайтынын білдіреді. Одан кейін бар үміт, тілегін Алладан ғана сұрайды, мұңайып қиналғанда жәрдем күтеді. Тілеуінің қабыл болғанына шүкіршілік етеді. Жаратушының құдіретін дәріптеп, көркем есім-сипаттарын дәнекер етіп, дұға қылады, мадақ айтады. Күнәсіне кешірім тілеп, жыр жазуға жәрдем сұрайды. Бүкіл сырын Аллаға айтып, өміріне қажеттінің бәрін тек Одан сұрайды. Сондықтан, тілек тілеуінде де ерекшелік бар.

30-бәйіт

(Yusuf, 2015: 9).

sevüg savçı birle қорurğil mini

elig tuttaçı қıl көnilik күni (Arat, 1979a: 20).

Мұндағы, sevüg – сүйікті; savçı – елші, пайғамбар; birle – бірге; қорurğil – қалдырғын, бұл жерде қиямет күні бірге тірілтілген; mini – мені; elig tuttaçı – қол ұстаушы, бұл жерде шапағатшы деген мағына береді; қыл – қыл; көnilik күni – туралық, әділдік яғни қиямет күні. Сонда мұны төмендегідей қазақшалауға болады:

Сүйікті пайғамбармен бірге қыл мені.

Шапағатшы қыл қиямет күні.

Жүсіп бұл бәйітте, арабша расул мен нәби немесе парсыша пайғамбар емес, көне түркіше савшы (savçı) деп қолданады. Қашқари сөздігінде: «савшы – елші, Ұлы Алланың елшісі» (Қашқари, 2017a: 539) деп берілген. Бұдан бөлек «Құтадғу біліктің» пайғамбар

туралы бөлімінде савшы сөзімен мағыналас «иалабаш» сөзі де қолданылады. Ол Қашқари сөздігінде: «Тәңрі елші жіберді» (Қашқари, 2017а: 529) деп кездеседі. Сонымен қатар, бұл бәйітте қиямет күні – көңилік күні (könilik күні) яғни, әділдік күні деп, көне түркіше сөздермен беріледі. Жүсіп қиямет күні пайғамбармен бірге қылуын және оның шапағатшы болуын Алладан тілейді. Ал, келесі бәйітте сахаба туралы сөз қозғайды.

31-бәйіт

(Yusuf, 2015: 9).

tüzü tört işiçe tümen miñ selam

tegürgil kesüksüz tutaşı ulam (Arat, 1979a: 20).

Мұндағы, tüzü – барлық; tört – төрт; işiçe – досына; tümen miñ – мыңдаған; selam – сәлем; tegürgil – жеткізгін; kesüksüz – үздіксіз; tutaşı – әрдайым; ulam – құрмет. Бәйітте арабша сахаба емес, дос (iş) деп қолданады.

Барлық төрт досыңа мыңдаған сәлем.

Жеткізгін үздіксіз, әрдайым құрмет.

Автор тілек тілеу барысында төрт сахабаға сәлем жолдайды. Бұл да ислам дінінің қағидаларының бірі екені белгілі. Тарихшы ғалым С.Сыздықов Қарахандар мемлекетінде исламмен қатар буддизм, манихейлік және христиандық нанымның да болғанын жазады (Сыздықов, 2014: 205). Алайда Жүсіп ислам дінін ұстанады. Сол себепті Алланы танып, оның елшісін мойындайды және сахабаларды құрмет тұтады. Жалпы, көркем шығармада дінді жырлау – Қарахан дәуірі тұсында кең жайылған. Мұны зерттеуші Г.Құрманғали: «Түркі шайырлары араб тіліндегі Құранда жазылған насихат, қанатты сөздерді қарапайым көпшілікке түсінікті тілде көркем, әрі бейнелі сөздермен жеткізуді мақсат етті және сол мақсатына жетті» (Құрманғали, 2020: 41) деп түсіндіреді. Жүсіп те өзінің діни көзқарасын жырларына арқау етіп, Алланы дәріптейді және оны мінәжат үлгісінде жеткізеді. Бұл ретте дін мәселесіне келгенде исламды түркілік таныммен ұштастыру ХХ ғасыр басында «Алаш» тұсында да көрініс тапқанын айта кеткен жөн. Алаш қайраткері Халел Досмұхамбетұлының Қарахан дәуірінен жеткен ескерткіш Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегін қазақшаға аударуы дәстүр сабақтастығын көрсетеді. Бұл жеке зерттеуді қажет ететін тақырып.

Қорытынды

Мақалада Қарахандар тұсында хатқа түскен көркем шығармалардың бірі «Құтадғу біліктегі» Жүсіптің діни көзқарасы сараланды. Зерттеу нысаны ретінде аталмыш еңбектің алғашқы бабы таңдап алынып, одан 28 жол өлең мысал ретінде келтірілді. Ол мәтіннің Ферғана нұсқасы бойынша факсимилесі мен Р.Р. Арат жасаған латын графикасындағы транскрипциясы қатар берілді. Сонымен қатар, онда кездесетін діни терминдер талданып, сандық тәсіл бойынша жалпы шығармадағы қолдану жиілігі көрсетілді.

Қарахан мемлекеті тұсында түркі халықтары ислам дінін жаппай қабылдай бастағаны көрсетіле келе, сол дәуірдегі діни көзқарас зерделенді. Жүсіп шайырдың тілдік қолданысында діни терминдердің арабша мен парсышасына қарағанда көне

түркі тіліндегі баламасы көбірек кездесетіні анықталды. Діни термин ретінде «Алла» сөзінің қолданбауының екі себебі болуы мүмкін. Бірі, Қарахан мемлекетінде өмір сүрген халықтың тілдік қолданысында «Алла» сөзі болмаған. Екіншісі, оны қолданбауда Жүсіптің өзіндік ұстанымы болған. Алайда бұл оның ислам дініне деген қарсылығы емес, қайта түркі болмыс пен исламды ұштастырғаны. Өйткені Жүсіптің Жаратушы туралы көзқарасы Құран аяттарымен астасып жатады. Алланы өлеңмен жан-жақты сипаттап, көне түркі тілінде замандастарына таныстырады. Оның ұлылығын дәріптеп, жырға қосады және жалбарынып, дұға тілейді. Бұл жерде автордың ислам дінін сенім ретінде қабылдағанымен, араб пен парсының тілі мен мәдениетін құп көрмегені байқалады.

Сонымен қатар, авторлар Мұхаммед пайғамбарды және оның сенімді досы болған төрт сахаба: Әбубәкір, Омар, Осман және Әлиді де жырына арқау етеді. Оларды қадірлейтінін аңғартады. Бұл оның исламның шииттік емес, сүнниттік бағытын ұстанғанының көрінісі. Сондықтан, ол ислам дінін қалай таныса, соны өлең жолдары арқылы жеткізеді. Әуелі Алланы дәріптей келе, оған жалбарынып, тілек тілейді. Яғни, ойын мінәжат үлгісінде жеткізеді. Бұл өз кезегінде орта ғасыр әдебиетінде мінәжат жырларының дамуына үлес қосты.

Әдебиет

Бес ғасыр жырлайды, 1989. 2 томдық. Т. 1. құраст.: М. Мағауин, М. Байділдаев. Алматы: Жазушы. 384 б.

Канашаева Г., 2020. Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері: Жаратушы сипаты. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. 1 (Т.92). Б. 46-53.

Қашқари М., 2017а. Түрік сөздігі. 3 томдық. Т. 3. Көне түркі тіл. ауд. А. Егеубай. Алматы: Арда + 7. 600 б.

Қашқари М., 2017б. Түрік сөздігі. 3 томдық. Т. 1. Көне түркі тіл. ауд. А. Егеубай. Алматы: Арда + 7. 592 б.

Құран Кәрім, 1991. Қазақша мағынасы және түсінігі / Араб тіл. ауд. Халифа Алтай. Медине: Құран Шәриф басым комбинаты. 604 б.

Құрманғали Г., 2020. Құранның ортағасырлық әдеби жәдігерлерге ықпалы. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 3 (Т.132). Б. 36-43.

Моллақанағатұлы С., 2020. Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы Құран аудармасы. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. 2 (Т.127). Б. 177-184.

Сартқожаұлы Қ., 2019. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. 2 томдық. Т. 1. Алматы: Samga Press. 509 б.

Сыздықов С., 2014. Қарлық-Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары. Астана: Фолиант. 320 б.

Arat R.R., 1979a. Kutadgu Bilig: Metin. 1. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu. 656 s.

Arat R.R., 1979b. Kutadgu Bilig: İndeks. 3. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu. 565 s.

Arsal S.M., 1947. Türk Tarihi ve Hukuk. İstanbul: İsmail Akgün. 416 s.

Dankoff R., 1983. Yusuf Khasb Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) – A Turko-Islamic Mirror for Princes. Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. The University of Chicago Press. Chicago and London. P. 282.

Demirli E., 2012. Vahdet-i Vücûd. İslam ansiklopedisi. 42.Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 590 p.

- Dilaçar A., 1988. Kutadgu Bilig İncelemesi. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 209 s.
- Eker S., 2006. Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine. Bilig. 38. S. 103-122.
- Ercilasun A.B., 2016. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi. 17. Baskı. Ankara: Akçağ. 486 s.
- İnan A., 1998. Makaleler ve İncelemeler. 2. Cilt. 2.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 418 s.
- Kasapoğlu Ç.H., 2016. Türk kültür tarihi ve Kutadgu bilig // «Жүсін Баласағұн шығармашылығының түркі әлемі мәдениетіне қосқан үлесі» халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары (13 сәуір 2016 ж.). Алматы: Қазақ университеті. Б. 7-10.
- Kafesoğlu İ., 1983. Türk Millî Kültürü. İstanbul: Boğaziçi yayınları. 447 s.
- Yusuf Has Hacib., 2015. Kutadgu Bilig. Fergana nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu. 223 s.

Reference

- Bes gasir zhirlaydi [Five centuries sing], 1989. Ed. Magauin M. & Baydildayev M. Almaty: Zhazushy. Vol. 1. 384 p. [in Kazakh].
- Kanashaeva G., 2020. Karahan dauiri zhazba eskertkishteri: Zharatushy sipaty [The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God]. KazNU Journal of Oriental Studies. Vol. 92, No.1. P. 46-53. [in Kazakh].
- Kashkari M., 2017a. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. Vols 1-3; Vol. 3. Translated by A.Egeubay. Almaty: Arda + 7. 600 p. [in Kazakh].
- Kashkari M., 2017b. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. Vols 1-3; Vol. 1. Translated by A.Egeubay. Almaty: Arda + 7. 592 p. [in Kazakh].
- Kuran Karim: Kazaksha magınası zhane tusinigi [The Holy Quran: Kazakh meaning and concept], 1991. Translated by H. Altay. Medine: Quran Sharif Dominant Plant. 604 p. [in Kazakh].
- Kurmangali G., 2020. Kurannin orta gasyrlyk adebi zhadigerlerge ikpaly [The influence of the Koran on medieval literary artifacts]. Bulletin of LN Gumilyov ENU. Philology series. 3(132). P. 36-43. [in Kazakh].
- Mollakanagatuly S., 2020. Karahan memleketi tusundagy algashky Kuran audarmasy [The first translation of the Koran during the reign of the Karakhanids]. Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Political sciences. Regional studies. Oriental studies. Turkology series. 2(127). P. 177-184. [in Kazakh].
- Sartkozhauly K., 2019. Orhon eskertkishterinin tolyk atlasy [Complete atlas of Orkhon monuments]. Vols 1-2; Vol. 1. Almaty: Samga Press. 509 p. [in Kazakh].
- Syzdykov S., 2014. Karkuk – Karahan memleketi: sayasi tarihi zhane madeni muralary [Karlyk - Karakhan state: political history and cultural heritage]. Astana: Foliand. 320 p. [in Kazakh].
- Arat R.R., 1979a. Kutadgu Bilig: Metin [Kutadgu Bilig: Text]. Vols 1-3; V. 1. Ankara: Türk Dil Kurumu. 656 p. [in Turkish].
- Arat R.R., 1979b. Kutadgu Bilig: İndeks [Kutadgu Bilig: index]. Vols 1-3; V. 3. Ankara: Türk Dil Kurumu. 565 p. [in Turkish].
- Arsal S.M., 1947. Türk Tarihi ve Hukuk [Turkish History and Law]. İstanbul: İsmail Akgün. 416 p. [in Turkish].
- Dankoff R., 1983. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) – A Turko-Islamic Mirror for Princes. Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. The University of Chicago Press. Chicago and London. P. 282.
- Demirli E., 2012. Vahdet-i Vujud. Islamic encyclopedia. V. 42. İstanbul: Turkish Religious Foundation Publications. 590 p. [in Turkish].

Dilacar A., 1988. Kutadgu Bilig İncelemesi [Kutadgu Bilig Review]. 2nd ed. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 209 p. [in Turkish].

Eker S., 2006. On the Sources of Turkish Islamic Terms in Kutadgu Bilig (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur). Bilig. 38. P. 103-122. [in Turkish].

Ercilasun A.B., 2016. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi [History of Turkish Language from the Beginning to the Twentieth Century]. 17.ed. Ankara: Akçağ. 486 p. [in Turkish].

İnan A., 1998. Makaleler ve İncelemeler [Articles and Reviews]. Vols 1-2; V. 2. 2nd ed. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 418 p. [in Turkish].

Kasapoglu C.H., 2016. Türk kültür tarihi ve Kutadgu bilig [Turkish cultural history and Kutadgu bilig]. The contribution of the works of Yusup Balasagun to the culture of the Turkic world: halikaralik gilimi-teoryalik konferensyanin materyaldari (13 sauir 2016 zhil) – Proceedings of the international scientific-theoretical conference. Almaty: Kazak Universiteti. P. 7-10. [in Turkish].

Kafesoğlu İ., 1983. Türk Millî Kültürü [Turkish National Culture]. İstanbul: Boğaziçi yayınları. 447 p. [in Turkish].

Yusuf H., 2015. Kutadgu Bilig: Fergana nüshası [Kutadgu Bilig: Fergana copy]. Ankara: Türk Dil Kurumu. 223 p. [in Turkish].

*B. Nuriman

University of Ankara Haci Bayram Veli, Ankara, Turkiye

(E-mail: bekarysnuriman@gmail.com)

*Corresponding author: bekarysnuriman@gmail.com

S. Eker

University of Bashkent, Ankara, Turkiye

(E-mail: ekers@baskent.edu.tr)

The glorification of the Creator in Yusuf Balasagun’s «Kutadgu bilig»

Abstract. The accepting of Islam by the Turkic peoples in the era of the Karakhanids was widely reflected in literary monuments. One of these monuments, which highlights some issues of Islam, is Yusuf Balasugin’s Kutadgu Bilik. Since then, the religious theme in literature, its connection with literary processes in the literary criticism of the Turkic peoples has been relevant and in demand, which is confirmed by the studies of such scientists as R.R. Arat, S.M. Arsal, I. Kafesoglu, A. Inan, A. Dilashar, A.B. Yerzhilasun, R. Dankoff, N. Kelimbetov, A. Kyraubaeva, A. Egeubaev, S. Eker, H. Kasapoglu, G. Kurmangalieva, G. Kanasheva. This article examines the image of the Creator-God in Yusuf Balasagun’s “Kutadgu Bilik”. As an object of study, the authors use a facsimile of the Fergana version of the monument in a transcription performed by R.R. Arat. In the process of research 33 bytes were studied, fourteen of which are given as illustrations. The meanings of religious words are revealed on the basis of various points of view and compared with the texts of the Koran. To determine the frequency of use of religious terms in the article, the method of quantitative analysis was used.

Keywords: “Kutadgu bilig”, Yusuf Balasagun, literary process, religion, Creator, religious thought, religious term, literary monument.

*Б. Нуриман

Университет Анкара Хаджы Байрам Вели, Анкара, Турция
(E-mail: bekarysnuriman@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: bekarysnuriman@gmail.com

С. Екер

Университет Башкент, Анкара, Турция
(E-mail: ekers@baskent.edu.tr)

Прославление Творца в «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуна

Аннотация. Принятие ислама тюркскими народами в эпоху караханидов нашло широкое отражение в литературных памятниках. Одним из таких памятников, в котором освещаются некоторые вопросы ислама, является «Кутадгу билик» Юсуфа Баласагуна. С тех пор религиозная тема в литературе, связь ее с литературными процессами в литературоведении тюркских народов актуальна и востребована, что подтверждается исследованиями таких ученых, как Р.Р. Арат, С.М. Арсал, И. Кафесоглу, А. Инан, А. Ділашар, А.Б. Ержиласун, Р. Данкофф, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, А. Егеубаев, С. Екер, Х. Касапоглу, Г. Құрманғалиева, Г. Канашаева.

В данной статье исследуется образ Творца-Всевышнего в «Кутадгу билик» Юсуфа Баласагуна. В качестве объекта исследования авторы используют факсимиле Ферганской версии памятника в транскрипции, выполненной Р.Р. Аратом.

В процессе исследования было изучено 33 бейта, четырнадцать из которых приведены в качестве иллюстраций. Значения религиозных слов выявляются на основе различных точек зрения и сопоставляются с текстами Корана. Для определения частоты использования религиозных терминов в статье использован метод количественного анализа.

Ключевые слова: «Кутадгу билиг», Юсуф Баласагун, литературный процесс, религия, Творец, религиозная мысль, религиозный термин, литературный памятник.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұриман Бекарыс Тілегенұлы, PhD, Түрік фольклоры кафедрасы, Әдебиет факультеті, Анкара Хажы Байрам Вели университеті, Эмниет махаллесі, 1-Абант даңғылы, №10, Анкара, Түркия.

ORCID: 0000-0002-6721-4295

Scopus ID: 57201635894.

Екер Суер, PhD, профессор, Түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы, Әдебиет факультеті, Башкент университеті, Бағлыжа кампусы, Фатих Сұлтан махаллесі, Ескишехир иолу 18-км., Анкара, Түркия.

Scopus ID: 26631799200.

Information about authors:

Nuriman Bekarys Tilegenuly, Doctor of Philosophy (PhD), Faculty of Letters Department of Turkish Folklore, Ankara Hacı Bayram Veli University, Emniyet District, 1 Abant Avenue, No.10., Ankara, Turkiye.

ORCID: 0000-0002-6721-4295

Scopus ID: 57201635894.

Eker Suer, Doctor of Philosophy (PhD), Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature, Baskent University, Baglica Campus, Fatih Sultan District, Eskişehir Road 18.km, Ankara, Turkiye.

Scopus ID: 26631799200.

Сведения об авторах:

Нуримаң Бекарыс Тилегенулы, PhD, кафедра турецкого фольклора, факультет литературы, Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Район Эмниет, проспект Абант-1, №10, Анкара, Турция.

ORCID: 0000-0002-6721-4295

Scopus ID: 57201635894.

Екер Суер, PhD, кафедра турецкого языка и литературы, факультет литературы, Университет Башкент, Район Фатих Султан Ескишехир иолу 18.км, Анкара, Турция.

Scopus ID: 26631799200.

Кенен Әзірбаев шығармашылығы: шығыс сюжеттері және олардың поэтикалық түрленісі¹

Б.Ж. Омаров

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: b_om777@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
ақындық өнер,
авторлық
ауызша поэзия,
шығыс сюжеті,
«Тотынама»
хикаясы, ертегі,
эпсана, мысал,
поэтикалық
трансформация.

XFTAP 17.71.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-78-98>

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада авторлық ауызша поэзияның көрнекті өкілі Кенен Әзірбаевтың түрлі жанрадағы шығармалары, Шығыс құндылықтарынан, әсіресе, Үнді әдеби ескерткіштерінен енген «көшпелі сюжеттерге» негізделген оқиғалар, мотивтер және желілер қарастырылған. Автор қазақтың халық ақынының «Бақ, қыдыр мен ынтымақ» атты мысал өлеңіне, «Үш кедей» ертегісіне, «Бұрынғы өткен батырлар» дастанына суырып салмалық дәстүрмен жырланған шығармалардың мазмұны мен поэтикалық құрылымын Нахшаби «Тотынамасындағы» тәмсілдердің түпкі мәтінімен және әр жылдарда Хайдари, ән-Наари, Фаизханұлы, Тобыш жариялаған кейінгі нұсқалармен салыстыра отырып ғылыми талдау жасаған. Зерттеу нәтижесінде бастапқы жазба ескерткіштер мен фольклорлық дереккөздердің нақты мәдени-тарихи ортада көркем тұрғыдан түрленуінің және жеткізілуінің көп сатылы үдерісі, сондай-ақ оларды жергілікті аудиторияның қажеттіліктеріне орай бейімдеудің ерекшеліктері ашып көрсетілген. Қазақтың ұлттық аспабы – домбыраны шебер игерген, ғаламат әншілік өнерімен, ерекше дауысымен дараланған Кенен Әзірбаевтың жоғары орындаушылық шеберлігі оның осы аталған шығармаларының қалың жұртқа кеңінен танылып, жан-жақты таралуына жол ашты. Кенен Әзірбаевтың теңдессіз өлең-толғауларды жырлап шығарған арқалы ақын болғаны ғана емес, сонымен қатар, шығыстың сөз өнерін жетік білгені, саналы ғұмырында қазақ пен қырғыздың ауызша халық әдебиетінің баға жетпес үлгілерін жинаумен және өңдеумен айналысқаны, ал бұл үрдіс оның шығармаларындағы фольклор, ауызша поэзия және жазба әдебиет элементтерінің үйлесімді синтезінен байқалатыны атап көрсетіледі.

Received 17 October 2022. Revised 20 October 2022. Accepted 03 November 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

B.Zh. Omarov Kenen Azirbayev's works: eastern plots and their poetic transformation // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 78-98. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-78-98>

Дәйексөз үшін:

Б.Ж. Омаров Кенен Әзірбаев шығармашылығы: шығыс сюжеттері және олардың поэтикалық түрленісі // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №4. – 78-98 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-78-98>

¹ Мақала ҚР ҒЖЖБ гранттық қаржыландыратын AP14869710 «Түркі халықтарының авторлық ауызша поэзиясы: генезис, типология, поэтика» атты ғылыми жоба аясында әзірленді.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінде ежелгі дәуірден келе жатқан көшпелі сюжеттер негізінде жаңа көркем дүние жазу дәстүрі ілгеріректе қалыптасқан. Әдетте мұндай шығармаларды бағалау барысында авторлық туындыға, яғни негізгі дүниеге көбірек көңіл бөлінеді де, оған түрткі болған аңыз-эпсаналардың түп-төркініне жете назар аударыла бермейді. Сондықтан біз бүгінгі мақаламызда осы мәселеге ден қойып, көне хикаялардың тарихына терең бойлауға тырысамыз.

Қастерлі құндылықтарға мейлінше зер салып, ескі жәдігерліктерді шығармаларына барынша арқау екен жыр жүйріктерінің бірі халық ақыны Кенен Әзірбаев екені – даусыз ақиқат. Соңына мол мұра қалдырған суырыпсалма жыршының соқталы туындылары негізінен ауызша жырланғаны баршаға белгілі. Соған қарамастан ақынның жазбаша дүниеге бергісіз өлең-толғаулары күні бүгінге дейін көркемдік тұрғыдан үнемі жоғары бағаланып келеді. Кененнің авторлық ауызша поэзияның үздік үлгілері ретінде қазақ руханиятының қазынасын байытқан шығармалары жан-жақты қырынан толық зерттелді дей алмаймыз.

Кенен мұрасына байланысты көп қозғала қоймаған тақырып – оның өз шығармаларында көне дәуірдегі шығыс сюжеттерін қолдану ерекшеліктері. Бұл – ақын өмір сүрген замандағы сөз сүлейлерінің бәріне дерлік ортақ құбылыс. Бірақ сюжетті зерттеу, өңдеу, қайта жырлау, жаңа шығарма туындату мәселелерін Кенендей жетік білген шайырдың көп емес екенін мойындауға тиіспіз. Өйткені ол – ауыз әдебиетінің құндылықтарын өте көп жинаған, қолына түскен жәдігерліктерді талғампаздықпен сұрыптай білген, ескі сюжетке жан бітіріп, көркемдік қасиет дарытқан, өзге халықтардың фольклорлық нұсқаларынан енген кірме дүниелерді ұлттық сипатымызға бейімдеген дара тұлға.

Халық ақынының танымы терең, түйсігі жоғары болғанына талас жоқ. Оның шығыс қиссаларын көп тыңдағаны, ескі әңгімелерді жетік білгені, тарихи жадын үнемі жаңғыртып, арғы-бергі шежірені қаузап отырғаны – басы ашық нәрсе. Ой-санасы тұнық, қиялы жүйрік, қарым-қабілеті мол Кенен көкірек көзінде жинақталған сансыз мәліметтерді шығармашылық үдеріске молынан пайдаланды. Ақын жадында жатталып, санасында қатталған аңыз-әңгімелерді алдымен бойы ауызша айтып, елдің құлағын әбден үйреткеннен кейін ғана соның негізінде жаңа шығарма туындатқан. Кененнің мұндай дүниелері жеткілікті және қазіргі әдебиеттанудың жоғары талаптарына толық сай келеді.

Сондықтан біз бұл зерттеуімізде ақынның шығыс сюжеттерін қай тұрғыдан қолданғанына, көне құндылықтардың жаңа туындыда қалай көрініс тапқанына назар аудардық, қарасөзбен айтылатын тәмсілдердің авторлық ауызша поэзиясының нысанасына айналған кезде қайтіп түрленгеніне, көркемдік кестесі қалай түзілгеніне ден қойдық.

Зерттеу әдістері мен дерек көздері

Бұл еңбегімізде тарихи-типологиялық және салыстырмалы зерттеу әдістерін қолдандық. Сондай-ақ зерттеудің жалпы заңдылықтарына да сүйендік. Бірқатар ежелгі

құндылықтарда көрініс тапқан көне сюжеттердің мазмұндық және көркемдік тұрғыдан өзгеріске түсу ахуалын зерделеп көрдік. Оқиға желісі жағынан төркіндес бірнеше шығарманы қатар алып қарастырдық. Соның бәрі Кенен Әзірбаев туындыларына қалай ықпал еткеніне назар аудардық.

Мақалада ақынның ауызша жырланған бірнеше жыр-толғаулары мен өзі ұзақ жыл бойы жинаған аңыз-әңгімелері нысанаға алынды. Атап айтқанда, Кененнің «Бақ, қыдыр мен ынтымақ» атты мысал өлеңінің өзегіндегі көне сюжеттің төркінін айқындау үшін «Веталаның жиырма бес әңгімесі», Зияддин Нахшабидің «Тотынамасы», Сайид Хайдар Бахш Хайдаридің «Тотының әңгімелері» («Тота Кахани»), Имад ибн Мұхаммед ән-Нааридің «Түнгі жауһарлар» («Джавахир ал-асмар»), сондай-ақ, «Тотынаманың» Ғ. Файызханұлы аударған нұсқасының Қытайда қазақ тілінде басылған жарияланамы, Нияз Тобыштың көне түркі тілінен аударған нұсқасы жан-жақты қарастырылды. Осыған орайлас келетін Кененнің өзі жинаған қазақтың «Үш кедей» ертегісінің мазмұнына да байыптама жасалды. Сонымен қатар, суырыпсалма жыршының «Жалғыз қаз» дастанының оқиға желісі халқымыздың «Хан қызы», «Жаман адамды...» және «Әуеде қаз қаңқ етті» деген ертегілерінің сюжетімен сабақтастыра талданды. Ақын қоржынындағы «Қаба сақалды хан» аңызының Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы мен Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазы» дастаны оқиғаларымен ұқсастықтарына мән берілді. Кененнің «Бұрынғы өткен батырлар» дастанындағы кейбір эпизодтардың «Гүл мен самұрық», «Аю дәу», «Жарты Төстік», «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталтаң», «Делдаш батыр», «Ханшентей», «Құйым батыр», «Бөген батыр» сияқты ертегілердің сюжеттерімен тамырластығы нақты мысалдармен дәлелденіп көрсетілді.

Кенен Әзірбаев шығармашылығында шығыс сюжеттерінің поэтикалық тұрғыдан трансформациялануы туралы ой-тұжырымдар жасау барысында теориялық еңбектер пайдаланылып, сюжеттердің сабақтастығын танытатын мысалдар алға тартылды. Шығыс сюжеттерінің пайда болуы мен дамуы, өзге туындыларға кірігуі, мазмұны жағынан адамзат баласына ортақтығы жөнінде ой қорытылды. Авторлық ауызша поэзия өкілінің шығармашылық әлеуетіне, қарым-қабілетіне, жыршылық мүмкіндіктеріне нақты баға берілді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ақынның поэтикалық мұрасы дәл осы тұрғыдан қарастырылмаса да, бұрын белгілі әдебиеттанушылар тарапынан зерттеу нысанасына айналғаны белгілі. Кененнің шығармашылық өмірбаяны түзіліп, ауызша жырланған туындылары ғылыми түсініктемелеріне қоса әлденеше рет басылып шыққан. Жыршының өлең-толғаулары М. Жолдасбеков пен Н. Төреқұлов (Жолдасбеков, Төреқұлов, 1992), Т. Кененова мен А. Серікбаева (Кененова, Серікбаева, 1977), Б. Кененұлы (Кененұлы, 2019:7), С. Негимов (Негимов, 2019: 8), М. Құл-Мұхаммед (Құл-Мұхаммед, 2021: 3-4), А. Өтен (Өтен, 2008) сияқты ғалымдардың және зерттеушілердің монографиялық еңбектері мен ғылыми мақалаларына арқау болған. Бұл зерттеулердің бәрі де осы мақаланы әзірлеу кезінде барынша пайдаланылды.

Бірақ Кенен шығармашылығындағы шығыс сюжеттерінің қолданылу, өңделу, аудиторияға бейімделу және синтезделу мәселесіне зерттеушілер тарапынан нақты назар аударылған емес. Бұл зерттеуде сол олқылықтың орнын толтыруға тырысамыз.

Талдау

Кенен Әзірбаевтың «Бақ, қыдыр мен ынтымақ» атты мысал өлеңі – шығыс аңыздарынан нәр алған шығармалардың бірі. Бұл өлең тақырыптық-мазмұндық тұрғыдан ұлттың ұлағатты дәстүрін дәріптеуге арналған. Бір қарт кісінің отының басынан береке қашып, үш баласының үш жаққа тартуы – тағылымды тәмсілдің туындауының алғышарты дер едік. Үлкен келіндері жайсыз болып, үй ішінің мазасы кеткен кезде әлгі қартқа бақ, қыдыр, ынтымақ үшеуі адам кейпінде келіп, тіл қатып, қоштасып кетуге рұқсат сұрапты. Сөз шебері Кенен ақын өз дәуірінен бұрынғы талай аңыз-хикаяларға өзек болған осы тәмсілді көркем бейнелейді. Яғни, сан ғасырдан бері желісін үзбей келе жатқан сюжет сәтті трансформацияланған. Мағыналы мысал өлеңде өткен күнге деген сағыныш та, тату-тәтті дәуренге деген қимастық сезімі де, ата салтқа деген қадір-құрмет жоралғысы да ерекше көрініс тапқан. Өлеңнің сарынынан адамға жақын асыл құндылықтардың өздері ұзақ уақыт серік болған жақсы жанның маңынан алыстағысы келмей тұрғаны анық аңғарылады. «Бақ-береке кеткен жерден бәрі де кетеді» деген қанатты қағида, өмірлік философия бұл шығарманың өн-бойына басты желі болып тартылған.

*– Көп жылдан бері жолдас болған едік,
Мал, басыңа құт болып қонған едік.
Береке жоқ бүгінде отбасында,
Қалағаныңды алып қал, біз кетелік.*

*Сонда қарт: – Айырылмаймын сенен, – депті,
Көңілің неге қалды менен, – депті.
Бақ, қыдыр ақсақалға қарап тұрып:
– Біздің мекен ынтымақ, пейіл, – депті (Әзірбаев, 2008: 170).*

Кенен өлеңіне өзек болған мысал – белгілі шығыс аңызының кең таралған сюжетінің түрленген нұсқасы, дәлірек айтқанда бір үзігі. Тек өзге танымал нұсқаларда кейіпкерге адам бойындағы асыл қасиеттер біртіндеп келіп, кезекпен үн қатады. Қарт кісі болса, өзімен қоштасуға бекінгендерін «кетсең кет» деп, қуып жіберіп отырады. Ең соңғысы ғана иесін қимай немесе оның орынды уәжіне тоқтап, қасында тұрақтап қалады. Ал Кенен шығармасының кейіпкері өзіне келіп жүгінген бақ, қыдыр, ынтымақты қуып жібермейді. Керісінше, «сенен айырылмаймын» деп, бірден өз тоқтамын айтады, «менен көңілің неге қалды?» деп, мәмілеге шақырады. Бұл тұрғыдан алғанда, дала дипломатиясының мектебінен өткен Кененнің кейіпкері өзінен аулақтауды ұйғарған қастерлі құндылықтардың бейнелік болмысы ретіндегі бақ, қыдыр, ынтымаққа басу айтып, ымырашылдық көрсетеді.

Дәстүрлі сюжет желісіне сәйкес, әлгі бағалы қасиеттердің біреуі иесін айналшықтап кете қоймаған соң, қалғандары да қайтып оралады. Аңыздың барлық нұсқасында да бұл құндылықтардың адамнан безінуге бел байлауына белгілі бір ахуал себеп болады. Кенен өз кейіпкерінің басына түскен жағдайды былайша танытады: «Бар еді үш келіні, үш баласы, Күнде жанжал, ұрыс боп оттың басы. Кемпір-шал, не сұраймыз, – деп отырды, Аппақ құдай ағарып сақал, шашы». Яғни, халық ақыны асыл мұраны қайта жаңғыртып, өз жанынан қосып жырлау барысында өзгеше құрылым түзеді. Сюжетті өз ыңғайына, ұлт сипатына икемдеп, қазақы салт-санаға сай келетін мысал түріндегі шығарма туындатады.

Әлемдік нұсқалардың бәріне тән үрдіс бойынша, соңында әлгі қасиеттердің бәрі емес, біреуі ғана ақсақалмен (кейде патша, кейде шах, кейде шаһзада) бетпе-бет қалады. Сонда ол адам өзінің осы қасиетке тәуелділігін немесе қимастығын байқатып, өз қасынан ұзатпағанды жаны қалайды. Барлық нұсқада да адами құндылықтар кейіпкермен диалог құрайды. Сөз сайыстырады, дауласады, мәмілеге келеді. Негізінен олар кейіпкердің түсіне кіріп, түрлі кейіпте көрініс байқатып, өз сөзін айтады. Ал Кенен өлеңінде бұл құндылықтар түске немесе басқа пішінге (әйел, қарт кісі, жас жігіт, періште, т.б.) еніп, тәжікелесіп тұрып алмайды.

Кенен Әзірбаевтың мысал өлеңнің мазмұнын қазақ табиғатына бейімдеп, ұлт болмысына орайластырып, өзгеше түрлендіргенін жоғарыда айттық. Сондай-ақ, ол мәселенің түйінін шешетін тұлға ретінде қазақ шаңырағында айрықша рөл атқаратын кіші келін бейнесін даралап шығарады:

*Құлдық деп түрегелді кенже келін,
– Ағажан, өзің тексер көнбегенін.
Сұраңыз ынтымақты берер болса,
Көерміз бақ, қыдырдың келмегенін.*

*Осылай кіші келін ақыл тапты,
Қош айтып, бақ пен қыдыр кетіп қапты.
Әкеліп келініне берді атасы,
Кіші келін қолға алды ынтымақты (Әзірбаев, 2008: 170).*

Кенен шығармасында кейіпкер қарттың ешқайсысын жанынан құмағанына, қайта «мен сенен айырылмаймын» деп жанұшырғанына қарамастан, бақ пен қыдыр кетіп қалады. Сол кезде отбасылық бірліктің символына айналған кіші келіннің атасынан аталған қасиеттердің басын қосатын ынтымақтан ажырамауды өтініп сұрауы ақынның сюжетті иін қандырып илеп, өзгеше шешімге бел буғанын көрсетеді. Бұл тұжырымның ақ босағаның діңгегі саналатын келіннің ауызынан айтылуы қазақ шаңырағындағы ана рөлінің айрықша дәріптелгенін аңғартады. Осы өлеңнің шығыс дәстүрін жалғастырып, қазақ топырағына танытқаны өз алдына, жұртшылықты ынтымақ пен бірлікке үндеп, отбасылық құндылықтарды сақтауды қалайтын ұлттық ұстанымы мен тәрбиелік маңызының өзі арнайы талдап-таразылауға тұрарлық.

Енді айтулы жыр жүйірігінің мысал өлеңіне өзек болған тәмсілдің қандай аңыздар мен хикаяларда көрініс тапқанына тоқталайық. Сонымен, бұл сюжеттің түп-төркіні қайда жатыр? Бірден басын ашып алайық, аталған хикаяның үзігі әлемге әйгілі «Тотынамадан» алынғаны дау тудырмайды. Талай елге тараған «Тотынаманың» отыз жетінші түнінде тотықұс алыс сапарға кеткен Маймұнның жас келіншегі Хұжастеге «Завул шаһзадасы, көпестің қызы, шаһар билеушісі және сол қызға патша мен уәзірдің ғашық болғаны туралы әңгіме» айтады. Осындағы төрт уәзірдің уәжі, соның ішінде йогтың басынан өткен оқиға туралы тәмсіл назар аудартпай қоймайды.

Қысқасы, бұл – «Тотынаманың» отыз жетінші түніндегі негізі хикаяның құрамдас бөлігі ретінде қолданылған, тиектелген (құрақталған) формадағы мысалдың бірі ғана. Ал негізгі хикаяда баяндалатын Завул (*Забул, Зәбіл – Ауғанстан еліндегі аймақ. Б.О.*) өңіріндегі бір көпестің Махрусе деген аса ажарлы қызын сол елдің патшасына бермек боп сәлем жолдауы, хатты алған патшаның төрт уәзірін қызды көріп келуге жұмсауы – аса таңсық сюжет емес.

Әрі қарай сюжеттің қалай өрістейтініне келсек, уәзірлер «патша мұндай мінсіз перизатты көрсе, ақыл-естен айырылып, өзінің еркін билей алмайды, мемлекеттің бар шаруасы жайына қалады» деп қауіптеніп, қызды ел басшысына көрсетпеуге бел байлайды. Солардың айтуымен «қатардағы көп қалыңдықтың бірін» сарайына жолатқысы келмеген патшаның кейін қала билеушісіне күйеуге шыққан Махрусені көруі, алданғанына көзі жетіп, құсадан өлуі, оның соңынан келіншектің те жарық дүниемен қоштасуы, ақыры қала басшысының да Махрусе секілді өзін-өзі өлімге қиюы оқиғаны әбден шириқтыра түседі.

Шығыс аңыздарындағы кез келген мысал бостан-босқа алынбайды, белгілі бір мақсатқа қызмет етеді. Бұл мысал да бекерден-бекер қолданылмаған. Нақтылай түссек, бір емес үш адамның өліміне себеп болған ару қыздың хикаясы күйеуі сапарлап кеткен Хұжастені көңілдесіне жібермеу үшін әңгіме тиегін ағытқан тотықұстың ауызынан айтылған. Ал біздің тілімізге тиек болып отырған тәмсіл – төрт уәзірдің сұлу қызды патшадан аулақтату үшін айтқан әңгімелерінің бір үзігі.

Сюжетте баяндалғандай, патшаға бір йог (*қазақша аудармада яһуди деп алынған. Б.О.*) келіп, темір асатаяқ пен ағаш тостаған сатыпты. Сол күні патшаның түсіне бір әйел кіріп, «мен сенің тағдырыңмын, өзіңмен қоштасуға келдім, сен мына заттарды сатып алған соң қасыңда бола алмаймын, айбын мен ұлылықты қадірлейтін елге кетем» дейді. «Кетсең кете бер» депті патша. Келесі күні ер адам түсіне еніп, «мен сенің күшің боламын, енді мына заттар тұрғанда бұл жерде қала алмаймын» дейді. Патша оған да «кете бер» дейді. Үшінші күні түсінде бір қарт кісіні көреді. Патша одан кім екенін сұраса, «сенің ақылың боламын, мен де қоштасуға келдім» дейді. Қартқа да «кетсең кете ғой» депті билеуші. Төртінші түні түске енген періште: «Мен сенің ұлылығың, айбының (величие) едім, енді кетейін» деп рұқсат сұрапты. Патша ұлы айбынының (*еркін аударылған қазақша «Тотынамада» – ұлы бақ. Б.О.*) алдына бас ұрып, «сенің арқаңда талай жауымды жеңіп едім, өзіңнен айырылсам, өлем» деп етегіне жармасады (Нахшаби, 1979: 241-242). Айбынды ұлы рухы иесін тастамай, қасында қалған соң бар құндылықтары мен байлығы қайтып оралады. Бұл тәмсіл Зияаддин Нахшаби «Тотынамасының» қазақша аудармасында ертеңгі күні таң жарқырап атқан

кезде патша орнынан тұрып қарағанда, байлығының аман екенін көргенімен, сөйтіп бақ өзінде қалғаннан кейін, тағдыр мен ақылдың да кете алмағандығымен түйінделеді (Нахшаби, 1991: 218).

Осы сюжет Қытайда басылған және сол елдің қазақтары арасында кең тараған «Тотынаманың» елу жетінші тарауында көрініс тапқан. Хұжастенің есімі Машекер, Маймұнның есімі Сәйід боп ауысқан осы нұсқада Завул шаһарындағы (бұл басылымда – *Зәбіл шаһары. Б.О.*) саудагердің бойжеткен қызының Махруса (Махрус) деген аты өзгеріссіз алынған. Тек мұнда Нахшаби «Тотынамасында» баяндалғандай, көпес патшаға «қызымды ал» деп өзі хат жазбайды. Сарайға келіп-кетіп жүрген Махрусаны көрген бір кемпір патшаға хабарлайды. Ал осы елу алтыншы және елу жетінші тарауларды қамтитын хикаяға енген, кейін Кенен Әзірбаевтың мысал өлеңіне арқау болған сюжет «Чын патшасының әңгімесі» түрінде баяндалады. Көркемдігі жағынан бірқатар нұсқалардан асып түсетін осы басылымдағы тәмсілдің мазмұны мынадай. Бір күні патшаға әлдекім сәлемдеме жіберіпті. Патша ол сый-құрметтің құнынан мың есе артық мал-мүлік қайтарады. Содан соң келесі түнде патша түс көреді. Түсінде оған бір сұлу әйел келіп арызданады. «Әй, патша, мен сенің мал-мүлкіңнің кейпіндегі жанмын. Енді өзіңмен ат құйрығын үзісейін деп келдім. Қадірімді білмей, мені бекерге ысырап еттің. Бұдан былайғы жерде сенімен жарасым таба алмаймын. Басқа біреуге барып қонамын», – дейді. Атақ-абыройына дандайсыған патша оның сөздерін бұйым көрмей: «Кетем десең, жолың әне!» – деп дүңк етіпті. Сол кезден патшаның қазынасы ортая бастайды. Күндердің күнінде патша тағы да түс көреді. Түсінде бір бейтаныс адам келіп сәлем береді. «Уа, тақсыр, – дейді ол, – мен сенің бойыңдағы қуатыңмын. Қадіріме жетпей қойдың. Енді сенен аулақтаймын. Қоштасуға кеп тұрмын». «Кетемін десең, жолың әне!» – дейді патша оған да, зілдене қарап. Содан кейін-ақ патшаның әл-дәрмені біртіндеп сарқыла береді. Тағы көрген кезекті түсінде бір жігіт жүгінеді алдына келіп. «Уа, әміршім, – дейді әлгі жігіт, – мен сіздің атақ-абыройыңызбын. Қалаған жаққа кете беруіме рұқсат етіңіз». Патша жігіттің аяғына жығылып, етегіне жармасып: «Мені тастап кете көрме!» – деп өлердегі сөзін айтыпты. «Уа, патшам, сіз мені шынымен қимай тұрсаңыз, кетпей-ақ қояйын. Мен барда еш қайғырып, уайым шекпеңіз. Мал-мүкәммалыңыз, қайрат-қуатыңыз қайтып оралады», – депті сонда жігіт. Патша ұйқысынан оянып кетеді. Сол күннен былай қарай әл-дәрмені күн сайын артып, дәулеті қайта шалқыған көрінеді (Тотынама, 1987: 280).

Бұл «Тотынама» мен Нахшаби «Тотынамасының» басқа да өзіндік айырмашылықтары бар. Біріншіден, патшаның бойындағы қасиеттер мал (дәулет), қуат, атақ-абырой түрінде кейіптеледі. Яғни, өзге нұсқадағыдай төртеу емес, үш құндылық адам бейнесінде (әйел, егде кісі, жас жігіт) түсіне еніп, алдына келеді. Екіншіден, патша қызынан бас тартқан соң Махрусаның әкесі оны шаһардың басшысына емес, елдің басқа бір атақты адамына қосады. Үшіншіден, құса боп дүние салған патшаның соңынан өзін-өзі құрбан еткен Махрусадан кейін күйеуінің де ажал құшқаны айтылмайды.

Нияз Тобыш ескі қолжазбадан аударған «Тотынаманың» қытай қазақтары арасында тараған нұсқадан алабөтен айырмасы жоқ. Екеуі де бір тектес шығармадан алынғандықтан, сюжет желісінде айтарлықтай өзгеріс байқалмайды. Тек патшаның қасиеттері мен құндылықтары бақ-дәулет, әл-қуат, қайрат-жігер деп көрсетіледі (Тотынама, 2005: 154).

Бұл – патша сұлу қызды қолына қондырған соң ел билеуді қояды деп топшылаған төрт уәзірдің өзара келісімі бойынша, оны жирендіру үшін айтылған әңгіме. Қайдағы бір қызға бола бастағы бақтан, бойдағы қайраттан, қолдағы дәулеттен айырылмау керек деген түйін-тұжырым жасалады. Бір назар аударлық жәйт, барлық нұсқада да патшаға қызды көрсетпей, көпе-көрнеу алдаған, ақыры ажалына себеп болған уәзірлер жазаға тартылмайды. Патша оларды кешіреді, не түсіністікпен қарайды. Демек, билеушіні амалсыздан алдауға мәжбүр болған уәзірлердің ұйғарымы – тәуір ниеттен туған әрекет. Оқиғаның драмалық сипатына сәйкес, кінәліні іздеуден гөрі патшаның махаббат машақатына, жеке басының трагедиялық ахуалына көбірек көңіл бөлінеді.

«Тотынаманың» бірқатар басылымдарын салыстыра қараған кезде, патшаның осы қасіретті хикаясы айна-қатесіз бейнеленетін, бірақ әңгімемізге өзек болып отырған асыл құндылықтар туралы сюжет қамтылмайтын нұсқалар да бар екенін байқаймыз. Мысалы, Сайид Хайдар Бахш Хайдаридің «Тотының әңгімелері» хикаясында ай десе аузы, күн десе көзі бар аруды көріп келген төрт уәзір патшаны айныту үшін әдеттегідей әлдебір елдің әйгілі билеушісінің түсіне кірген адам қасиеттері туралы тәмсілді айтып әуре болмайды. Олар «бұл қыз сарайға лайық болатындай аса көрікті емес» деп мәлімдеп, патшаның бетін бірден қайтарады. Осы нұсқада көпес өзінің қызын сол қаланың басшысына емес, шаһардың бас тәртіп сақшысына береді (Хайдари, 93: 151). Патшаның бойжеткенді көрген соң уәзірлерінен не үшін алдағанын сұрауы, олардың «сіз ғашықтық дертіне шалдығып, бар жұмысты қойып, мемлекет ісін жайына қалдырма деп қауіптендік» деп шындықты айтуы, билеушінің өз уәзірлерін бірден кешіруі – басқа басылымдарда жоқ элементтер. Ал бір тектес шығармадан түзілген, Қытайда басылған «Тотынама» мен Н. Тобыш аударған «Тотынамада» уәзірлер «Махруса бізге соншалықты сұлу көрінбеп еді, сіз ғашық болған соң ажарланып кеткен шығар» деп ақталып, келіншекті күйеуінен ажыратып, патшаға зорлап алып бермекке әрекет қылады. Бұл көрініс Хайдари «Тотынамасында» да бар, тек аталған хикая патшаның махаббат дертіне шыдамай, өмірден өтуімен аяқталады. Ал Махрусаның құрбан болуы, одан кейін күйеуінің өзіне қол салуы сияқты элементтер бұл нұсқаға енгізілмеген.

Зияаддин Нахшаби «Тотынамасына» негіз болған Имад ибн Мұхаммед ән-Нааридің «Түнгі жауһарлар» (Джавахир ал-асмар) атты шығармасында бұл хикая отыз бесінші түннің оқиғасын өрнектейді. Қашғар қаласын мекен еткен көпес өзінің көрікті қызы Аждаб-нушді бермек болып, бүкіл ой-ниетін қағазға түсіріп, шахтың алдына келеді. Оқиғаның одан әрі өрістеуінде алабөтен өзгешелік жоқ. Тек соңында құсадан өлген шахтан кейін Аждаб-нуш, одан соң келіншектің күйеуі – тәртіп сақшыларының бастығы өзіне-өзі қол салып, үшеуі бір молада жерленеді (ан-Наари, 1985: 284).

Жалпы бұл хикаяның төркіні тым әріде жатыр деп ойлаймыз. Себебі аталған аңыз біздің дәуірімізге дейінгі эпсаналардан бастап, талай ғасырдың ежелгі құндылықтарының басын біріктірген үндінің әйгілі әдеби ескерткіші – «Веталаның жиырма бес әңгімесінде» көрініс тапқан. Осы хикаяның он төртінші әңгімесінде Канакапура қаласының тұрғыны Ратнадатта деген көпес сол елдің патшасы Яшодханаға арнайы жолығып, оған қызы Унмадиниді бергісі келетінін мәлімдейді. Бұл сюжетте қызды көріп келуге барған брахман «Тотынамадағы» басқа нұсқалардағы төрт уәзірдің рөлін атқарып, оны патшаға жолатпаудың қамын жасайды. Сондықтан Ратнадатта қызын әскери қолбасшы

Ранатхавалаға беруді ұйғарады. Кейін қызды көрген патшаның қайғы басып, қамығуы, брахманың айтқан сөзіне сенгеніне өкінуі жағынан кең тараған сюжет желісінен көп айырмасы жоқ. Тек мұнда қолбасшы Ранатхавала брахманмен сөйлескеннен кейін, әйелін патшаға тарту еткісі келеді. Бұл хикая да үшеуінің өмірді тәрк етуімен аяқталып, «Яшодхана, Ранадхавала және Унмадинидің қайсысы қайырымдырақ?» – деген Веталаның дәстүрлі сұрағы қойылады (Двадцать пять рассказов Веталы, 1958: 90).

Сайид Хайдар Бахш Хайдаридің «Тотының әңгімелерінде», Имад ибн Мұхаммед ән-Нааридің «Түнгі жауһарларында» және «Веталаның жиырма бес әңгімесінде» Кенен Әзірбаев шығармасына өзек болған сюжеттің өзі емес, оған негіз қалайтын кіріспе бөлігі ғана қамтылған. Соңғы сюжет құрақ-хикаят түріндегі көлемді шығармаға кейінірек жамалып-жасқалғанға ұқсайды. Әсіресе, бастапқыда Зияаддин Нахшаби «Тотынамасында» көрініс тапқан бұл сюжеттің үнді тәмсілінен гөрі парсы әңгімесі болу мүмкіндігі басымдау. Үндінің ежелгі әдеби ескерткіштерінің бірқатарын салыстыра қарағанымызда, бұған ұқсас хикаяның үзін кездестіре қоймадық.

«Тотынаманың» құрақ-хикаяттарын құрайтын көптеген аңыз-әңгімелер мен эпсана-тәмсілдердің әрқайсысы түрлі жолмен келіп, қазақ ақын-жазушыларының шығармаларына арқау болғаны баршаға мәлім. Шығыс әдебиетінде кең таралған бір сюжеттің негізінде бірнеше туындының жазылу мысалдары да баршылық. Біздің пайымдауымызша, халық ақыны жадында сақталған тәмсілді жырлаған немесе белгілі бір өлеңді қайта жаңғыртқан болуы мүмкін. Қалай болғанда да, Кенен ақын сюжеттің кейінгі бөлігіне ғана ден қойып, арнайы шығармаға айналдыруды мақсат тұтқан секілді.

Баллада стиліндегі мысал өлеңнің кульминациялық тұсында, яғни, шарықтау шегінде шаңырақтың құты қашып, берекесі кете бастағаны бейнеленеді. Бұл тұрғыда бүкіл қоғамдағы құбылысты бай мен кедейдің қайшылықты қарым-қатынасы арқылы салыстыруға бейім тұратын кеңестік дәуірде туған шығармалардың ықпалы сезілмей қалмайды:

*Үлкен келін өкпелеп атасына,
Қарамады ақылы мен батасына.
Ортаншы келіні де қоса кетті,
Тығып-ап екі қолын қалтасына.*

*Бұл үлкен келіндері бай қыздары,
Кедейге жастарынан бар ызғары.
Көре алмай кіші келін кедей қызын,
Күнде ұрыс берекесін тайғызғаны (Әзірбаев, 2008: 170).*

Әдебиеттанушы ғалымдар М. Жолдасбеков пен Н. Төреқұлов Қабан, Сүйінбай, Шөже, Майкөт, Бақтыбай, Құлмамбет, Жамбыл, Сарбас, Қуандық, Кебекбай, Ноғайбай, Бөлтірік сияқты айтулы ақындар мен елді аузына қаратқан шешендердің жолын жалғастырған өнер тарланы деп бағалаған (Жолдасбеков, Төреқұлов, 1992: 204). Кенен Әзірбаев аталған сюжеттің негізгі түйінін ғана қалдырып, ұлттың салт-санасын дәріптейтін жаңа туындыны жырлап шыққан. Мұның өзі авторлық ауызша поэзияның нәр алатын

бір қазыналы қоры тереңнен тамыр тартатын шығыс аңыздары екенін дәлелдей түседі. Тек Кенен бүкіл адамзат баласының табиғатына тән ортақ құндылықты қазақ топырағына ыңғайлады. Баршаға белгілі тәмсілдің бір үзiгiн халқымызға тән қара шаңырақ философиясын танытатын көркем шығармаға айналдырды. Сол шаңыраққа ие болатын кіші ұл отбасының ахуалы («Кіші келін олармен ұрыспайды, Қонақ келсе, сыр беріп тырыспайды»), өз алдына бөлек шыққан үлкен ұлдардың жай-күйі («Енші алып екі келін бөлек кетті, Отасып ата-анамен шығыспайды»), үй-ішінің бақ-берекесі («Ағайын, ата-анаға бірдей жағып, Кіші келін жүрген жақ күліп қалды») қадамы құтты болған кіші келіннің мінез-құлқы арқылы сипатталады.

Кененнің ауызша жырлаған осы шығармасын шығыс психологиясына табан тірейтін қазақ этнографиясының көрнекі құралы ретінде қарастыруға болады. Мысалдың түйіні де береке-бірліктің қадір-қасиетін бағалай білу керек дегенге саяды: «Бақ, қыдыр сол кеткеннен алты ай өтті, Бір күні азып-тозып кіріп кепті: «Ынтымақ, бірліктерің құтты болсын, Кетпейміз, біздің мекен осы үй депті» (Әзірбаев, 1984: 218). Кіші ұл мен кіші келінге аманатталатын қара шаңырақтың мән-маңызы ежелгі дәуір құндылықтарының тарихымен тамырлас екені анық. Өйткені, «қара шаңырақ кенже ұлға мұрагерлікке қалдырылып, оған кенже ұл иелік етуі сонау сақ, үйсін, ғұндар заманынан бастау алып, әлі күнге дейін сақталып келе жатыр» (Уәли, Нұрғожа, 2017: 592). Кенен нәзіралық үлгімен жырланған өзінің толғау-мысалында қашаннан қалыптасқан осы қағиданы нықтай түсті.

Қазақ әдебиетінің тарихын өзінің мазмұнды шығармаларымен байытып, соңына «он жеті дастан, жүз елудей ән, оннан астам айтыс, мыңға тарта өлең, халық қазынасын жинаған қолжазбаларды» (Жолдасбеков, Төрөқұлов, 1992: 230-231) мұраға қалдырған Кенен ақын ұлт руханиятындағы ерекше тұлғаның бірі болғаны баршаға мәлім. Оның мұрағат қорындағы құндылықтардың ішінде кейінгі шығармасына арқау болған аңыз әңгімелердің ауызша жырланған нұсқалары да, соған мәлімет ретінде пайдаланылған қарасөз түріндегі жазба нұсқалар да жеткілікті. Мәселен, Кенен Әзірбаевтың «Жалғыз қаз» деген дастанының оқиға желісі ақынның қазына қоржынындағы «Жалғыз қаз» деген қарасөзбен баяндалатын аңыз әңгімеден алынғаны дау тудырмайды. Былай қарасаңыз, екі нұсқаның оқиға желісінде алабөтен айырмашылық жоқ. Мұны жинаушының да, жырлаушының да бір ғана адам екендігімен түсіндіруге болар. Себебі, бір қолдан шыққан соң, сюжетті баяндау тәсілінде көп өзгеріс бола қоймасы белгілі. Алдымен «Жалғыз қаздың» қарасөз нұсқасына тоқталсақ, бұл аңыздың ежелгі құндылықтардың бәріне өзек болған ескі дәуірдің жәдігерлігі екенін аңғарамыз.

Аңыз желісіне сәйкес, бір қаздың басқа құстарға қосылмай, хан сарайының үстінде ұшып жүруі, ханның: «Бұл қаздың не деп жүргенін табыңдар» деп, серіктеріне қырық күн мұрсат беруі, таба алмағандарды дарға асатынын айтуы, қиналған уәзірлердің ханның жалғыз қызына келіп жүгінуі қазақ ертегілерін молынан жайлаған баршаға белгілі ескі сюжетті еске түсіреді. Сюжеттің тағылымдық түйініне, өзіндік философиясына жетелейтін жол – хан қызының уәзірлерді аяп: «Мен айтты демендер, жалғыз қаз: «Жақсы еркекті жаман қылатын да әйел, жаман еркекті жақсы қылатын да әйел», - деп жүр», – деп ой тастауы. Дәлірек айтқанда, қаздың да, әкесінің де құпиясын ашуы. Қаһарлы ханның қаталдығына қарамастан, туған қызының мұндай қадамға баруы

әкесінің талай жылғы серіктерін ажалдан құтқарып қалу ниетінен деп түсіну керек. Бірақ қанша құпияланғанына қарамастан, әккі хан уәзірлер жиылып алдына келгенде, бұл жауаптың басқа емес, өз қызының аузынан айтылғанын біліп қояды. Ол қызына қатты ренжіп, талай жылдан бері мес болып домаланып қалған бір кемтар жігітті нұсқап: «Мынау – адамның жаманы, сен осыны жақсы қылып ал», – деп қоя береді.

Бұдан соң қыздың күйеуін ұзақ уақыт шөппен емдеп, бар науқасынан құлан-таза айықтырып, қатарға қосуы арқылы ежелгі аңыз сюжеті ширыға түседі (Әзірбаев, 2008: 156). Дегенмен, бұл әлі байырғы құндылықтардың көпшілігінде кездесетін көне сюжеттің кульминациясы емес. Оқиға әрі қарай тағы да қыз әкесінің оғаш әрекеттеріне байланысты өрбиді. Ел билеушісі: «Мен пері қызына ғашық болдым, ол дарбазама кептер боп қонады, жақындасам, ұшып кетеді. Кім де кім оны маған ұстап берсе, қасымнан орын сайлаймын, қазынамның билігін берем», – деп жар салыпты. Қыздың ақылымен күйеу жігіт жақсы ат жаратып, перінің қызын қолға түсіріп, әйелдікке алады. Ең ақырында олардың шаңырағына қонаққа келген хан мән-жайға қанығып, қызының уәдесін орындағанына әбден көз жеткізеді.

Кенен Әзірбаев өзі жинап, ұзақ жыл сақтаған «Жалғыз қаз» аңызын дәл осындай атаумен ауызша жырланған көркем шығармаға айналдырды. Жаңа нұсқадан алдымен кейіпкерлердің аттары өзгертілгенін аңғарамыз. Мәселен, аңыздың қарасөз нұсқасында сюжет оқиғасы Данышпан мен Арыстан арасында өрбісе, Кененнің «Жалғыз қаз» дастанының оқиғасы Қарақат пен Тұрсын төңірегінде дамиды. Екі нұсқада да қырық уәзір әуре-сарсаңға түседі, бірақ аңызда жалғыз қаздың сырын ашуға қырық күн мерзім берілсе, дастанда мән-жайды бар-жоғы сегіз-ақ күнде айқындау міндеттеледі. Аңыздағы Данышпан қолға түскен пері қызын күйеуіне қосса, дастандағы Тұрсын әйелі Қарақаттың айтуымен қазды ұстап алған соң бірден хан сарайына әкеп тапсырады. Аңызда «Хан үйіне барып, ұяттан у ішіп өледі. Данышпан анасын қолына алып, өзі бағады» (Әзірбаев, 2008: 158), – делінеді. Ал дастанда ханның өлгені айтылмайды. Аңыз кейіпкерлері ел билеуден бас тартса, дастан соңында Қарақат пен Тұрсын хандықты қолдарына алады. Ең соңында әкесі қызының шаңырағына қонаққа барғанда, мәселенің айқындалуы – екі нұсқаға да бірдей шешім.

Бұл шығарманың идеясы – көнеден келе жатқан шығыс даналығын дәріптеу, қастерлі құндылықтардың өзегіндегі халықтық тұжырымдардың ақиқаттығына, ешқашан қиыс кетпейтініне көз жеткізу және илану. Кенен ақын аңызда көрсетілмеген мерзімдерді «хан сегіз күнге мұрсат берді» немесе «жігіт жеті жыл мес боп жатты» деп нақтылағанымен, негізгі ойға, ақырғы түйінге, келелі қорытындыға барынша басымдық берген. Аңыздың өзегіндегі «Жақсы әйел жаман еркекті жақсы қылар» ұстанымы «Жалғыз қаз» дастанында көркем оймен айшықталып, адами асыл қасиет тұрғысынан әдіптелді:

*Сонда қыз айнасына қарап алтын,
Жалт етіп, айна көзі жүзі жарқын.
«Жасығы жақсы еркекті жаман қылар,
Жаманды жақсы қылар жақсы қатын».
Қаз сөзі осылай деп ханға айтыңдар,
Жандарың қалар қырық азаматым (Әзірбаев, 1984: 292).*

Сөз зергері Кенен түпнұсқадан көп ауытқымай отырып-ақ, қара сөзбен баяндалған «Жалғыз қаздың» оқиғасын ауызша төгілген көркем дүние етіп қайта толғайды. Кененнің кемеліне келген шақта туған жаңа дастанда кейіпкерлердің іс-қимылы, мінез-құлқы, ой-танымы, өнеге-өрісі жан-жақты жаңаша шешім арқылы көрініс тапты. «Жалғыз қаздың» өн бойына қиял-ғажайып ертегілердің элементтері араласып кеткеніне қарамастан, қырық уәзірдің ел билеушіні алдауы («Таңертең уәзірлер ханға келді, Қаз тілі осы екен деп жауап берді»), жаннан қорқып, амал табуға ұмтылуы («Зар жылап уәзірлер айтып жағдай, Ойладық жеті күн-түн тыным алмай»), сауалдың жауабын өзіміз таптық деп сендіруге тырысуы («Хан тақсыр, бүгін ғана тауып ек деп, Шулап тұр қырқы бірдей жаны қалмай»), ел басшысының мән-жайды біліп қоюы («Босатып уәзірлерді, тара, – деді, Мойныма асылмасын дара, – деді»), қызына кектеніп, өш алмақ болуы («Болысып дұшпаныма ақыл айтып, Бұл қыздың қорлығына қара, – деді»), тағы басқа кейіпкерлердің түрлі әрекеттері барынша шынайылықпен бейнеленген. Яғни, бұл шығарманы басталуы, дамуы, шарықтау шегі, аяқталуы бар толыққанды дүние ретінде бағалауға болады.

Суырыпсалма ақынның «Жалғыз қазы» аңыздар желісі негізінде кейінірек жырланған дүние екенін ақын шығармашылығын зерттеушілердің мына мәліметі растай түседі: «Бұл хикаяны Кенен әуелі проза түрінде балаларға ертегі етіп айтып жүрген. 1960 жылы дастан етіп жырлаған. Ертегі нұсқасын осы түсініктеме авторы жазып алып, 1967 жылғы жинағына қосқан» (Төреқұлов, 1984: 349).

Кененнің «Жалғыз қаз» дастанының сюжеттік желісі «Хан қызы» (Хан қызы, 2011: 236-242) және «Әуеде қаз қаңқ етті» (Әуеде қаз қаңқ етті, 2011: 346-349) деген ертегілермен тәркіндес. Сонымен қатар, «Жаман адамды...» (Жаман адамды..., 2011: 108-117) деген ертегінің оқиғасы да мың құбылып, түрлі өзгеріске түскеніне, мүлде басқаша баяндалғанына қарамастан, көшпелі сюжеттердің бір арнада тоғысатынын аңғару қиын емес. Бірақ Кенен ақынның айтуында соның бәрі қайта өңделіп, көркемдік кестесі жаңаша түзіліп, өзгеше кейіпке енгізілгені айқын байқалады.

Ақын бұл туындының желісіне оқиғаның алғы шарттарын айғақтайтын немесе алдағы ахуалдан хабар беретін көркемдік элементтерді қосады. Мәселен, ол местей боп домаланып, хан қызының жетегінде кеткен күйеу жігіт Тұрсынның жай адам емес екеніне сендіреді. Жастай шетінеп кеткен он баладан соң туған перзенттің қазақы жолмен Тұрсын атануы, оның жеті жыл бойы мес боп жатып қалуы, сегіз күннен соң ем қонып, ыңыранып тілге келуі, хан сауалына уәзірлердің жауап табуына сегіз күн уақыт берілуі – аңыз боп тараған сюжеттің ақынның ой танымы арқылы қорытылып, көркемдік шешімге ие болғанының көрінісі.

Тағы бір назар аударарлық дүние – Кенен жинаған әдеби жәдігерліктердің арасындағы «Үш кедей» деген мысал-ертегі. Бұл ертегінің ақын жырлаған «Бақ, қыдыр мен ынтымақ» атты мысал-толғаумен тәркіндес екені айдан анық. Бақ пен қыдыр кейпіндегі қарт ағайынды үш ұлға жолығып, тілектерін тыңдап, қораларын малға толтырады. Кейін арада көп жыл өткенде олардың үйіне құдайы қонақ боп келіп, сынап көреді. Екі үлкен ағасы қонаққа есік ашпай, кіші ұл ғана әйелі екеуі құшақ жая қарсы алып, ерекше құрмет көрсетіп, батасын алады (Әзірбаев, 2008: 159). Мұнда да қазақ ұғымындағы қара шаңыраққа ие боп қалатын кіші перзент мәртебесі, отбасы философиясы дәріптеледі.

Сондықтан Кененнің «Бақ, қыдыр мен ынтымақ» атты шығармасына тек үнді топырағында дүниеге келген сюжет қана емес, халықтың танымындағы осындай аңыздар да түрткі болды деп ойлаймыз.

Кенен Әзірбаевтың ел аузынан жинаған құндылықтарының ішінде қара сөзбен айтылатын «Қаба сақалды хан» деген аңыз ерекше назар аудартады. Аңыздың басты кейіпкері – сақалы өсіп кеткен хан ерігіп отырып, қаба сақалды жігіттердің біразын жинап, әңгімелерін тыңдайды. Бір күні оның алдына үш жігіт келіпті. Олар әкесінің мұраға қалдырған қазынасын ұрлатып алып, бір-бірінен көріп, дауласып, ақыры ханға жүгінуді ұйғарған беті екен. Дәл осы жерден «Тотынаманың» он бірінші түнінде баяндалатын сюжет басталып кетеді. Бұл сюжет жалғыз «Тотынамада» ғана емес, тіпті одан ілгеріректегі «Веталаның жиырма бес әңгімесінің» («Веталапаншавимшати») Р. Шор және И.Серебряков нұсқаларында, Мұхаммед ән-Нааридің «Түнгі жауһарлар» («Жавахир ал-асмар») хикаясында көрініс тапқан. Сондай-ақ «Тотынаманың» қытай қазақтарына және татар жұртына кеңінен тараған нұсқаларда түрліше өзгеріске енген. Ең бастысы, бұл сюжет қазақ әдебиетінің шоқтығы биік өкілдерінің шығармаларына, атап айтқанда, Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы (Сейфуллин, 2013) мен Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазы» дастанына (Өтетілеуов, 1961) арқау болды. Сюжеттің кебір нұсқалары қазақ ертегілерінде де кездеседі.

Аталған сюжет негізінен екі бөліктен тұрады. Біріншісі – қазынаның ұрлануы, сол ұрының табылмауы, дауласушылардың ханға келіп жүгінуі. Екіншісі – ұрыны табу мақсатымен «алғашқы түнімді сүйген жігітіме қиямын» деп уәде берген қыз туралы әңгіменің айтылуы және әңгіме соңында айтушының тыңдаушыларға сұрақ қоюы. Бұрынғы үлгілерді салыстыра келе, Кененнің қолына түскен аңыздың бірқатар өзгешеліктері бар екенін айтуға тиіспіз. Біріншіден, көптеген нұсқаларда осы әңгімені патшаның қызы айтып, ұрыны тауып, дауды шешетін болса, Кенен жинаған аңызда тәмсілді ханның өзі бастап, ұрлықтың мән-жайын анықтаумен өзі айналысады. Екіншіден, бір айырмашылық, барлық нұсқаларда қалыңдық алдымен күйеуінен рұқсат сұрап алып, жолға шықса, бұл аңызда әуелі үш қарақшыға ұсталып, аман құтылған соң ғана күйеуіне келіп, тілегін айтады (Әзірбаев, 2008: 162). Үшіншіден, Кененнің ауызша айтылатын қарасөз нұсқасы дәстүрлі сюжетке қарағанда әлдеқайда көркемделіп кеткен. Күйеудің: «Ар-ұяттан безгендерден құтылғаныңа қайран қалып отырмын, бұл бір тарихта жоқ іс болды», – деп әзіл тастауы, қалыңдықтың: «Бүгінгі күн түлкідей жортар күнім екен, ешкімге шалдырмай сізден де сау құтылып, тағы да жортайын деп тұрмын», – деп ниетін аңғартуы, күйеудің: «Көп жортқан қасқыр қақпанға түседі деген тағы бар, байқа», – деп, көзінің астымен қарап қойып жымыш, сақтандыруы, бойжеткеннің: «Туғалы түнде далаға шыққаным осы еді, құдай сақтасын, Алтайы түлкі ақ иықтан басқаға алдырмайды», – деп наздануы ақынның байырғы сюжетке өз жанынан қосқан элементтердің жеткілікті екенін дәлелдейді. Тіпті қыз бен күйеудің арасында «Махаббат деген не?», «Махаббат – деген сіз бен біз, адал жар» деген секілді диалог өрбиді. Бұл диалог ол қыздың сүйгеніне бару үшін күйеуінен рұқсат сұрауының алғы шарты ретінде қолданылған.

Осының бәрінен Кенен Әзірбаевтың ауызша әңгімелерді жинау, сұрыптау, өңдеу барысында едәуір өзгеріске ұшыратқанын, сюжетті дамытып, мәтінді әрлеп-әсемдегенін

аңғаруға болады. Әрине, Кененнің бұл аңызды жаңа толғауға айналдырғаны жөнінде мәлімет жоқ. Бірақ оның аңыз кейіпкерлерін даралап, өзгеше мінез дарытып, оқиғаны түрлендіре түсуіне орай жаңаша жырлауға әзірленген деп топшылауға болады. Себебі, ақынның «Бақ, қыдыр мен ынтымақ» атты қарасөз нұсқасы да осындай үдерістерден өткен, содан кейін ғана мысал-толғау ретінде жырланған.

Кененнің көне сюжеттерді арқау еткен «Бұрынғы өткен батырлар» деген ұзақ дастаны – ауыз әдебиеті құндылықтарынан, ескі жәдігерліктерден құралған әдеби синтез түріндегі жаңа туынды. Бұл шығарма автордың аса білімді, оқыған-тоқығаны көп, дін ілімінен мол хабардар, шежіреге жетік, тарихты терең білетін адам екеніне көз жеткізеді. Соншама мәліметті игеріп, рет-ретімен пайдаланып, эпостық үлгімен оқиғасы тұтас толғау жырлап шыққан жыршының еңбегін қазақ руханиятындағы ерекше құбылыс деп бағалаған жөн.

Ақынның өмірі мен шығармашылығын зерттеушілердің пікіріне ден қойсақ, «Бұрынғы өткен батырлар» – Кенен Әзірбаевтың көлемі жағынан ең үлкен дастаны. Оқиға желісі қырғыздың «Манас» жырынан және қазақтың «Ер Төстік» ертегісінен алынып, қайта жырланған. Шоқан Уәлиханов жазып алған бөлігіне де жанасатын жерлері бар. Ақын 1940-45 жылдар арасында оларды бөлек-бөлек жырлап жүріп, 1947 жылы бір арнаға тоғыстырып, ұзақ дастан бітіміне түсірген. Оған «Көкетайдың асы» деп ат қойған. Кененнің 1967 және 1974 жылдары жарық көрген жинақтарына «Төкетай мен Мәнікер», «Ер Төстік» атты тараулары енгізілген (Төреқұлов, 1984: 349).

Бұл дастандағы ескіден келе жатқан танымал екі эпизод көңіл аудартады. Оның біріншісі – дәу құс Алыпқара шалғайға сапар шегіп кеткенде ұясында қалған балапандарын өлтірмек болған айдаһарды Ер Төстіктің мерт қылуы. Осы эпизод әрі қарай дәстүрлі арнада дамып, жалғасын табады. Балапандар Ер Төстікті қанаттарының астына қаусырып жасырады, кері оралған Алыпқара оны бір қылғытып, қайта құсып тастайды, ал балапандары оның өздерін құтқарғанын айтып бәйек болады. Екінші эпизодта Алыпқара Ер Төстікті жердің үстіне шығару үшін арқасына мінгізіп, биікке алып ұшады, содан соң батыр жолшыбай алып құсты үш мес етпен қоректендіріп, төрт мес сумен шөлін қандырып отырады. Ет таусылып қалған кезде Ер Төстік өзінің қоң етін Алыпқараға кесіп береді (Әзірбаев, 1984: 212-213).

Бұл сюжет бірқатар түркі халықтарының әдеби-фольклорлық шығармаларына және қазақ ертегілерінің әр алуан нұсқаларына кіріккен. Мысалы, қазақтың «Күлсе, аузынан» (Күлсе, аузынан, 2011: 80-87), «Аю дәу» (Аю дәу, 2011: 123-137), «Гүл мен самұрық» (Гүл мен самұрық, 2011: 342-346), «Делдаш батыр» (Делдаш батыр, 2011: 163-178), «Жарты Төстік» (Жарты Төстік, 2011: 149-155), «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталтаң» (Аюалпаң, 2011: 155-163), «Ханшентей» (Ханшентей, 2011: 203-218), «Құйым батыр» (Құйым батыр, 2011: 232-252), «Бөген батыр» (Бөген батыр, 2011: 291-302) сияқты ертегілерінде аталған сюжеттің бірқатар элементтері кездеседі. Әрине, әрқайсысында әртүрлі ыңғайда көрініс табуы – заңды нәрсе. Бірінде сюжеттің кіріспе бөлігі пайдаланылса, екіншісінде соңғы бөлігі баян етіледі. Кейбірінде сюжет тұтас болғанымен, сәл-пәл өзгерістерге ұшыраған. Атап айтсақ, самұрық мінген батыр бір ертегіде сан етін, екінші ертегіде оған қоса бір көзін ойып береді. Сондай-ақ самұрық құстың өткелден ұшып өтуіне жететін азығы да әр нұсқада әртүрлі сипатталады. Дәлірек тоқталсақ, күлсе аузынан гүл төгілетін құс туралы ертегіде – жай ғана ауқат, «Гүл мен самұрықта» – орманның бүкіл аңы мен тұтас бір көлдің суы, «Аю дәу» мен «Жарты Төстікте» – қырық

мес ет, қырық мес су, «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталтаңда» – қырық құлынның еті мен қырық бұзаудың месіне құйылған су, «Ханштейде» – құлан мен бұланның алпыс айғыры, «Құйым батырда» – екі айлық тағам және қырық мес су пайдаланылады.

Осы аталған нұсқалардың бәрінде де соншама азық жол үстінде таусылып қалып, батырдың денесінен алынған ет қана оларды ажалдан құтқарады. Тек екі ертегінің («Делдаш батыр» және «Бөген батыр») финалы ғана өзгешелеу көрініс тапқан, сюжеттің екінші эпизоды, яғни, ер жүрек жігітті алысқа алып ұшатын бөлігі айтылмайды. Оның есесіне алып құс Делдаш батырға жылқыларын қайтарып алуға көмектеседі, самұрық құс Бөген батырдың ұлы Тұйғынға арнайы сый-сияпат көрсетеді. Ал «Құйым батыр» ертегісінде бұл эпизод тіпті түрленіп түскен. Көл-көсір ет пен қырық мес суды өңгеріп, Құйымды жолға алып шыққан алып қарақұс бір ай бойы ұшып, барар жеріне жеткізеді. Бірақ бұл жерде батырдың санынан ет кесіп беретін тұсы мүлде баяндалмай, сюжет басқа арнаға ойысып кетеді.

Енді қазақтың «Ер Төстігі» мен қырғыздың «Манасынан» нәзираланғанымен, ежелгі жәдігерліктердің есепсіз сюжеттерінің басын құрап, бір туынды түзген Кененнің шығармашылық шеберлігін атап өткен жөн. Ақын көнеден келе жатқан сюжетті тың теңеумен, құнарлы тілмен әсерлі жеткізеді. Ертегінің баршаға белгілі дәстүрлі оқиғасын ауызша жырлаған кезде бұрыннан бар эпизодтар көркем кестеленіп, өзгеше өң-сипатқа ие болады.

Кенен Әзірбаевтың «Бұрынғы өткен батырлары» көлемді шығарма ғана емес, қайталанбас образдар жүйесін қалыптастырған тың туынды екендігімен де ерекшеленеді. Нақтылай түссек, бәйтеректің маңайын суреттеу («Түбінде ағып жатыр тоғыз қайнар, Гауһардай тұнықтығы жұлдыз жайнар»), балапанға ұмтылып, ажалын тапқан жыланды бейнелеу («Айдаһар маңдайынан қақ жарылып, Теректер жерге түсті аударылып»), құстың ағаш басындағы мекенін сипаттау («Қараса, ұя толған киік, марал, Ұяның үлкендігі бейне арал»), алып құстың қайтып келе жатқанын аңғарту («Жел қойып, жаңбыр жауып, күн шығыпты, Аспаннан шуылдаған үн шығыпты») жағынан ақын туындысының шоқтығы биік екен анық. Бұл – бірнеше шығарманы және бірнеше сюжетті синтездеп, кейіпкерлердің нақты есімдерін сақтай отырып, тұтас бір эпостық дүние тудырған үздік үлгінің бірі. Сондай-ақ «Манас» жырының желісі бойынша жырланған «Бұрынғы өткен батырлар» көршілес қырғыз елінің әдебиеті үшін де қастерлі құндылық саналуға тиіс.

Кенен ақынның бауырлас екі елдің мүддесіне сай келетін өзге де өлең-толғаулары жеткілікті.

Зерттеу нәтижелері

Орта ғасырларда әлемдік деңгейде танымал болған жазба әдеби ескерткіштердің танымал сюжеттерінің авторлық ауызша поэзияның тұлғалы өкілі саналатын Кенен Әзірбаев шығармашылығында қайта жаңғыруы және оның құны кемімей, мән-мағынасы бұзылмай жаңа туындыға айналуы – айрықша құбылыс. Осыған орай зерттеу нәтижелерін жинақтап, біршама ой қорытуға болады.

«Мың бір түннің» фольклорлық дәстүрдегі рөлі мен мән-маңызын зерттеуші С. Төлеубаева қазақтың халық ертегілерінде ежелгі ұлт қаһармандары мен тұлғалары да, сол тәрізді басқа жұрттардың әдебиеті мен фольклорынан енген нәрселер де

кездесетіне назар аударады (Тулеубаева, 2009: 142). Кенен шығармашылығындағы бұл үрдістің де негізсіз еместігін аңғарамыз. Бәрібір қарасөз түріндегі ертегі нұсқалары қайтадан ауызша жырланған көркем дүниеге айналғанда, ақынның таным-таразысынан өтіп, жаңа туынды түзіледі. Байырғы кейіпкерлер де, кірме образдар да төл әдебиетімізге сіңіп, ұлттық руханиятымыздың санатына қосылады.

Бұл тақырып әлі де жете зерттеуді қажет етеді. Осы мақалада аталған сюжеттердің бастау көзі қайдан шыққаны туралы мәселе бірқатар ғылыми түйткілдерді анықтап алуға түрткі болмақ. Сондықтан сюжеттердің поэтикалық трансформациясына жан-жақты баға беру үшін «Үнді мен парсыдан кірген деп айтылып, қиял-ғажайып ертегілер мен салт ертегілерде ұшырасып жүрген кейбір мотивтердің негізін ежелгі дәуірдегі ортақ мәдениеттен, ертеде өмір сүрген сақ, ғұн, арий тайпаларының наным-сенімдерінен, олардың тотемдік культтерінен бастау қажет. Солай зерделеген жағдайда ғана, бұл мотивтердің бертінгі феодалдық дәуірдегі пайда болған фольклорлық, прозалық жанрлардың сюжеттеріндегі даму ерекшеліктерін жан-жақты терең қарастыруға жол ашылады» (Әбжет, 2008: 29).

Зерттеу нәтижелерін шығыс сюжеттері сабақтастығының тереңдігі, оның қазақ топырағына бейімделіп, қайта жырлау үрдісінің дамығаны, авторлық ауызша поэзия өкілдері шығармашылығында поэтикалық трансформация ұғымының қалыптасқаны туралы тұжырымдардан көруге болады.

Қорытынды

Осы тақырыпты жан-жақты қарастырып, авторлық ауызша поэзияның өзіндік ерекшелігін бір әдеби тұлғаның мысалы арқылы салмақтап-саралау барысында бірқатар қорытындыға келдік.

Біріншіден, Кенен Әзірбаевтың шығыс сюжеттерін бүгінгі дәуірге жеткізіп, оны жырға қосқан суырыпсалма жыршы ғана емес, сол сюжеттер көрініс тапқан аңыз-әңгімелерді ерінбей-жалықпай жинаған және қадірін білген кәсіби мұратану мектебінің өкілі екені айдан анық.

Екіншіден, оның білім-білігі жеткілікті, таным-түсінігі жоғары, көзі қарақты, даланың ауызша тарихнамасына қанық, ел шежіресіне жетік, ақыл-парасаты мол ақын болғаны дау тудырмайды.

Үшіншіден, ол бірқатар туындыларына негіз болған аңыз түріндегі ауызша әңгімелерді ұзақ жыл жұрттың санасына сіңірген, әбден піскеннен кейін ғана жаңа шығармаға айналдырған. Яғни, ақынның жаңа туындылары ең алдымен ел алдында әдеби-танымдық және ғылыми апробациядан өтті деуге болады.

Төртіншіден, ол ауызша айтылатын аңыздық нұсқаны поэтикалық нұсқаға алдын ала бейімдей білген деп топшылаймыз. Себебі, қайтадан ауызша жырлаған кезде көркемдік компоненттер біраз қосылғаны болмаса, сюжет желісі аса көп өзгеріске ұшырай қоймайды.

Бесіншіден, ескі жәдігерліктерге жетік ақын бірнеше эпостың және түрлі сипаттағы ертегілердің оқиғаларын нәзиралау арқылы синтездеп, тұрпаты бөлек, көркемдігі жоғары бөлек туынды ұсынған.

Алтыншыдан, Кенен Әзірбаевтың шығыс сюжеттерін поэтикалық тұрғыдан трансформациялау дәстүрінен белгілі бір заңдылықты байқаймыз. Ол салғаннан түркі халықтарына ортақ сюжетке ұлттық сипат сіңіреді, қазақы этнографиялық танымымызға

икемдейді, табиғи болмысымызға сәйкестендіреді. Байырғы жәдігерліктердің бір үзігі болып есептелетін күрмеуі қысқа сюжеттен ішкі бірлігі айқын, құрылымы жетік, композициясы тұтас жаңа шығарманы дүниеге әкеледі.

Жетіншіден, ақын бұрын қарасөз түрінде баяндалған әңгімелерді, тәмсілдерді, мысалдарды, әпсаналарды және ертегілерді ауызекі үлгіде жырлау арқылы соны поэтикалық түр, көркемдік сипат тауып, төкпе жыршының жаңа туындысы ретінде жарыққа шығарып, мәдени қазынамызды байытты.

Тоқ етерін айтқанда, Кенен Әзірбаевтың мол шығармашылық мұрасы әр қырынан қарастырған сайын өзінің беймәлім тұстарын таныта береді. Ақынның шығыс сюжеттерін ел ішінен жиыстырып, өз тарапынан қайта өңдеп, жұртшылықтың талабына лайықтап, ұлттық қасиет дарытып, тың дүниеге айналдырып, поэтикалық жағынан шебер түрлентуі руханиятымыздың ғажайып құбылысы ретінде тиісінше бағалануға тиіс.

Әдебиет

Аю дәу, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. Астана: Фолиант. Б. 123-137.

Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталтаң // Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. Астана: Фолиант. Б.155-163.

Әбжет Б., 2008. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. Түркістан: Тұран. 258 б.

Әзірбаев К., 2008. Аңыздар сыры. Көптомдық шығармалар жинағы. 4-том. Алматы: Өнер. 256 б.

Әзірбаев К., 1984. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т. I. Алматы: Жазушы. 360 б.

Әзірбаев К., 1984. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т. II. Алматы: Жазушы. 352 б.

Әуеде қаз қаңқ етті, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 76. Новеллалық ертегілер. Астана: Фолиант. Б.346-349.

Бөген батыр, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. Астана: Фолиант. Б.291-302.

Гүл мен самұрық, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 74. Қиял-ғажайып ертегілер. Астана: Фолиант. Б.342-346.

Двадцать пять рассказов Веталы, 1958. Перевод с санскрита И. Серебрякова. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 149 с.

Делдаш батыр, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. Астана: Фолиант. Б.163-178.

Жаман адамды..., 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 76. Новеллалық ертегілер. Астана: Фолиант. Б. 108-117.

Жарты Төстік, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. Астана: Фолиант. Б. 149-155.

Жолдасбеков М., Төрехұлов Н., 1992. Тоқсан толғау. Деректі-ғұмырнамалық эссе. Алматы: Өнер. 232 б.

Зийа ад-Дин Нахшаби, 1979. Книга попугая (Тути-наме). Перевод с персидского Е. Бертельса. Москва: Наука. 348 с.

Зияаддин Нахшаби. Тотынама. (Орыс тілінен аударғандар – Ә. Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев). Алматы: Жазушы. 304 б.

Имад ибн Мухаммад ан-Наари, 1985. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар). Перевод с персидского М. Османова. Москва: Наука. 400 с.

- Кененова Т., Серікбаева А., 1977. Бозторғай. Алматы: Жалын. 176 б.
- Кененұлы Б., 2019. Алатау, сағындың ба Кененіңді?// «Егемен Қазақстан» газеті. №99. 1 сәуір. Б.7.
- Күлсе, аузынан будақ-будақ гүл түсетін, жыласа, көзінен моншақ-моншақ маржан түсетін құс., 2011 // Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 74. Қиял-ғажайып ертегілер. Астана: Фолиант». Б. 80-87.
- Құйым батыр, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. Астана: Фолиант. Б. 232-252.
- Құл-Мұхаммед М., 2021. Кененнің кемел өнері// «Қазақ әдебиеті» газеті. №20. 8 маусым. Б.3.
- Негимов С., 2019. Тайбурылдың шабысы// «Егемен Қазақстан» газеті. №125. 30 сәуір. Б.8.
- Өтен А., 2008. Кенен Әзірбаевтың әдеби шығармашылығы: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы. 32 б.
- Өтетілеуов Б., 1961. Шығармалар. Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 180 б.
- Сайид Хайдар Бахш Хайдари., 1933. Сказки попугая (Тота Кахани). Перевод с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой. Москва-Ленинград: Academia. 252 с.
- Сейфуллин С., 2013. Шығармалары. Т.3. Өлеңдер мен поэмалар. Астана: Фолиант. 312 б.
- Тотынама, 1987. (Ғ. Файызханұлы нұсқасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин). Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы.198 б.
- Тотынама, 2005. (көне түркі тілінен аударған Нияз Тобыш). Ақтау: Ш. Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті. 196 б.
- Төреқұлов Н., 1984. Түсініктер // Әзірбаев К. Екі томдық таңдамалы шығармалар. II том, Алматы: Жазушы. Б.349-352.
- Тұлеубаева С., 2009. «Тысяча и одна ночь» в казахской фольклорной традиции. Алматы: Арыс. 200 с.
- Уәли Н., Нұрғожа Қ., 2017. Қара шаңырақ // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Алматы: ТОО «Алем Даму Интегрция». 856 б.
- Хан қызы, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 76. Новеллалық ертегілер. Астана: Фолиант. Б. 236-242.
- Ханштейн, 2011. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. Астана: Фолиант. Б. 203-218.

Reference

- Aiu дәu, 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. Т. 75. Batyrlyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.75. Heroic tales]. Astana: Foliant. P. 123-137. [in Kazakh].
- Aiualpañ, Sudysalpañ, Taudytaltañ. Babalar sözi. Jüz tomдық. Т. 75. Batyrlyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.75. Heroic tales]. Astana: Foliant. P. 155-163. [in Kazakh].
- Äbjet B., 2008. Türkı jäne iran halyqtary ertegilerindegi mifologialyq keipkerler [Mythological Images in the Tales of the Turkic and Iranian Peoples]. Türkıstan: Türan. 258 p. [in Kazakh].
- Äzirbaev K., 2008. Añызdar syry. Köptomдық шығармалар jınaғы. 4-tom [Secrets of legends. Multi-volume collection of works. Vol.4]. Almaty: Öner. 256 p. [in Kazakh].
- Äzirbaev K., 1984. Eki tomдық tañdamaly шығармалар. I tom [Selected works in two volumes. Vol.1]. Almaty: Jazuşy. 360 p. [in Kazakh].
- Äzirbaev K., 1984. Eki tomдық tañdamaly шығармалар. II tom [Selected works in two volumes. Vol.2]. Almaty: Jazuşy. 352 p. [in Kazakh].

Äuede qaz qañq etti, 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 76. Novelalyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.76. Novel tales]. Astana: Foliant. P. 346-349. [in Kazakh].

Bögen batyr, 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 75. Batyrlyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.75. Heroic tales]. Astana: Foliant. P. 291-302. [in Kazakh].

Gül men samüryq, 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 74. Qial-ğajaiyp ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.74. Fairy tales]. Astana: Foliant. P. 342-346. [in Kazakh].

Dvadsät pät rasskazov Vetaly, 1958. Perevod s sanskrita İ.Serebräkova [Twenty-five stories of Vetala., 1958. Translated from Sanskrit by I. Serebryakov]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literatury. 149 p. [in Russian].

Deldaş batyr, 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 75. Batyrlyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.75. Heroic tales]. Astana: Foliant. P. 163-178. [in Kazakh].

Jaman adamdy..., 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 76. Novelalyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.76. Novel tales]. Astana: Foliant. P. 108-117. [in Kazakh].

Jarty Töstik, 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 75. Batyrlyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.75. Heroic tales]. Astana: Foliant. P. 149-155. [in Kazakh].

Joldasbekov M., Töreқүlov N., 1992. Toқсан tolğau. Derekti-ğүmyrnamalyq esse [Deep reflections. Documentary-biographical essay]. Almaty: Öner. 232 p. [in Kazakh].

Zia ad-Din Nahşabi., 1979. Kniga popugaia (Tuti-name). Perevod s persidskogo E.Bertelsa [The Parrot Book (Tuti-name). Translated from Persian by E. Bertels]. Moscow: Nauka. 348 p. [in Russian].

Ziaaddin Nahşabi. Totynama. Orys tilinen audarğandar – Ä.Qoñyratbaev pen T.Qoñyratbaev [Tuti-name. Translation from Russian by A. Konyratbaev and T. Konyratbaev]. Almaty: Jazyşy. 304 p. [in Kazakh].

İmad ibn Muhammad an-Naari., 1985. Jemchujiny besed (Javahir al-asmār). Perevod s persidskogo M. Osmanova [Pearls of Conversations (Jawahir al-asmār). Translated from Persian by M. Osmanov]. Moscow: Nauka. 400 p. [in Russian].

Kenenova T., Serikbaeva A., 1977. Boztorğai [Lark]. Almaty: Jalyn. 176 p. [in Kazakh].

Kenenüly B., 2019. Alatau, sağyndyñ ba Keneniñdi? [Alatau, did you miss Kenen?]. Newspaper «Egemen Qazaqstan». №99. April 1. P. 7. [in Kazakh].

Külse, auzyñan budaq-budaq gül tüsetin, jylasa, közinen monşaq-monşaq marjan tüsetin qūs [A bird that drops flowers from its mouth when laughing, and drops diamond beads from its eyes when crying]., 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 74. Qial-ğajaiyp ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.74. Fairy tales]. Astana: Foliant. P. 80-87. [in Kazakh].

Qüiyim batyr. 2011. Babalar sözi. Jüz tomдық. T. 75. Batyrlyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.75. Heroic tales]. Astana: Foliant. P. 232-252. [in Kazakh].

Qül-Mühammed M., 2021. Kenenniñ kemel öneri [The Perfect Art of Kenen]. Newspaper «Qazaq ädebieti». №20. June 8. P. 3. [in Kazakh].

Negimov S., 2019. Taiburyldyñ şabysy [Tayburyl's run]. Newspaper «Egemen Qazaqstan». №125. April 30. P. 8. [in Kazakh].

Öten A., 2008. Kenen Äzirbaevtyñ ädabi şyğarmaşylyğy: filologia ğylymdarynyñ kandidatı ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalğan disertasiyñ avtoreferaty [Literary creativity of Kenen Azirbaev: abstract for the degree of candidate of philological sciences]. Almaty. 32 p. [in Kazakh].

Ötetileuov B., 1961. Şyğarmalar [Works]. Almaty: Qazaq memlekettik körkem ädäbiät baspasy. 180 p. [in Kazakh].

Saiid Haidar Bahş Haidari., 1933. Skazki popugaia (Tota Kahani).Perevod s iazyka industani (urdu) M.Knäginoi-Kondratevoi [Parrot Tales (Tota Kahani). Translation from the Hindustani language (Urdu) by M. Knyagina-Kondratiev]. Moscow – Leningrad: Academia. 252 p. [in Russian].

Seifullin S., 2013. Şyğarmalary. T.3. Öleñder men poemalar [Works. Volume 3. Verses and poems]. Astana: Foliant. 312 p. [in Kazakh].

Totynama, 1987. Ğ.Faiyzhanūly nūsqasynan audarylğan, jauapty redaktory O.Qanapin [Translation of the version by G. Faizkhanuly, editor-in-chief O. Kanapin]. Ürimji: Şyñjañ halyq baspasy. 198 p. [in Kazakh].

Totynama, 2005. Köne türkı tılınen audarğan Niaz Tobuş [Translation from the ancient Turkic language by Niyaz Tobash]. Aqtau: Ş.Esenov atyndaғы Aqtau memlekettik universiteti. 196 p. [in Kazakh].

Töreқūlov N., 1984. Tüsinikter [Comments]. Äzirbaev K. Eki tomdyq tañdamaly şyğarmalar. II tom [Selected works in two volumes. Vol.2]. Almaty: Jazuşy. P. 349-352. [in Kazakh].

Tuleubaeva S., 2009. «Tysächa odna nöch» v kazahskoi föklorni tradisii [«Thousand and one nights» in the Kazakh folklore tradition]. Almaty: Arys. 200 p. [in Russian].

Uäli N., Nürğoja Q., 2017. Qara şañyraq [Sacred dome]. Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürlü jüesi. Ensiklopedia [The traditional system of ethnographic categories, concepts and names of the Kazakhs. Encyclopedia]. Almaty: TOO «Alem Damu Integrtsia». 856 p. [in Kazakh].

Han qyzy, 2011. Babalar sözi. Jüz tomdyq. T. 76. Novelalyq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.76. Novel tales].Astana: Foliant. P. 236-242. [in Kazakh].

Hanşentei, 2011. Babalar sözi. Jüz tomdyq. T. 75. Batyrlыq ertegiler [The word of the ancestors. Hundred volume collection. Vol.75. Heroic tales]. Astana: Foliant. P. 203-218. [in Kazakh].

B.Zh. Omarov

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

Kenen Azirbayev's works: eastern plots and their poetic transformation

Abstract. The article deals with the works of Kenen Azirbaev, a representative of the author's oral poetry, the events of which are based on «wandering plots» borrowed mainly from India. The author analyzes the fable «Happiness, luck and harmony», the fairy tale «Three poor men», the dastan «Heroes of the past» by akyn, comparing the content of these improvised works with the text of the collection of parables «Tuti-name» by Nahashbi and its later versions published by Haidari, an -Naari, Faizkhanuly, Tobush. As a result of the study, the features of the multi-stage process of artistic modification and translation of written and folklore sources in a specific cultural and historical environment, their adaptation to the needs of the local audience are revealed. The performing skills of Kenen, who virtuoso played the dombra and had a wonderful singing voice, gave him the opportunity to glorify his works among the general public. Kenen was not only the creator of poetic masterpieces, but at the same time he was a connoisseur of oriental literature and collected samples of oral folk literature of the Kazakhs, as evidenced by the harmonious synthesis of elements of folklore, oral poetry and written literature in his work.

Keywords: poetic art, author's oral poetry, eastern plot, «Totynama» story, fairy tale, legend, fable, parable, poetic transformation.

Б.Ж. Омаров

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

Творчество Кенена Азирбаева: восточные сюжеты и их поэтическая трансформация

Аннотация. В данной статье рассмотрены разножанровые произведения видного представителя авторской изустной поэзии Кенена Азирбаева, сюжеты, мотивы и фабулы которых основаны на «бродячих сюжетах», заимствованных с Востока, преимущественно из Индии. Автор подвергает научному анализу басню «Счастье, удача и согласие», сказку «Три бедняка», дастан «Богатыри былых времен» казахского народного акына, сравнивая содержание и поэтический строй этих импровизированных сочинений с оригинальным текстом сборника притч «Тути-наме» Нахашби и его поздними версиями, опубликованными в разные годы Хайдари, ан-Наари, Фаизханулы, Тобышом. В результате исследования раскрываются особенности многостадийного процесса художественной модификации и трансляции исходных письменных и фольклорных источников в конкретной культурно-исторической среде, а также их адаптации к потребностям локальной аудитории. Высокое исполнительское мастерство Кенена Азирбаева, виртуозно игравшего на казахском музыкальном инструменте – домбре и имевшего прекрасный певческий голос, дало ему возможность прославить свои произведения среди широкой массы слушателей. Особо отмечается, что Кенен Азирбаев являлся не только творцом поэтических шедевров, но в то же время он был прекрасным знатоком восточной словесности и всю свою активную жизнь занимался сбором и обработкой бесценных образцов устной народной литературы казахов и кыргызов, о чем свидетельствует гармоничный синтез в его творчестве элементов фольклора, изустной поэзии и письменной литературы.

Ключевые слова: поэтическое искусство, авторская изустная поэзия, восточный сюжет, истории «Тотынама», сказка, легенда, притча, басня, поэтическая трансформация.

Автор туралы мәлімет:

Омаров Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Сәтбаев к., 2, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-7750-2741

Information about the author:

Omarov Baiyrzhan Zhumakhanuly, doctor of philological sciences, professor of the Department of Television, Radio and Public Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Satbaev str., 2, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-7750-2741

Информация об авторе:

Омаров Бауыржан Жумаханұлы, доктор филологических наук, профессор кафедры телерадио и связи с общественностью, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, ул. Сатбаева, 2, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-7750-2741

Соматизмы во фразеологии европейских и восточных языков

И. Пачаи

Ньиредьхазская высшая школа, Ньиредьхаза, Венгрия
(E-mail: drpacsai@gmail.com)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
фразеологизмы,
соматизмы,
европейские
языки, венгерский
язык, тюркские,
финно-угорские
и китайский
языки, переносные
значения,
сложные парные
слова, ареальные
исторические
контакты.

МРНТИ 81.367

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-99-112>

АННОТАЦИЯ

Изучение фразеологии является важной задачей лингвистики, что подтверждается результатами исследований известных ученых. Фразеологические единицы отражают важные мотивы национального сознания, менталитета и этнической культуры. Н.С. Трубецкой в своих работах отметил важное влияние тюркских и финно-угорских языков на русский язык и русскую культуру, что мотивировало наше дальнейшее исследование по фразеологии различных языков.

При исследовании семантики и структуры фразеологизмов восточных языков нами были обнаружены их смысловые и структурные сходства с фразеологическими единицами венгерского языка. В настоящей статье рассмотрены некоторые соматизмы (названия частей тела человека) во фразеологических единицах европейских и восточных языков, отмечаются их различия, обусловленные ментально-культурными традициями народов; раскрываются семантические и структурные сходства фразеологизмов венгерского и тюркских, восточных языков, связанные с исторически ареальными, языковыми и культурными контактами.

Соматизмы в тюркских и венгерском языках, кроме прямого обозначения части тела человека (голова, сердце, глаз, ухо, рука и т.д.), имеют и переносные значения, выражающие душевный мир человека, его положительную или отрицательную характеристику. Эти переносные значения также имеются и во фразеологизмах китайского языка.

Структурно соматизмы во фразеологизмах тюркских, финно-угорских, венгерского, китайского языков представлены сложными парными словами, что подтверждает их некоторую типологическую общность. Парные соматизмы во фразеологии русского языка обусловлены ареально-культурным влиянием тюркских и уральских языков.

Received 25 September 2022. Revised 29 September 2022. Accepted 26 November 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

I. Pacsai Somatic phraseological units of European and Oriental Languages. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 99-112. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-99-112>

Для цитирования:

И. Пачаи Соматизмы во фразеологии европейских и восточных языков // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №4. – С. 99-112. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-99-112>

Введение

Исследование фразеологии является важной задачей лингвистики, о чем свидетельствуют многие работы знаменитых исследователей. О повышенном интересе к фразеологии свидетельствуют работы О.Б. Ткаченко, 1979, В.Н. Телии, 1996, В.В. Воробьева, 1997, В.В. Колесова, 1999, В. М. Мокиенко, 1999 и других исследователей. В.Н. Телия подчёркивает то, что ментальность лингвокультурологической общности явно отражается во фразеологических единицах. Изучение национальной ментальности является важной областью новой дисциплины – лингвокультурологии, которая, по мнению В.В. Воробьева, соответствует общей тенденции современной лингвистики (Воробьев, 1997: 10). При компаративном исследовании фразеологии европейских и восточных языков мы убедились в том, что они отражают разные культурные традиции.

Материалы и методы исследования

Интерес к различным лингвокультурным контактам заключается в том, что я вырос в словацком поселении Венгрии, которую основали словацкие переселенцы в начале XVII века на Большой венгерской низменности. Билингвизм и знание венгерских и словацких традиций мотивировало инстинктивное сопоставление разных культурных традиций. Мои специальности: венгерский, русский и французский языки и знание румынского языка расширяли и углубляли интерес к сопоставлению разных языков и культур. Важной мотивацией служила работа Н.С. Трубецкого, исследовавшего культурные контакты «русской культурной зоны», в которой наблюдаются следы интенсивных и длительных контактов русского народа с тюркскими и финно-угорскими народами (Трубецкой, 1927). Работа Н.С. Трубецкого освещала использование «парных слов» в русской народной речи и фольклоре, которые, по мысли Н.А. Баскакова, возникли под влиянием тюркских контактов (Баскаков, 1979).

Венгерские и тюркские параллельные фразеологические единицы тоже отражают интенсивные и длительные тюркско-венгерские контакты, что подтверждается сходными метафорическими картинками в различных языковых единицах. Наша работа началась с сопоставления сложных парных слов, специфической особенности венгерского языка, с похожими параллельными структурами тюркских, восточных языков.

Основными источниками для данной статьи стали работы по лексикологии, словари и фразеологические сборники. Важными источниками также являются сборники по венгерской фразеологии, в которых также зафиксированы фразеологизмы средневековья.

Нами были тщательно изучены материалы тюркской, русской и финно-угорской фразеологии. Работы по словацкой, румынской, французской фразеологии тоже были использованы при сравнительно-сопоставительном анализе соматизмов.

Важным достижением нашей компаративной работы считается то, что при толковании 12 фразеологических единиц нами использованы данные историко-этимологического

словаря (Русская фразеология, 2005). Статья о сходных элементах венгерской и татарской фразеологии вышла в Казани в периодике TATARICA (Tatarica, 2015). Статья о фразеологических единицах ботанического характера в изученном ареале была опубликована в научном журнале TÜRKÖLOGIA (Turkologia, 2021).

Степень изученности темы

Соматизмы и их структуры во фразеологизмах разных языков исследованы до настоящего времени недостаточно. Знаменитый венгерский тюрколог, академик И. Вашари советовал мне сопоставительное исследование венгерских и тюркских фразеологических единиц, так как они не были хорошо изучены. О необходимости сравнительного исследования русских и тюркских фразеологизмов писал и тюрколог Н.А. Баскаков, отмечая, что не изучены тюркские заимствования в русском словообразовании (ср., например, тюркские модели в образовании некоторых так называемых парных слов) и фразеологии (Баскаков, 1979: 5).

Рецензии, опубликованные в научных журналах, подчеркивают новый характер моих работ, раскрывающих белые пятна лингвистики в областях словотворчества и фразеологии.

Я считаю важным достижением моего исследования сотрудничество с профессором О.Б. Ткаченко (член-корр АН Украины). Всемирно известный основоположник направления сопоставительно-исторической фразеологии, узнав о результатах моих исследований по малоизученным вопросам языковых контактов, предложил мне быть его сотрудником. Мы с ним провели серию исследований „Следы языковых и культурных контактов в русском фольклоре и фразеологии”, которые в 2002-м году были опубликованы как книги по данной теме.

По предложению В.М. Мокиенко я был внешним оппонентом кандидатской диссертации доцента Санкт-Петербургского университета, который изучил парные слова в разноструктурных языках. В 2012 году был рецензентом книги доцента по тюркологии Симферопольского университета, исследовавшего сопоставление парных слов фразеологического характера в русском и крымско-татарском языках.

Анализ

Проблема душевного мира человека издавна была предметом особого внимания, о чем свидетельствуют древние мифы и сказки. Считается, что душевный мир человека отражается в языке, центральное место в котором занимают соматизмы во фразеологических единицах различных языков.

Во фразеологических оборотах европейских языков, связанных с душевным миром человека, ключевым словом является «СЕРДЦЕ», о чем свидетельствуют следующие примеры:

Английский: **heart** ‘сердце’: **heartly**, **cordial** ‘сердечный’; **heart-gripping** ‘огорчающий’; **love heartly** ‘любить всей душой’; **nearest one’s heart** ‘самый любимый’; **take to heart** ‘принимать что-л. (близко) к сердцу’ **with heart and soul** ‘душой и телом’.

Немецкий: **herz** ‘сердце’: *es ist ihm's herz schwer* ‘давить, лечь тяжестью/ камнем’; **herzengüte** ‘доброта, добросердечие; **herzlos** ‘бессердечный, безжалостный’, **hartherzig** ‘каменное сердце’; **offenherzig** ‘прямодушный, бесхитростный’

Французский: **coeur** ‘сердце’: *c'est un coeur dor* ‘добродушный человек’; *garder sur le coeur* ‘хранить в сердце кого-л.’; *froid au coeur* ‘испуганно, со страхом’; *homme sans coeur* ‘бессердечный, безжалостный человек’; *ouvrir son coeur* ‘открыться, говорить о проблемах’; *peser sur son coeur* ‘давить, лечь тяжестью/камнем’;

Румынский: **inimă** ‘сердце’ *cu toata inimă* ‘душой и телом’; *crește inimă* ‘ликует сердце’; *a și face inimă rea* ‘огорчаться’; **inimă albastră** ‘грусть-тоска’; *un om de inimă* ‘храбрый, быть не трусливого десятка’

Польский: **serce** ‘сердце’: *calym sercem* ‘душой и телом’; *majacy kamienne serce* ‘у него каменное сердце’; *clowiek bez serca* ‘жестокий’; **serdeczne** ‘сердечно’

Русский: **сердце**: **добросердечие**; **сердечный**, **каменное сердце**, **иметь сердце на кого**, **скрепя сердце**, **не сдержав сердце**.

Параллельные фразеологические модели встречаются в тюркских языках, например, татарские фразеологические единицы **йөрәгенә йон ускән** (ТаРС., 196) ‘вялый, апатичный, неэнергичный человек’ (букв: сердце у него обросло шерстью); **йөрәген төк баскан** ‘вялый, апатичный, неэнергичный человек (букв: сердце у него обросло волосами). В венгерском языке есть фразеологический оборот **szőrösszívű** 1) жестокий, у него каменное сердце; 2) скупой, скаредный, прижимистый (букв: сердце у него обросло волосами) (ВРС., II/675). В данном случае в обоих языках во фразеологизмах запечатлены отрицательные характерные черты человека. Заслуживает внимания также тождество буквального значения этих фразеологических единиц.

При изучении фразеологизмов в тюркских и некоторых других восточных языках мы обнаружили интересные моменты в обозначении психических явлений и характера человека. В тюркских языках для обозначения явлений душевного мира важное место занимает слово «ПЕЧЕНЬ». Данное явление наблюдается и в венгерском языке, но не типично в упомянутых европейских языках. Переносные эмотивные значения лексемы „печень”, характерные для тюркских языков, не встречаются в европейских языках.

Так, **туркменская** лексема **багыр** означает: 1) печень, печенка; 2) *перен.* душа, сердце; **гара багыр** ‘отзывчивый, сердечный’; **багрың көймек** (ТуркРС., 64) ‘сильно огорчаться’; **багрыны якмак** ‘причинять зло, причинять сердечную боль кому-л.’; **багры буз** 1) холодный, равнодушный, безразличный; 2) бессердечный, жестокий, безжалостный; **багриңдан өнен** ‘родной, родимый (о ребенке)’.

В **турецком** языке ряд выражений свидетельствует о восточном характере данного типа сегментации. Турецкое слово **ciğer** ‘печень’ обладает и переносным значением ‘душа, сердце’, о чем свидетельствуют выражения: *cikmakta bu âvaz o garibin ciğerdinen*, ‘это крик души несчастного’; *ciğerini yakmak*: 1) терзать душу, 2) хватать за душу; **ciğerim!** ‘Милый мой!’ (ТурРС., 156). Лексемы, образованные от слова **ciğer** также используются для обозначения душевного мира человека **ciğergâh** (ТурРС., 156) ‘душа, сердце’; **ciğerguse** (ТурРС., 156) ‘1) любимый (человек). 2) любимое дитя’; **ciğerduz** (ТурРС., 156) ‘терзающий, изводящий душу’ (поэт.); **ciğerdar** (ТурРС., 156) ‘смелый, храбрый, мужественный’.

В башкирском языке явления душевного мира и характер человека тоже обозначаются словом БАУЫР ‘печень’: *бауыр басыу* ‘находить утешение’; *кара бауыр* ‘злой, зловредный, жестокий’; *бауырга таш булып ятыу* ‘лечь камнем на сердце’; *бауырга инеу* ‘лезть в душу’; *бауыр ите* ‘дорогой, родной, близкий; *ят бауыр* ‘неродной, чужой (о человеке)’. Сложное парное слово *йөрөк-бауыр* обладает конкретным и переносным значением ‘1) печень и сердце (животного); 2) *переносн. душа* (внутренний психический мир человека)’: *йөрөк-бауырга инеп барыу* ‘проявлять нежность, быть ласковым, войти в душу’ (БРС., 237).

В татарском языке слово *бавыр* (ТаРС., 51) ‘печень’, кроме прямого значения (орган человеческого тела) обладает переносным значением «сердце, центр». В выражении „Урал *бавыры*” (ТаРС., 51) ‘сердце (центр) Урала’ данное слово используется в переносном смысле. Выражение *бала – бавыр ите* (ТаРС., 51) ‘ребенок, близкий к сердцу’, по своему значению имеет тесную связь с турецкими фразеосочетаниями, обозначающими душевный мир человека.

В кыргызских фразеологических единицах слово *боор* (КиРС., 145), также выражая переносные значения, служит для обозначения явлений душевного мира, здоровья и характера человека: *боор таш/ таш боор төрө*, *боор* ‘жестокий, жестокосердный’; *боор оору* ‘болеть душой’; *боору жетик* ‘в расцвете сил’; *бала боор менен тең* ‘дитя (свое) дорого сердцу’; *боору бүтүн* ‘здоровый (не раненый, не больной)’; *боордош* ‘кровный родственник’; *боортолголо* ‘испытывать чувство нерешительности’. Следует также отметить, что в киргизском языке слово *өт* (КиРС., 601) ‘жёлчь’, помимо основного прямого значения, обозначает ‘ловкий, боевой’.

Заслуживает внимания, что в венгерской фразеологии слово *máj* ‘печень, печёнка’ выражает значения, характерные для тюркских языков. Лексема *máj* употребляется во фразеологических оборотах, обозначающих душевный мир, характер человека. Так, в венгерском фразеологизме „*Nagy mája van*” (ONG., 460/216) ‘чересчур вспыльчивый, раздражительный (букв.: у него большая печень)’ значение слова печень семантически близко к значениям тюркских фразеологических единиц. Подобные смысловые сходства наблюдаются и в других венгерских фразеологизмах: *Hamis a mája*” (ONG., 460/ 214) ‘1) каверзный, лукавый человек; 2) обманчивая женщина (букв. у него/ у нее лукавая печень)’; „*Hízik a mája*” (ONG., 460/ 215) ‘проникнута гордостью, исполняться похвалами (букв.: его / ее печень жиреет / тучнеет)’; „*Nem fér a májához*” (ONG., 460/ 218) ‘не любить кого-л. (букв. не годится печени)’.

Переносные значения лексемы *печень* достаточно распространены в венгерской поэзии и литературе. Так, знаменитый венгерский поэт Янош Арань, знаток венгерской народной речи, поэтически воссоздает образ гордого дворянина оборотом *büszke máj* ‘гордая печень’. В известной венгерской поэме „*Toldi /Толди*” гордый, коварный и жестокий вельможа Толди Дбёрдь, угнетающий и презирающий своего младшего брата, характеризуется следующими словами:

„*Toldi György nagy úr volt. Sok becses marhája,
Kincse volt tömérdek, s arra büszke mája*” (Arany Toldi; 12.)

‘Толди Дбёрдь был мощным вельможей. У него было несметное богатство и поэтому его *печень* была *гордой*’.

Переносные значения слова печень встречаются и в других восточных языках, например, в китайском. Китайское слово *gān* / гāнь (ОШ., 227/ 2342) означает: '1) печень, печёнка; 2) храбрость, отвага; 3) совесть', обладает и переносным значением, которое наблюдается в следующих выражениях: „*gān*-чан цунь-дуань” (ОШ., 228/ 2342) 'убиваться'; „*gān*-хэ тай-шэн” (ОШ., 228/ 2342) 'обр. чересчур раздражительный; легко выходить из себя'.

Китайская лексема *dān* / дāнь (ОШ., 110/ 1166) употребляется в значении: '1) жёлчный пузырь; 2) степень храбрости, смелости, мужества и отваги'. Как видим, второе значение переносное, раскрывает положительную характеристику мужчины и выражает положительные смысловые коннотации в фразеологизмах.

Производные от этого слова лексемы могут обозначать как положительные, так и отрицательные смыслы. Выражения *dānyǎo* (ОШ., 110) 'храбрый, отважный (букв.: большой жёлчный пузырь)'; *dānyǎn* (ОШ., 110) 'смелость, храбрость, мужество'; *dānyǎn* (Ош., 110) '1) иметь смелость, осмелиться, сметь; 2) отчаянный, смелый, дерзкий' связаны с важными положительными характерными чертами человека.

Напротив, выражение *dānyǎo* (ОШ., 110/1166) 'трусливый, робкий (букв. маленький жёлчный пузырь)' и *dānyǎo* (ОШ., 110/ 1166) 'трусливый, несмелый, робкий' обозначают отрицательные характерные черты человека. Выражение *dānyǎo* (Ошан., 110/1166) 'холерический характер; холерик' тоже обозначает отрицательную черту человека.

Кроме того, в китайском языке сложные слова, обозначающие органы человеческого тела (соматизмы), также часто употребляются в переносном значении. Так, сложное парное слово *gān-nǎo* (ОШ., 227/ 2342) 'обр. физические и душевные силы' состоит из компонентов *gān* 'печень' (ОШ., 227/ 2342) и *nǎo* (ОШ., 189/ 1910) '1) голова; 2) мозги; 3) рассудок, ум'. Это сложное слово которое используется в фразеологизме *gān-nǎo tu-di* (ОШ., 227/ 2342) 'отдать свою жизнь, не пощадить живота (за родину)'.

В венгерской фразеологии слово *epe* 'жёлчь' используется тоже для изображения душевных явлений: „*Az epe beszél belőle.*” (ONG., 176/ 550) 'он остро говорит (букв. из него жёлчь говорит)'; „*Elfutja / elönti az epe*” (ONG., 176/ 551) 'разродиться, рассердиться (букв.: его разлила жёлчь)'; „*Felforr az epéje*” (ONG., 176 / 552) 'рассердится, пришел в бешенство (у него вскипела жёлчь)'.

Если в целом сравнивать венгерские фразеологические единицы с фразеологизмами восточных языков, то можно наблюдать их семантическую близость, что, безусловно, подчеркивает историческую связь венгерского языка с тюркскими языками, венгерской национальной ментальности с ментальностью тюркских народов.

В данной статье также следует отметить семантические параллели, связанные с отражением душевного мира человека в культуре русского, венгерского и восточных народов, в т.ч. и тюркских, что также свидетельствуют о влиянии культурных контактов и культурной зоны этих народов.

Татарскому фразеологизму *йоны-мурсе белен* (ТаРС., 191) 'со шерстью и шкурой', в котором используется парное слово *йоны-мурсе*, соответствует венгерское фразеосочетание *szőröstül-bőröstül* (ME., 699) 'с кожей и костями; целиком; шутл. со всеми потрохами (букв.: с шерстью и шкурой)'. В сборнике Э. Маргалича зафиксирован

пример: *szőröstül-bőröstül megesz valamit* ‘съесть с потрохами что-л.’.

В русской фразеологии слово **печёнка** также имеет похожие переносные значения: „**Всеми печёнками**” (РФ., 531) ‘прост. Очень сильно, страстно (ненавидеть, презирать кого-л.)’; „**Сидеть в печёнках** /кого-л./” (РФ., 531) ‘прост. о чувстве ненависти, крайней нелюбви к кому-л.’. Эти русские обороты просторечны, употребляются в народной речи и относятся к коренным русским фразеологизмам. Необходимо указать на то, что они, подобно китайским оборотам, изображают **отрицательные** душевные явления. В русской народной речи отражается образное метафоричное выражение духовного мира человека.

В русских народных песнях мы нашли следующие примеры: „**У молодца, у парничка живот-сердце** бьетца (Кир., 146/306); „**Сударочки найдеть – живот-сердце** мреть” (Кир., 254/555); „**живот-сердце** нарывана” (Писемский, НСП., 314). При помощи парного слова **живот-сердце** образно передается сущность понятия „душа”, что свидетельствует как о специфичности, образности фольклора, так и об ареальном характере данной структуры.

О широком использовании данного приема свидетельствуют сходные по смыслу структуры в финно-угорских языках.

В удмуртском сложном слове **кõtъя-сюлэмья** (УРС., 216) ‘по душе, по сердцу’ обнаруживается соответствие структуры слова в русском и финно-угорском языке, в котором производное сложное слово состоит из лексем **кõt** (УРС., 216) ‘живот’ и **сюлэм** (УРС., 407) ‘сердце’.

Марийское сложное парное слово **шум-моки** (МаРС., 434) состоит из лексем **шум** ‘сердце’ (434) и **моки** (192) ‘печень’, ‘внутренности, ливер’ и в переносном значении обозначает ‘душевный мир человека’.

Мордовские парные слова **седейть-максот** (Э) / **седихть-максот** (М) (ГМЯ., 132) ‘внутренности, ливер’ < **седей** / **седи** ‘сердце’ + **максо** / **макса** ‘печень’, в которых обнаруживаются эквиваленты марийских слов, также примыкают к семантической группе данного ареала.

Эквиваленты марийского и мордовских сложений **максо** (Э) / **макса** (М) обнаруживается в уйгурском сложном, парном слове **журэк-багри** (КАЙ., 143) ‘внутренности’, состоящем из лексем **журэк** ‘сердце’ и **багир** ‘печень’. Этот сложный дериват используется во фразеологизме „**журек-багри езилмек**” (КАЙ., 143) ‘болеть душой’.

Выражение **живот-сердце** как соматизм обозначает душевное состояние человека и является характерным для восточных языков. Подобное наблюдается и в **китайском** языке. Китайские слова, обозначающие части человеческого тела, могут обозначать душевный мир человека. В качестве примера приводим китайские сложные парные слова: **гү-сюё** (ОШ., 352/ 3547) ‘обр. дети’ < **гү** (ОШ., 352/ 3547) ‘1) кость, скелет, остов; 2) телосложение, облик; 3) кости, останки; 4) крепкий, прямой’ + **сюё** (ОШ., 72/ 734) ‘кровь’; **гү-ждү** (ОШ., 352/ 3547) ‘обр. кровное родство, родные’ < **гү** ‘кость’ + **ждү** (ОШ., 392/ 3968) ‘мясо, плоть, тело’ передаются родственные отношения.

В евразийском ареале языковых контактов выражение **пот-кровь** означает «очень трудная, напряженная работа». В романе С. Залыгина (Залыгин, 1979) „*На Иртыше*”

используется данный оборот для передачи данного понятия: „пошел **пóтом-кровью** выращенное зерно палить” (ЗНИ., 579). В языке хинди сложные парные слова *khun-pasīnā* / кхун-пасинā (ХРС., 315) означают ‘кровь и пот’. Башкирское *кан-тип* (БРС., 346) ‘кровь и пот’: *кан-тип* түгеп табыу (БРС., 346) также означает ‘добывать что-либо потом и кровью’. Венгерское выражение *véres verejtékkel* ‘тяжелым трудом (букв.: кровавым потом)’ используют тождественную структуру для выражения данного смысла. Русские фразеологические единицы „работать **до седьмого пота.**” (РФ., 563); в **поте** лица трудиться; „в **поте** лица своего есть хлеб” (РФ., 563) передают значение «трудной, напряженной работы», примыкая к данной семантической зоне. Китайская структура *xuè-hán* ‘тяжелая, напряженная работа’ (ОШ., 72/734) < *xuè* (Ошанин., 72/734) ‘кровь’ + *hán* (ОШ., 228 / 2356) ‘пот’ является эквивалентом русской фразеологической единицы. Китайское выражение *hanxuè qiàn* (ОШ., 228 / 2356) ‘деньги, добытые в поте лица’ используются для передачи понятия «напряженный труд».

Сложения, парные слова с лексемами «**глаз**» и «**ухо**» также связаны с восприятием действительности, отражают душевный, духовный мир человека:

В **туркменском языке** *göz-gulak bolmak* (ТуркРС., 321) означает ‘1) присматривать за кем, глядеть в оба 2) быть настороже, быть осторожным’; татарская структура *күз-колак болу* (ТаРС., 334) – то же самое.

В **турецком языке** тоже есть похожая структура *göz kulak* (ТурРС., 356) > *göz kulak olmak* ‘присматривать за кем, заботиться о ком’; > *göz kulak kesilmek* ‘обратиться в слух и зрение; напрягать зрение и слух’;

В **китайском языке** наблюдается параллельная структура *ěr-mù* (ОШ., 235) ‘внимание, информация; соглядатай’, состоящая из лексем *ěr* ‘ухо’ и *mù* ‘глаз’. Венгерские сложные парные слова *szemfüles* (МЕ., 673) > *szemfülesnek lenni* означают ‘быть пронырливым, оборотливым’ *eliül-hátul szemfüles* (МЕ., 673) ‘очень пронырливый (буквально глаз и ухо впереди и сзади), отражает ареальный характер, так как по своим форме и значению *szem* ‘глаз’ *fül* ‘ухо’ соответствуют тюркским фразеологическим единицам. Заслуживает внимания, что в XVII-м веке использовался в форме *szem-fül* (МЕ., 673).

Полученные результаты

При сравнении фразеологических единиц европейских и восточных, в т.ч. тюркских языков имеются определённые различия между сопоставляемыми языками. Во фразеологизмах европейских языков доминирующим соматизмом является «сердце». Во фразеологических единицах восточных языков для обозначения душевного состояния человека используются другие соматизмы. В восточных языках, кроме лексемы «сердце», в метафорических образных выражениях активно используются соматизмы «печень», «желчный пузырь», «глаз», «ухо», не типичные для фразеологических единиц европейских языков.

Соматизмы во фразеологических единицах тюркских, восточных языков, помимо прямого обозначения органов человеческого тела (голова, сердце, печень, глаз, ухо и т.п.), имеют переносные значения, раскрывающие психическое состояние человека, его

эмоции, душевное переживание. Эти же переносные значения имеются и в соматизмах венгерского языка, что подтверждает его исторические связи с тюркскими, восточными языками.

Нами также выявлено, что соматизмы во фразеологии тюркских, восточных языков чаще всего употребляются в сложных парных словах, типа *йоны-тирсе*, *кан-тир* (баш.), *гөз-гулак* (туркм.), *göz kulak* (турец), *журэк-багри* (уйгур.). Русские языковые модели типа «*живот-сердце бьетца*; „*живот-сердце мреть*”; „*живот-сердце нарывана*” имеют ареальный характер, влияние языковых и культурных контактов с тюркскими, уральскими языками. Сложные парные слова во фразеологизмах финно-угорских языков образованы по той же схеме, как, например, удмуртская *кӧтъя-сюлэмъя*, марийская *шум-мокш*, мордовские *седейсть-максот*, *седихть-максот* и тоже примыкают к отмеченному выше семантическому ареалу.

Во фразеологизмах китайского языка в обозначении душевного, духовного состояния человека также активно используются парные сложные слова, типа *гǎнь-нǎо ёr-мù хуè-һán* и т.п. Эти парные сложные слова по результатам исследования китайских ученых (G.V. Gabelentz, В.И. Горелов, А.Л. Семенов) являются характерными структурами для китайского языка, что подтверждает сходство восточных языков в аспекте словотворчества.

Выводы

В результате сравнительно-сопоставительного исследования фразеологизмов европейских и восточных языков можно установить различия в структурном и семантическом плане. Сходные структуры фразеологизмов наблюдаются от Карпатского бассейна до Тихого океана, что отражает общие элементы древней культуры, национальной ментальности и влияние языковых и культурных контактов.

Семантическая и структурная близость фразеологизмов венгерского языка и тюркских, восточных языков подчеркивает историческую связь венгерского языка с тюркскими языками, венгерской национальной ментальности с ментальностью тюркских народов и Востока.

Литература

- Баскаков Н.А., 1979. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва. С. 5.
- Воробьев В.В., 1997. Лингвокультурология. Теория и методы. Издательство Российского университета дружбы народов. Москва. С. 45-53.
- Gabelentz G., 1881. Chinesische Grammatik mit Ausschluss des niederen Stils und der heutigen Umgangssprache. Leipzig. С. 11-15.
- Горелов В.И., 1984. Лексикология китайского языка. Москва. С. 21-25.
- Мокиенко В.М., 2007. Загадки русской фразеологии. Санкт-Петербург: Авалон. С. 6-9.
- Moravcsik Edith A., 2009. Partonomic structures in syntax. *New Directions in Cognitive Linguistics*. Amsterdam-Philadelphia. С. 45-49.
- Пачаи И., 1995. Ареальные аспекты парных слов в русском языке. *Ньиредьхаза*. С. 35-38.

- Пермяков Г.Л., 2001. Пословицы и поговорки народов Востока. Москва. С. 38-43.
- Семенас А.Л., 1976. Парадигматический анализ компонентов копулятивного сложения в китайском языке. Москва: Восточное языкознание. С. 107-112.
- Телия В.Н., 1996. Русская фразеология. Москва: Языки русской культуры. С. 31-35.
- Ткаченко О.Б., 1981. Проблемы сопоставительно-исторического изучения славянских языков. Москва: Вопросы языкознания. С. 48-59.
- Токарев С.А., 1957. Религиозные верования восточнославянских народов XIX-начала XX в. Москва: Издательство Академии наук СССР. С. 41-44.
- Трубецкой Н.С., 1991. Верхи и низы русской культуры. Москва: Вестник Московского университета. Сер. 9. № 1. С. 87-98.
- Успенский Б.А., 1982. Филологические разыскания в области славянских древностей. Москва. Издательство Московского университета. С. 36-39.

Источники и их временные сокращения

- АС – Аталар сёзлери ве айтымлар. 2002. Крым-Симферополь.
- БРС – Башкирско-русский словарь. 1996. Москва: Русский язык.
- Д – Пословицы русского народа. Сборник В. Даля в двух томах. 1984. Москва.
- ЗНИ – Залыгин С., 1979. На Иртыше. Москва: Молодая гвардия.
- КАЙ – Кайдаров Н., 1958. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата.
- КаРС – Казахско-русский словарь. 1981. Москва.
- Киреевский – Сборник народных песен П.В. Киреевского. 1983. Ленинград: Наука.
- КиРС – Киргизско-русский словарь. 1965. Москва: Русский язык.
- МаРС – Марийско-русский словарь. 1991. Йошкар-Ола: Русский язык.
- МЕ – Margalits Ede., 1990. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. (венгерские пословицы и поговорки). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MFS – Smiešková E., 1992. Malý frazeologický slovník. Bratislava.
- НСП – Русские народные песни, собранные писателями. 1974. Москва.
- Ожегов – Ожегов С.И., 1987. Словарь русского языка. Москва: Русский язык.
- ОШ – Ошанин И.М., 1952. Китайско-русский словарь. Москва.
- РФ – Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И., 2005. Русская фразеология. Москва: Астрель
- АСТ - Люкс.
- ТаРС – Татарско-русский словарь. 1966. Москва: Русский язык.
- ТуРС – Турецко-русский словарь. 1977. Москва: Русский язык.
- ТуркРС – Туркменско-русский словарь. 1968. Москва: Сов. энциклопедия.
- УдРС – Удмуртско-русский словарь. 1983. Москва.
- ФСМ – Фразеологический словарь мордовских языков. 1973. Саранск.
- ФСУ – Фразеологичний словник української мови. 1998. Київ.
- ХРС – Хинди-русский словарь. 1953. Москва: Русский язык.
- ЭРС – Эрзянско-русский словарь. 1993. Москва: Русский язык.

Reference

- Baskakov N.A., 1979. Russkie familii tyurkskogo proiskhozhdeniya [Russian surnames of Turkic origin]. Moscow. P. 5. [in Russian].

Vorob'yov V.V., 1997. Lingvokul'turologiya [Linguoculturology]. Teoriya i metody [Theory and Methods]. Moscow: Izdatel'stvo Rossiiskogo universiteta Druzhby narodov. P. 45-53. [in Russian].

Gabelentz G., 1881. Chinesische Grammatik mit Ausschluss des niederen Stils und der heutigen Umgangssprache. Leipzig. P. 11-15 [in German].

Gorelov V.I., 1984. Leksikologiya kitajskogo yazyka [Lexicology of the Chinese language]. Moscow. P. 21-25. [in Russian].

Mokienko V.M., 2007. Zagadki russkoj frazeologi [Riddles of Russian phraseology]. Sankt-Peterburg: Avalon. P. 6-9. [in Russian].

Moravcsik Edith A., 2009. Partonomic structures in syntax. New Directions in Cognitive Linguistics. Amsterdam-Philadelphia. P. 45-49.

Pacsai I., 1995. Areal'nye aspekty parnyh slov v russkom yazyke [Areal aspects of paired words in Russian]. N'ired'haza. P. 35-38. [in Russian].

Permyakov G.L., 2001. Posloviy i pogovorki narodov Vostoka [Proverbs and sayings of the peoples of the East]. Moscow. P. 38-43. [in Russian].

Semenas A.L., 1976. Paradigmaticheskiy analiz komponentov kopulyativnogo slozheniya v kitajskom yazyke' [Paradigmatic analysis of the components of cumulative addition in Chinese]. Moscow: Vostochnoe yazykoznanie. P. 107-112. [in Russian].

Teliya V.N., 1996. Russkaya frazeologiya [Russian phraseology]. Moscow: Id Yazyki russkoj kul'tury. P. 31-35. [in Russian].

Tkachenko O.B., 1981. Problemy sopostavitel'no-istoricheskogo izucheniya slavyanskih yazykov [Problems of Comparative-Historical Study of Slavic Languages]. Moscow: Voprosy yazykoznanija. P. 48-59. [in Russian].

Tokarev S.A., 1957. Religioznye verovaniya vostochnoslavyanskih narodov XIX – nachala XX v. [Religious beliefs of the East Slavic peoples of the 19th – early 20th centuries]. Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. P. 41-44. [in Russian].

Trubeckoj N.S., 1991. Verhi i nizy russkoj kul'tury [Tops and bottoms of Russian culture]. Moscow: Vestnik Moskovskogo universiteta. V. 9. № 1. P. 87-98. [in Russian].

Uspenskij B.A., 1982. Filologicheskie razyskaniya v oblasti slavyanskih drevnostej [Philological research in the field of Slavic antiquities]. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. P. 36-39. [in Russian].

Sources and their temporary abbreviations

AS – Atalar syozleri ve ajtymlar [Proverbs and sayings]. 2002. K>yrym-Simferopol'. [in Tatar].

BRS – Bashkirsko-russkij slovar' [Bashkir-Russian Dictionary]. 1996. Moscow: Russkij yazyk. [in Russian].

D – Posloviy russkogo naroda. Sbornik V. Dalya v dvuh tomah [Proverbs of the Russian people. Collection of V. Dalya in two volumes]. 1984. Moscow. [in Russian].

ZNI – Zalygin S., 1979. Na Irtyshe [On the Irtysh]. Moscow: Molodaya gvardiya. [in Russian].

KAJ – Kajdarov N., 1958. Parnye slova v sovremennom uygurskom yazyke [Paired words in the modern Uyghur language]. Alma-Ata. [in Russian]. Moscow: Young Guard.

KaRS – Kazahsko-russkij slovar' [Kazakh-Russian Dictionary]. 1981. Moscow. [in Russian].

Kireevskij – Sbornik narodnyh pesen P. V. Kireevskogo [Collection of folk songs P.V. Kireyevsky]. 1983. Leningrad: Nauka. [in Russian].

- KIPC – Kirgizsko-russkij slovar' [Kyrgyz-Russian Dictionary]. 1965. Moscow: Russkij yazyk. [in Russian].
- MaRS – Marijsko-russkij slovar' [Mari-Russian Dictionary]. 1991. Joshkar-Ola: Russkij yazyk. [in Russian].
- ME – Margalits Ede. 1990. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. (vengerskie poslovicey i pogovorki) [Hungarian proverbs and sayings]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MFS – Smiešková E., 1992. Malý frazeologický slovník [Little phrasal dictionary]. Bratislava.
- NSP – Russkie narodnye pesni, sobrannye pisatelyami [Russian folk songs collected by writers]. 1974. Moscow. [in Russian].
- Ozhegov – Ozhegov S. I., 1987. Slovar' russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]. Moscow: Russkij yazyk. [in Russian].
- OSH – Oshanin I. M., 1952. Kitajsko-russkij slovar' [Chinese-Russian Dictionary]. Moscow. [in Russian].
- RF – Biriš A. K., Mokienko V. M., Stepanova L.I., 2005. Russkaya frazeologiya [Russian Phraseology]. Moscow: Astrel' - AST - Lyuks. [in Russian].
- TaRS – Tatarsko-russkij slovar' [Tatar-Russian Dictionary]. 1966. Moscow: Russkij yazyk. [in Russian].
- TuRS – Turecko-russkij slovar' [Turkish-Russian Dictionary]. 1977. Moscow: Russkij yazyk. [in Russian].
- TurkRS – Turkmensko-russkij slovar' [Turkmen-Russian Dictionary]. 1968. Moscow: Sov. Enciklopediya. [in Russian].
- UdRS – Udmurtsko-russkij slovar' [Udmurt-Russian Dictionary]. 1983. Moscow. [in Russian].
- FSM – Frazeologičeskij slovar' mordovskih yazykov [Phraseological dictionary of Mordovian languages]. 1973. Saransk. [in Russian].
- FSU – Frazeologičnij slovník ukraïns'koï movi [Phraseological Dictionary of Ukrainian Language]. 1998. Kiïv. [in Russian].
- HRS – Hindi-russkij slovar' [Hindi-Russian Dictionary]. 1953. Moscow: Russkij yazyk. [in Russian].
- ERS – Erzyansko-russkij slovar' [Erzya-Russian Dictionary]. 1993. Moscow: Russkij yazyk. [in Russian].

Имре Пачаи

Ньиредьхаза жогагы мектеби, Ньиредьхаза, Мажарстан

(E-mail: drpacsai@gmail.com)

Еуропа және шығыс тілдерінің фразеологиясындағы соматизмдер

Аннотация. Фразеологизмдерді зерттеу – белгілі ғалымдардың тұжырымдарымен расталған тіл білімінің маңызды бөлігі. Фразеологиялық бірліктер ұлттық менталитет пен мәдени дәстүрдің маңызды мотивтерін бейнелейді. Түркі және финн-угор тілдерінің орыс тілі мен мәдениетіне әсерін ашып көрсеткен Н.С. Трубецкойдың еңбектері біздің зерттеуімізге түрткі болды.

Шығыс тілдеріндегі фразеологизмдердің семантикасы мен құрылымын зерттеу барысында олардың мажар тіліндегі фразеологиялық бірліктермен мағыналық және құрылымдық

ұқсастықтары табылды. Шығыс тілдерінің фразеологиялық тіркестеріндегі күрделі жұп соматизмдер (адам денесі бөлігінің атауы) ерекше қызығушылық тудырды.

Мақалада еуропа және шығыс тілдерінің фразеологиялық бірліктеріндегі бірқатар соматизмдер қарастырылып, олардың әр халықтың менталдық және мәдени дәстүрлеріне байланысты айырмашылықтары атап көрсетілді; мажар және түркі, шығыс тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің тарихи ареалдық, тілдік және мәдени қарым-қатынасына байланысты мағыналық және құрылымдық ұқсастықтары байыпталды.

Түркі және мажар тілдеріндегі соматизмдер адам денесінің бір бөлігін (бас, жүрек, көз, құлақ, қол, т.б.) дәлме-дәл білдірумен қатар, адамның рухани дүниесін, оның жағымды немесе жағымсыз сипаттарын танытатын ауыспалы мағыналарға да ие. Бұл ауыспалы мағыналар қытай тіліндегі фразеологиялық бірліктерде де кездеседі.

Құрылымы жағынан алып қарағанда, түркі, финн-угор, мажар, қытай тілдерінің фразеологиялық бірліктеріндегі соматизмдер күрделі жұп сөздермен берілген, бұл олардың белгілі бір типологиялық ортақтығын дәлелдейді. Орыс тілі фразеологизмдеріндегі жұп соматизмдер түркі және орал тілдерінің ареалдық-мәдени ықпалына тікелей байланысты.

Кілт сөздер: фразеологизмдер, соматизмдер, еуропалық тілдер, мажар тілі, түркі, финн-угор және қытай тілдері, ауыспалы мағыналар, күрделі жұп сөздер, ареалдық тарихи байланыстар.

I. Pacsai

College of Nyíregyháza, Nyíregyháza, Hungary

(E-mail: drpacsai@gmail.com)

Somatic phraseological units of European and Oriental languages

Abstract. Studying phraseological units is important task of linguistics, which is confirmed by the results of research by well-known scientists. This study compare the specific elements of European and Eastern phraseology which connected with cultural and linguistics traditions. The works of N. S. Trubetsky motivated our research, as he revealed the influence of the Turkic and Finno-Ugric languages on the Russian language and Russian culture.

In the study of the semantics and structure of phraseological units in Eastern languages, we found their semantic and structural similarities with the phraseological units of the Hungarian language.

This article discusses some somatisms (the name of a part of the human body) in the phraseological units of European and Oriental languages, their differences are noted, due to the mental and cultural traditions of the peoples; the semantic and structural similarities of phraseological units of the Hungarian and Turkic, Oriental languages, associated with historically areal, linguistic and cultural contacts, are revealed.

Somatisms in the Turkic and Hungarian languages, in addition to the direct designation of a part of the human body (head, heart, eye, ear, hand, etc.), also have figurative meanings that express the spiritual world of a person, his positive or negative characteristics. These figurative meanings are also found in phraseological units of the Chinese language.

Structurally, somatisms in the phraseological units of the Turkic, Finno-Ugric, Hungarian, and Chinese languages are represented by complex paired words, which confirms their certain typological commonality. Paired somatisms in the phraseology of the Russian language are due to the areal-cultural influence of the Turkic and Uralic languages.

Keywords: phraseological units, somatisms, European languages, Hungarian language; Turkic, Finno-Ugric and Chinese languages, figurative meanings, complex paired words, areal historical contacts.

Сведения об авторе:

Имре Пачай, PhD, профессор, Ньиредьхазская высшая школа, ул. Шостой, 31/В, Ньиредьхаза, Венгрия.

Scopus ID: 55566376200

Автор туралы мәлімет:

Имре Пачай, PhD, профессор, Ньиредьхаза жоғары мектебі, Шостой к., 31/В, Ньиредьхаза, Мажарстан.

Scopus ID: 55566376200

Information about author:

Imre Pacsai, PhD, professor, Nyíregyháza Foiskola (College of Nyíregyháza), Sóstói str., 31/B, Nyíregyháza, Hungary.

Scopus ID: 55566376200

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh¹

*M. Khabdulina^a, S. Shnaider^b, A. Yeginbay^c, Z. Karimbayeva^d

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru). *Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru

^bInstitute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation
(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

^dM.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation
(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks.

IRSTI 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-113-130>

ABSTRACT

The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region.

The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan.

The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.

Received 14 September 2022. Revised 18 September 2022. Accepted 13 October 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

M. Khabdulina, S. Shnaider, A. Yeginbay, Z. Karimbayeva The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 113-130. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-113-130>

¹ The article was prepared as part of the execution of the scientific project of grant funding of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan ARO8857699 «Symbiosis of the nomadic and settled culture of the Kazakhs as a civilizational code of the steppe».

Introduction

The notion of the «farmstead» is widespread in the Russian ethnography; it is used in architectural planning and has the meaning of «a complex of residential, household, park and other buildings that form the single economic and architectural unit» (Great Soviet Encyclopedia, 1958). The term was adopted in medieval archeology to describe any housing and utility complexes of medieval towns and settlements (Zilivinskaya, 2008; Savelyeva, 1994). According to the structural typology of the architectural ensembles of the cities of the Great Silk Road, the farm type of buildings of the shakhristans and rabads, the palatial farmsteads of the urban aristocracy are distinguished (Baipakov et al, 2001).

The term “farmstead” is suitable to describe the landscape structure of the Kazakh wintering areas (kystaus), including the constant dwellings, outbuildings, adjacent commercial lands, family cemeteries. Archaeological study of the Kazakh kystaus began in the 70s of the XX century. Due to the large-scale exploration routes around the South Kazakhstan, Betpakdala, Ulytau, hundreds of kystaus were discovered, small excavations were carried out, the typology was made, and the conclusions on location, topography, dimensions, layout of constant settlements and dwellings were made (Zholdasbayev, 1975). In archeology of Kazakhstan, a new paleo-ethnographic field has been formed to study the later-medieval urban and settlement culture (Zholdasbayev, 2017).

The Kazakh wintering areas in the steppe regions of Kazakhstan began to attract a special attention. Interest in them has increased due to the discovery and identification of historical, cultural, natural and landscape connections between the settlements of the early Iron Age and the Kazakh kystaus (Beisenov, 2019). A summary writing for the history of the Kazakh kystaus was published in the Historical and Cultural Atlas of the Kazakh people (2011: 103-132). It includes the chapter of wintering areas that identifies the principles of accommodation, criteria for choosing the places for wintering areas, dimensions, structure, number of households of one kystau; the correlation of all these parameters with the natural and geographical landscape is specified; information is given concerning the architecture and construction equipment of constant dwellings. In Kazakh ethnography, the most popular are kystaus consisting of 2-5 households.

In 2021, The Yessil archaeological expedition of the L.N. Gumilyov Eurasian National University has begun excavations of a large settlement of the late XIX- early XX century on the Kozykosh River.

Compared to traditionally small in area and in number of buildings of the Kazakh kystaus of the XV-XVIII centuries, the settlement of Kozykosh belongs to the type of the large constant settlement with a total area of 160 hectares. According to the architectural and planning development of the territory, about 80 separate housing and utility complexes are distinguished, which should be called as farmsteads in fact.

Research methods

The methods of remote analysis, geophysical, computer modeling and traditional archeological methods such as excavations, typology of facilities and stratigraphic findings were used to research the monument.

The geophysical investigations gave information on spatial quality, mutual spatial arrangement, shape, layout, replanning of residential and household ensembles. The orthophoto map of monument was made. According to it, one can see that the cultural landscape is divided into two blocks, which differ in layout arrangement and prominent structure of residential and household buildings.

Besides the topography and internal planning of the settled area in a civilized manner, the orthophoto map of monument gives the information on the environment. The important part of the natural environment is the Kozykosh River. The rock terrace has a horizontal face of coasting and is a suitable area for settling. The orthophoto map of monument showed a blurry dam of bridge that existed in the XX century and was situated in the place of historic ferry crossing the Kozykosh River. According to the geophysical investigations, the territory of the Kazakh zirat adjacent to the settlement was included into the orthophoto map and the opportunity to survey its internal area from overhead was given.

In order to get information on layout, construction, chronology of residential buildings of two separate parts of the settlement and to make their comparative analysis, the excavations of five housing complexes were carried out in various places of the settlement of Kozykosh. To investigate them the traditional archeological methods were applied: description, typology, stratigraphic, filing, reconstruction. The archeological works gave a clue about cultural layers, architecture, structure and construction technology of dwellings. The finding of soft household, osteological materials help to define the timing of the excavated complexes.

Materials

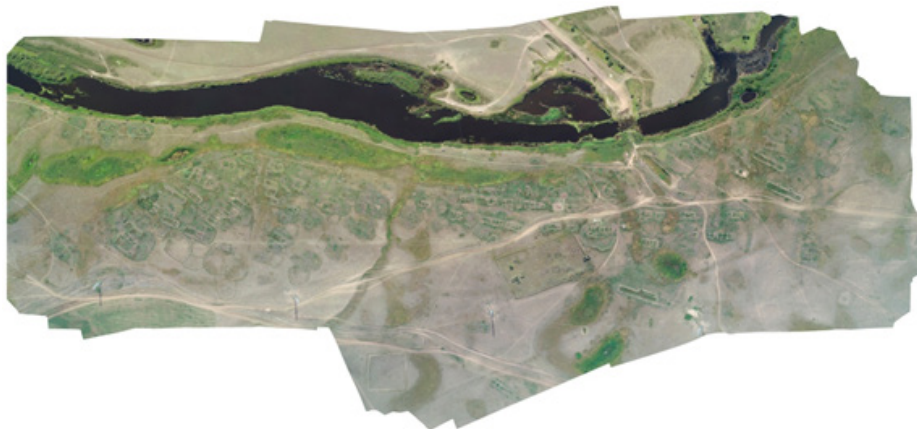
The settlement of Kozykosh is located on the southwestern outskirts of the city of Nur-Sultan, 4 km west of the village of Ilinka. Geographical coordinates of the monument are 51° 08' 30.77" north latitude, 071° 10' 18.82" east longitude. The demolitions of buildings stretch in a narrow ribbon 2.0 km long, 0.2-0.4 km wide along the surface of an elevated area of the rock terrace of the left shore of the Kozykosh River. The topography and allocation of facilities copy the meridional direction of the riverbed.

From the west, the Kazakh zirat adjoins the territory of the settlement. At present, the large sand quarry is located on the right shore in the area of the monument, which negatively affects the safety of the ethnographic settlement.

In 2021, the Yessil archaeological expedition of the L.N. Gumilyov Eurasian National University began excavations. The territory of the monument was filmed by quadcopter and the facilities of excavations were outlined in advance.

The planning structure of the settlement (Fig. 1). According to the examination of the monument using Googlemap, drone shooting and due to the elaboration of orthophoto map,

it revealed about 80 residential household farmsteads (Fig. 1). All residential structures are rectangular-shaped; their long axis is parallel to the riverbed. The dwellings are multi-sectioned, they are minimum 30 m long, and 16 m wide. Visually, two rows of rooms are shown in the relief of each house, sometimes modified by additional buildings.

Fig. 1. The settlement of Kozykosh. Orthophoto map. A – The northern planigraphic block.
B – The southern planigraphic block

The spatial analysis divides the territory of the monument into two separate blocks (the northern and the southern). Each zone has a compositional independence. Their origin is caused by a chronological sequence, because the architectural composition of the blocks differs in the internal layout, density and composition of housing and utility complexes. The structural blocks are separated by the across-the-grain boundaries represented in the relief of the terrace.

A vivid boundary line is the brook cutting the territory of the monument in cross direction. The brook puts bounds to the northern densely built-up structural part of the monument from the south. This brook is a natural spring creek that functions during the flood. According to the spatial allocation of housing complexes, it has existed for more than one hundred years. At least, during the period of habitation of the terrace surface it had already existed. This part of the shore terrace is bounded in relief by the deep *sai* from the south and by the elbow driver bend from the north. As a result, a space-saving plateau more than 1 km long was formed.

On its surface, each farmstead is accompanied by large areas of various shapes fenced with moat and rampart (Fig. 2). It is impossible to find any planning system during the examination on foot. The closer to the river, the smaller their area, they often overlap the moat and rampart of neighboring ensembles. The farther from the river, the more loose and rare their allocation. They have the clear oval, square and rectangular outlines. Many of them overlap each other determining the chronological stratigraphy. These fenced areas belong to the household structures and are certainly adjacent to the dwellings on one side. The fenced areas including residential and utility buildings are a characteristic feature of the Kazakh *kystaus* (Glukhov, 1927).

The ruined remains of dwellings designed in two rows and separated by a street 10-20 m wide represent the southern half of the territory of the site. Each row contains 10-12 farmsteads. They have a strictly rectangular shape, in the configuration of which the utility rooms are included, adjoining, as a rule, to the side edges. Such a planning layout is typical for rural settlements of the state farm period. From the west, the territory of the Kazakh ziratad joins the street layout (Fig. 1).

Fig. 2. The settlement of Kozykosh. The northern block. Drone survey

The differences in topography and planigraphic structure led to the selection of five farmsteads in different parts of the settlement of Kozykosh for excavations. Two farmsteads different in area and height of wall breakdowns were investigated in the southern part of the monument, and three farmsteads- in the northern densely built-up block (Fig. 1). A total of 900 sq.m was excavated. This article presents the materials of the excavations of dwelling No. 3 of Kozykosh. The volume of the obtained material allows us to offer historical and cultural reconstructions of many aspects of study of the Kazakh Kystaus.

The dwelling No. 3 is located in the northern densely built-up part of the settlement, situated 100 m north of the brook that divides the territory of the monument into two structural and planigraphic blocks (Fig. 1).

The dwelling No. 3 was chosen for excavations as it stands somewhat autonomously, it has a well-defined trench-like fence, which suggests the possibility of exploring the farmstead with the additional buildings. Any housing structures in the form of wall outlines of houses are not presented in the relief. This has served as an assumption that the farmstead might be older than other complexes with a clear relief of the breakdown of walls.

The actual surface shows only the moat outlines clearly appearing. The trench is round-pentangular in shape, 42-43 m in diameter, and 2 m wide. The eastern side of the moat is 26 m long, and straightened. The structures of the dwelling No. 3 are adjacent to it in particular. The inner area is flat, slightly turfed. On the northern side, the moat has a passage 4 m wide.

From the southwestern corner of the trench, a smaller trench 0.8 m wide extends to the east. It surrounds an elevated area adjacent to the wall of the trench from the west. According to the actual surface, its outlines stretch 16 m towards the river and then disappear. A gap 2.5 m wide is fixed in the southwestern corner.

To clarify the constructions, it was decided to cut the elevation across and to include the trench outlines. Therefore, originally, the excavation was planned along the NW-SE line with a grid of squares 3x3 m, 6 m wide, and 12 m long (Fig. 3).

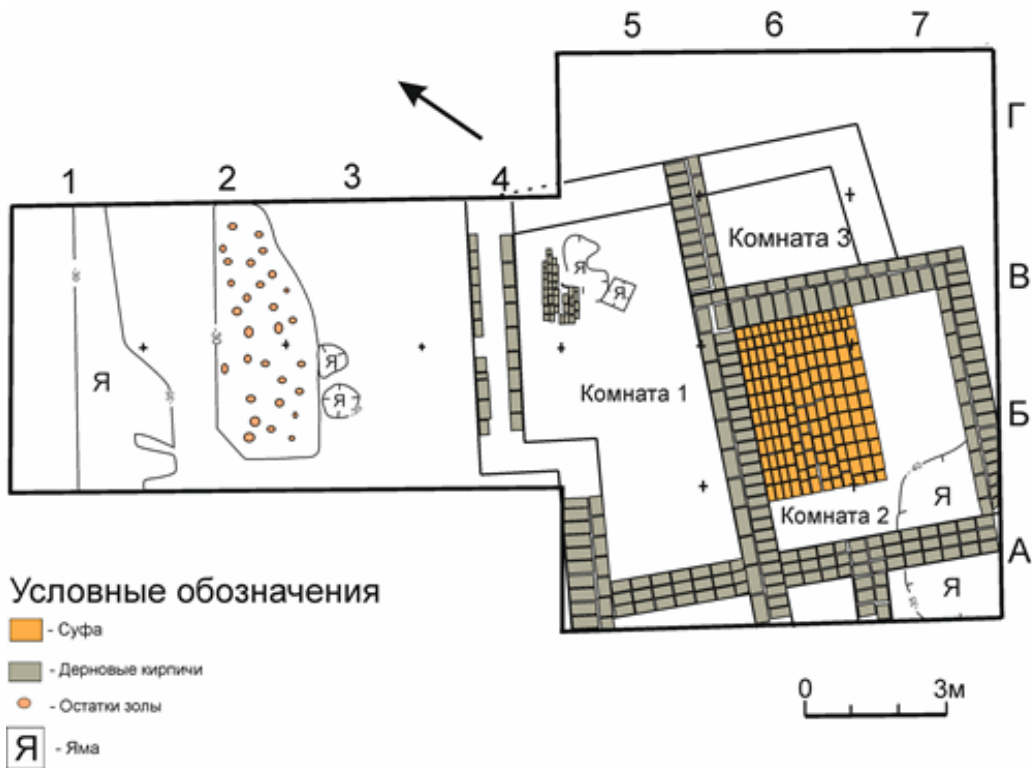

Fig. 3. The settlement of Kozykosh. Farmstead No. 3. The excavation plan

As the contours of the brick walls appeared, the excavation began to expand in all directions, except for the northwestern one, where the trench was located. As a result, the area of 180 sq.m was excavated. To record the building structures and findings, the squares marking was made: alphabetically along the latitudinal line and numbers along the meridional line (Fig. 4).

The moat. Its outlines in the shape of deepening and mound are recorded on the actual surface. The trench diverter was arranged on the inner surface of the fenced territory and formed the mound. The trench was divided into squares (1/B, C). The surface bending above the trench has a depth of 20 cm. The smaller mound hump rises to the floor western side. It consists of the clay diverter 20-30 cm thick. The clay covers the humus, compactly arranged with the 0.7 m wide roller. According to the plan, the outlines of the trench are 0.8-1.2 m wide, 0.6 m deep, and the bottom is flat (Fig. 4).

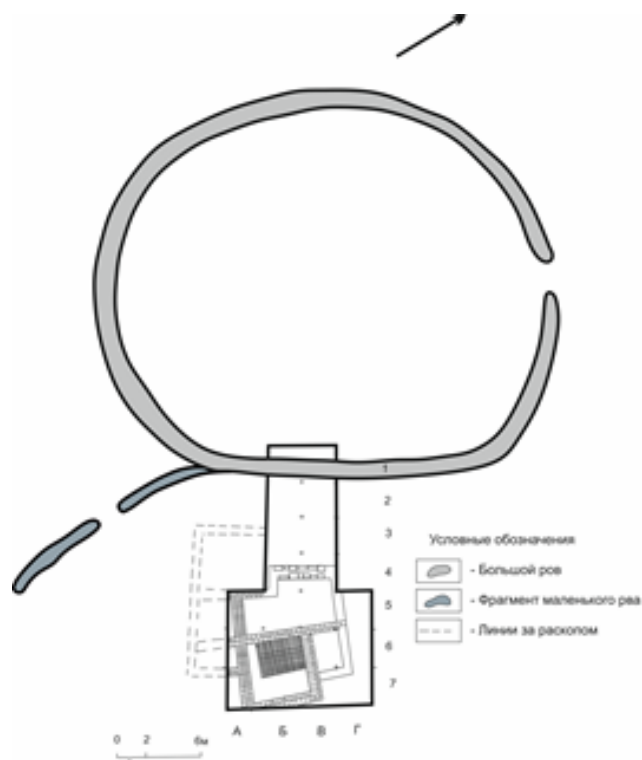

Fig. 4. The settlement of Kozykosh. Topographic plan of the farmstead No. 3

The planning. An excavation with the area of 180 square meters discovered a three-chamber dwelling, some outbuildings adjacent to the walls of the dwelling were recorded. Our observations of the stratigraphy and structure of the profiles have helped us to see some reliefs outside the excavation. Thanks to the brick walls extending outside the excavation area and due to the examination of the actual surface around the excavation site on the southwestern side, the rectangular rooms were found. The contours of their walls are visible due to the relief rollers shown on the actual surface. A rectangular room with dimensions of 6x5 m is adjacent to the squares 3-4/B from the south. The contours of its walls shaped as the smooth rollers are visible on the actual surface. The same rectangles are adjacent to the squares 5-6/A from the south. These rooms have not been excavated, their purpose remains unknown (Fig. 3).

The layout of the three-chamber dwelling was seen according to the turfy and mud bricks of the walls (Fig. 4). The dwelling is of a square-like shape with dimensions of 10x9 m. The dwelling consists of three different-sized rooms. Room 1 is rectangular, stretched along the NE-SW line, the internal dimensions are 7.7x2.6 m. It has a ledge-niche 1.5 m wide on the north-western side, 4.40 m long. Two other rooms are adjacent to its southern long wall. The northeastern dwelling is small one and designated as the dwelling No. 3, and the main living room is almost square according to the plan (No. 2).

The room No. 1 is presumably for household and kitchen purposes (Fig. 4). A niche of the northwestern wall of the room No. 1 is 1.5 m wide, it is indicated by turning the segment of the wall to the north and is specified in the plan and on the profile of the square 5B (Fig. 3). The inner space of the room 1 has the area of 21.5 square meters. The bricks of the northern, western and southern long walls were cleared. The walls 0.7 - 1.0 m wide are lined in three rows of the turfy bricks. Two external rows are laid longitudinally, the inner space between them is fragmentarily filled with bricks, covered with gray soil here and there. The corners of the house are carefully stabilized with the built bricks.

Within the squares 4-5/B the fragments of causeway made of the small amorphous-shaped bricks were cleared on the floor of the room No. 1. They are of different composition: dark gray, smooth, yellow clay. These small bricks stretch all over the square to the south edge. They are square-like, 15x15 in size; 20x20 cm. They are found in the section of the eastern profile in the shape of the thin layer. On the surface of the squares 4-5/B, their layout resembles a modern tiled floor (Fig. 4).

Among three chambers of the dwelling, the room 2 is the main one. It is almost square-shaped (6 x 5.5 m), it has well-preserved walls, the total area is 33 sq.m, the internal area is 20 sq.m. The north-western corner of the room 2 is allocated for a clay sufa with dimensions of 3.2 x 2.3 m. The upper level of the sufa bricks was recorded at a depth of 20 cm. According to the profiles, another layer above the actual one used to exist. However, it had been destroyed by time. The sufa bricks are square-shaped 18 x 18; 20 x 20 cm made of the gray soil and yellow clay. The surface of the sufa bricks is smooth, as if smoothed and covered with the facing plaster. The bricks are laid in two layers on a humus ballast. There are the calcination spots on the surface of the sufa under the northern and western walls of the room. Perhaps it is a fireplace or a portable fireplace (sandalwood). The top row of bricks in the profile starts from the top of the excavation.

The northern and southern walls 0.75 m wide of the room 2 are lined in three rows of the large bricks. The inner row is poorly traced, the bricks are visible here in fragments. Sometimes there is a backfilling with gray soil, clay, brushwood instead of the bricks.

There is a large hole in the southern corner of the room 2. Its outlines were found at the depth of 35 cm. According to the stratigraphy of the structures, it can be seen that the hole had been dug out before the dwelling was built. It was covered with the lumpy soil, the brick walls of the dwelling were built on its surface. The hole extends outside the territory of the dwelling and the excavation site as a whole (Fig. 4). A narrow row of brick lining extends from the southwestern corner outside the excavation area. Perhaps from the construction of the entrance.

Analysis

Degree of study. The history of the dwelling has a considerable bibliography including the ethnographic descriptions, archaeological sources. A wide range of ethnographic data on the Kazakh kystaus, land use and nomadic movements is contained in the writings of the

statistical expeditions of the Russian officials of the XIX century, the service class people and representatives of the tsarist administration who tried to assess the possibilities of use of the Kazakh lands. Interest in new lands, life and culture of the Asian peoples gave rise to many sketches, descriptions, scientific publications about the natural conditions, climate and economic specifics of the Kazakhs (Shne, 1894; Rakhimov, 2012: 141-149).

Description of dwellings and close attention to the construction traditions of the Kazakhs of the XIX – early XX centuries began with colonization of the territory of Kazakhstan. The Russian ethnographers-travelers found the population of the Kazakh steppes already in the latter days of the traditional pattern of household: nomadic cattle breeding, loss of pastures, forced haying and farming. The tsarist officials-statistics specialists paid attention to the size of auls, number of houses, number of families, layout, building materials (Krasovskiy, 1868). The similar comparative materials were collected in many regions (Review of Akmolinskaya, 1899). All ethnographic descriptions emphasize the main feature of the layout of the Kazakh kystaus – a close correlation between the living accommodation and the barnyard (Glukhov, 1927; Shne, 1894), explaining this with the fact that the main concern and wealth of nomads was the cattle.

The studies of the beginning of the XX century considered the history of the origin and evolution of dwellings of various types, layout of the farmstead, dependence of architecture, interior design on the natural conditions and availability of building materials and level of economic development (Кумеков, Ибраев, 2020: 97-99).

In recent decades, after the discovery of the settlements of the Early Iron Age (Khabdulina, 2019) and the identification of their similarity in many features with the wintering areas of new time, the study of topography, planning structures, reconstruction of architecture, area, methods of wall construction, calculations of the roof of the Kazakh kystaus began (Beisenov, 2019; Bukesheva, 2021). The first excavations in Saryarka were carried out in 2018 in the settlement of new time called Sarkyram (Dukombaiyev, 2020: 136). The settlement consisted of four dwellings, and according to the excavations, it was classified as a seasonal dwelling of kuzeu. The materials on raw architecture, construction business of the Kazakhs of the end of the XIX century were obtained. The writings of 2021 area continuation of this subject.

The important aspect of study of the Kazakh kystaus is a *construction technology*. General information is known according to the ethnographic descriptions of the XIX – early XX centuries. Archaeological excavations help to specify them.

By now, the amount of collected records allows us to classify two chronological periods of the constant monuments of the later-medieval era: monuments of the period of the Kazakh Khanate of the XV-XVIII centuries, and ethnographic time of the XIX-XX centuries. Any settlements of the period of the Kazakh Khanate of the steppe Saryarka are still unknown. In 2021 excavations of a large settlement of the late XIX- early XX century on the Kozykosh River were started

The settlement of Kozykosh is a new kind of the medieval settlement unit of the North Saryarka. The monument has the intense planigraphic structure. According to the artefactual remains, visual analysis of buildings' relief, it was found that the settlement was new one of that time.

The settlement of Kozykosh is located on the left shore of the Kozykosh River and feeder of the Ishim River. The Kozykosh River united the waters of Nura and Ishim. At present, it consists of the separate stretches, the dead arms, the river bed floods only during the spring tide. The flow of the Kozykosh River accepts several feeders. The river itself fancily and frequently meanders in the area of 40 km between Ishim and Nura creating the suitable elevated areas. At the mouth of Ishim the river, meandering, creates a complex mosaic chain of over dried and new river beds. The width of the river bed is maximum 100-120 m.

The facilities on the Kozykosh River were first discovered in 2006 by the exploratory team of the Yessil stationary archaeological expedition. Over the subsequent years, the monitoring of the monument surface had been carried out from time to time. Thanks to the examination of the monument on Google maps and on foot, its dimensions, planning density and scale of the settlement facility were revealed. It had been established that it was the largest ethnographic settlement in the region. As part of one large monument containing more than eighty housing and utility complexes, two stages of development and transformation of a constant Kazakh dwelling are found.

A fractional grid of squares with dimensions of 3 x 3 m, some careful field observations, a recording of stratigraphy on the drawings and the detailed photographic recording of the entire course of excavations allowed us to identify many details of the Kazakh housebuilding and compared them with the ethnographic materials. Any troubles in reconstruction were caused by the low thickness of the cultural layer, the homogeneous soil construction material without the wood, stones, and burnt bricks. In the excavation site of the farmstead No. 3, there are no pillar holes, any additional grooves and explanatory structural features. We have only a plan and profiles 30-40 cm high. It represents a residual of building structures. What existed above was taken away by time.

The dwelling No. 3 was chosen for excavations as it stands somewhat autonomously, it has a well-defined trench-like fence, which suggests the possibility of exploring the farmstead with the additional buildings. Any housing structures in the form of wall outlines of houses are not presented in the relief. This has served as an assumption that the farmstead might be older than other complexes with a clear relief of the breakdown of walls.

A plenty of profiles illustrate the following construction techniques. They are best seen according to the internal stratigraphy of the room No. 2. The area of the room is lowered to a depth of 40 cm from the actual surface. It defines a continent level. The entire surface is laid with the turfy layers 20 cm thick. This humus layer is seen on all profiles (Fig. 5). Perhaps the cut turfy layers were fixed together like bricks, otherwise they would tear apart. An interesting thing: a thin line of gray and sometimes yellow soil like adhesive solution covers the bottom and the top of the turfy layer. It is said, that for better adhesion, the turf was laid with the grass down and then after some time passed and some soil chemical processes such a thin light layer appeared (Glukhov, 1927:113; Vostrov, Zakharova, 1989:49). As for the top layer, it is the result of laying the next layer of bricks coated with a specially prepared solution.

Fig. 5. The settlement of Kozykosh, the dwelling No.3. The square 7C. Bricks of the walls

The width of the walls of the room No. 2 is 0.75 m. The bricks are predominantly turf; some of them are mixed with the clay, lined in three rows. The external row is laid crosswise, the inner row is lengthwise. There are a clay layer, a loose gray soil and some fragments of bricks between the brick rows. Then northern and western walls have also brick inner rows. The brick sizes differ: 35x35; 45x30 cm. The very large bricks (70x30 cm) were used for construction of the external walls of the dwelling: northern, eastern and southern. Each brick is plastered, smoothed on four sides as it can be seen according to the seams. Sometimes the seams are covered not only with the soil, but also with the chopped brushwood, lumps of rotten wood and clay.

Three layers of brick lining can be seen according to the profiles. Each one is 10-15 cm thick. This is clearly seen according to the stratigraphy of the brick lining of the sufa (square 6/C).

The household buildings. According to the excavations of the dwelling 3 of the settlement of Kozykosh, some household buildings represented by the traces of brick walls, the layers of brown layer with bends on the continent were recorded in the squares between the moat and the western wall of the dwelling. This lumpy and as if compressed layer which can be easily dug has a rotten structure. The surface of this layer is covered with the gray ashy soil in the squares 2/C,B. All this testifies to the existence of a household building here. The household buildings also include the rectangular rooms along the southern side of the excavation site emerged by the wall rollers. Along the northern wall of the dwelling, there is a narrow room of 3 m width (square 4-6/G). Its outlines appear on the layers of bricks recorded in the profiles. Thus, the cattle barns surrounded the residential part from the west, north and south. Only the eastern side, facing the river, was free from any buildings.

Another detail is the indication that the entrance to the dwelling led through the barnyard. Possibly it was from the south (square 6/A). Here there is a branch from the wall of the

room No. 2, which goes outside the excavation site. In the corner of the square, there is a cluster of kitchen bones. No roof structures were found. According to the ethnographic materials, it can be assumed that it was flat or with a small slope. The height of the dwelling could be at least 2 m.

Results

The significance of excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials to confirm and specify the ethnographic descriptions of the Kazakh wintering areas. Compared to traditionally small in area and in number of buildings of the Kazakh kystaus of the XV-XVIII centuries, the settlement of Kozykosh belongs to the type of the large constant settlement with a total area of 160 hectares.

As part of one large monument containing more than 80 housing and utility complexes, two chronological stages of development and transformation of constant Kazakh dwelling are distinguished. The results of our excavations relate to many aspects of household activity, the specifics of historically established patterns of the Kazakh management of natural resources. Houses were built of mud and turf bricks. The layout and interior of the dwellings continue the traditions of medieval cities. The main component of the Kazakh wintering grounds are outbuildings. They surrounded the residential part of the farmstead.

The important result is the timing of two stages in the history of the settlement of Kozykosh: the second half of the XIX century; the first decades of the XX century. The scientific publications provide the opinion that the settlement and construction of constant dwellings of the Kazakhs would have become widespread by the 40s of the XIX century (Azhigali, 2004: 68; Beisenov, 2019:30) and kystaus as a historical archetype disappeared in the middle of the XX century (Beisenbaikyzy, 2017). Archaeological and ethnographic materials of study of the settlement of Kozykosh completely confirm this point.

Conclusion

Since the XIX century, some theoretical approaches have been developed in studying of the history of dwelling as an important element of material culture, as an ethnic indicator and the transformation of its historical types. In relation to the nomadic world, they are based on the factors of changes of household patterns. A possibility approach explains the independence of nomadic way of life from natural and climatic conditions, and that calls for development of agriculture as the best alternative to nomadism. Its direct opposite is a geo-deterministic one indicating the extreme dependence on the natural and climatic conditions, the impossibility and harmfulness of transition of nomads to a settled way of life. Historically, the evolutionary approach is traditional, referring a gradual natural transition to a settled way of life.

The settlement of Kozykosh is a special type of settlement that arose in the era of cardinal historical and political changes. The changes were caused by the colonization of the Kazakh territory in the XIX century and the transition to settlement in the early XX century. Archaeological and ethnographic materials of study of the settlement of Kozykosh completely confirm this point.

Reference

- Ажигали С.Е., 2004. Эпоха культурно-исторического перелома в казахской степи: середина XIX в. // Труды Центрального музея. Т.1. Алматы: Ғылым. С. 67-71.
- Байпаков К.М., Шарденова З.Ж., Перегудова С.Я., 2001. Раннесредневековая архитектура Семиречья и Южного Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Ғылым. 238 с.
- Бейсенбайқызы Бибігүл, 2017. Қазақтың қыстаулары. Көкшетау: Әрекет. 220 с.
- Бейсенов А.З., 2019. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени. Марғұлан оқулары–2019: Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф.материалдары. Нұр-Сұлтан. Б. 10-38.
- БСЭ, 1958. М.: Большая сов. энциклопедия. Т. 51. 651 с.
- Букешева Г.К., 2021. Исследование зимовок усадебного типа комплекса Кызыл-Мешит Тенгиз-Коргалжынского региона// European Scientific Conference: сборник статей XXVI международной научно-практической конференции. Пенза: Наука и Просвещение. С. 101-106.
- Востров В., Захарова И., 1989. Казахское народное жилище. Алма-Ата: Наука КазССР. 181 с.
- Глухов А., 1927. Зимнее жилище актюбинских и адаевских казахов. Материалы комиссии экспедиционных исследований. Ленинград: АН СССР. Вып.2. С. 108-134.
- Дукомбаев А.Т., 2020. Раскопки казахского поселения Саркырама //Сакральный ландшафт Сарыарки. Нур-Султан: ЕНУ. С. 136-158.
- Жолдасбаев С., 1975. Материальная культура казахов XV-XVII в.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алма-Ата. 43 с.
- Жолдасбаев С., 2017. Қазақ елінің XV-XVIII ғасырлардағы тұрақты мекен-жайлары. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты. 304 с.
- Зиливинская Э., 2008. Усадьбы золотоордынских городов. Астрахань: Изд-ий дом «Астраханский университет». 172 с.
- Историко-культурный атлас казахского народа, 2011. Алматы: Print-S. 300 с.
- Красовский Н.И., 1868. Область сибирских киргизов: [Статистическое описание]. Часть 3. Санкт-Петербург: Тип. Траншеля, Ретгера и Шнейдера. 282 с.
- Кумеков Б., Ибраев Ш., 2020. Ценный вклад в этнологическое казаховедение// Turkic Studies Journal. №1,Том 2. С. 93-104.
- Обзор Акмолинской области за 1898 год, 1899. Омск: Тип. Акмолин. обл. правления. 130 с.
- Рахимов Е.К., 2012. Казахские зимовки-кыстау XIX в. (по письменным источникам)// Материалы 1-го и 2-го симпозиумов по казахскому памятниковедению. Алматы–Атырау: «Агатай». С. 141-149.
- Савельева Т.В., 1994. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. Алматы: Ғылым. 215 с.
- Хабдулина М.К., 2019. Новое в изучении тасмолинской археологической культуры Сарыарки// Turkic Studies Journal. № 2, Т. 1. С. 21-33.
- Шнэ В., 1894. Зимовка и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области. Записки Западно-Сибирского отделения РГО. Кн. 17. Вып.1. С. 21-44.

Reference

Azhigali S.E., 2004. Epokha kul'turno-istoricheskogo pereloma v kazakhskoy stepi: seredina XIX v. [The era of cultural and historical turning point in the Kazakh steppe: the middle of the XIX century]. Trudy Tsentral'nogo muzeya. Vol. 1. Almaty: Ğylym. P. 67-71. [in Russian].

Baypakov K.M., Shardenova Z.Zh., Peregudova S.Ya., 2001. Rannesrednevekovaya arkhitektura Semirech'ya i Yuzhnogo Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti [Early medieval architecture of Semirechye and South Kazakhstan on the Great Silk Road]. Almaty: Ğylym. 238 p. [in Russian].

Beysenbayqyzy B., 2017. Qazaqtın qıstawları [Kazakh wintering]. Kokshetau: «Äreket». 220 p. [in Kazakh].

Beysenov A.Z., 2019. K.A. Akishev i voprosy izucheniya pamyatnikov kazakhskogo vremeni [Akishev and questions of studying the monuments of the Kazakh time]. Margulanovskiye chteniya – 2019: Proceedings of the international scientific and practical conference dedicated to the 95th anniversary of the outstanding Kazakh archaeologist K.A. Akishev. Nur-Sultan. P. 10-38. [in Russian].

BSE., 1958. Moscow: Bol'shaya sovetskaya Entsiklopediya [Great Soviet Encyclopedia]. V. 51. 651 p. [in Russian].

Bukesheva G.K., 2021. Issledovaniye zimovok usadbnogo tipa kompleksa Kyzyl-Meshit Tengiz-Korgalzhynskogo regiona [Study of homestead-type wintering areas of the Kyzyl-Meshit complex of the Tengiz-Korgalzhyn region]. European Scientific Conference: collection of articles of the XXVI International Scientific and Practical Conference. Penza: Nauka i Prosveshcheniye. P. 101-106. [in Russian].

Vostrov V., Zakharova I., 1989. Kazakhskoye narodnoye zhilishche [Kazakh folk dwelling]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 181 p. [in Russian].

Glukhov A., 1927. Zimneye zhilishche aktyubinskikh i adayevskikh kazakhov [Winter dwelling of the Aktobe and adai Kazakhs]. Materialy komissii ekspeditsionnykh issledovaniy. Leningrad: AN SSSR. Issue. 2. P. 108-134. [in Russian].

Dukombaev A.T., 2020. Raskopki kazakhskogo poseleniya Sarkyrama [Excavations of the Kazakh settlement Sarkyrama]. Sakral'nyy landshaft Saryarki: Nur-Sultan: ENU. P. 136-158. [in Russian].

Zholdasbayev S., 1975. Material'naya kul'tura kazakhov XV-XVII v. [Material culture of the Kazakhs in the XV-XVII centuries]. Abstract of the dissertation of the candidate of Historical Sciences. Alma-Ata. 43 p. [in Russian].

Zholdasbaev S., 2017. Qazaq eliniñ XV-XVIII ğasırlardağı turaqtı meken-jayları [Permanent settlements of the Kazakh country in the XV-XVIII centuries]. Astana: Kazakh Research and Culture Institute. 304 p. [in Kazakh].

Zilivinskaya E., 2008. Usad'by zolotoordynskikh gorodov [Estates of the Golden Horde cities]. Astrakhan: «Astrakhanskiy universitet» Publishing House. 172 p. [in Russian].

Istoriko-kul'turnyy atlas kazakhskogo naroda, 2011. [Historical and cultural atlas of the Kazakh people.]. Almaty: Print-S . 300 p. [in Russian].

Krasovskiy N.I., 1868. Oblast' sibirskikh kirgizov: [Statisticheskoye opisaniye] [The Siberian Kyrgyz region: [Statistical description]]. Part 3. St. Petersburg: printing house Transhelya, Retgera i Shneydera. 282 p. [in Russian].

Kumekov B., Ibrayev Sh., 2020. Tsennyy vklad v etnologicheskoye kazakhovedeniye [Valuable contribution to ethnological Kazakh studies]. Turkic Studies Journal. №1. Vol. 2. P. 93-104. [in Russian].

Obzor Akmolinskoy oblasti za 1898 god, 1899. [Overview of the Akmola region for 1898]. Omsk: Printing house of the Akmola regional government. 130 p. [in Russian].

Rakhimov E.K., 2012. Kazakhskiye zimovki-kustau XIX v. (po pis'mennym istochnikam) [Kazakh wintering-kustau XIX century (according to written sources)]. Materials of the 1st and 2nd Symposia on Kazakh Monuments. Almaty-Atyrau: Agata. P. 141-149. [in Russian].

Savelyeva T.V., 1994. Osedlaya kul'tura severnykh sklonov Zailiyskogo Alatau v VIII-XIII vv. [Settled culture of the northern slopes of the Trans-Ili Alatau in the VIII-XIII centuries]. Almaty: Gylym. 215 p. [in Russian].

Khabdulina M.K., 2019. Novoye v izuchenii tasmolinskoy arkheologicheskoy kul'tury Saryarki [New in the study of the Tasmolin archaeological culture of Saryarka]. Turkic Studies Journal. Number 2, Vol. 1. P. 21-33. [in Russian].

Shne V., 1894. Zimovka i drugiye postoyannyye sooruzheniya kochevnikov Akmolinskoy oblasti [Wintering and other permanent structures of the nomads of the Akmola region]. Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdeleniya RGO. B. 17. Issue 1. P. 21-44. [in Russian].

*М. Хабдулина

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы
(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы
(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт XX ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды.

Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің матери-

алдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету.

Зерттеу материалдары Қозыкөш қонысының №3 мекенінің тұрғын үй-шаруашылық кешенінің археологиялық қазба жұмыстарына негізделген, талдау кезінде қашықтықтан, геофизикалық және тарихи-этнографиялық зерттеу әдістері қолданылған. Қозыкөш қонысындағы қазба жұмыстарының маңыздылығы Қазақ қыстаулары бойынша этнографиялық мәліметтерді растайтын және нақтылайтын материалдарды алудың бірінші ауқымды тәжірибесінен көрінеді. 80-нен астам тұрғын үй-шаруашылық кешені бар бір үлкен ескерткіш шеңберінде стационарлық қазақи тұрғын үйді дамыту мен трансформациялаудың екі кезеңі бөліп көрсетіледі. Біздің қазба жұмыстарымыздың нәтижелері шаруашылық қызметтің көптеген жақтарына, табиғаты пайдаланудың тарихи қалыптасқан қазақи үлгілерінің сипаттамаларына қатысты.

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер.

*М. Хабдулина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха, Российская

Федерация

(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в.

Цель настоящей статьи: дать характеристику планировочно-композиционной структуры этнографического поселения казахов на реке Козыкош, описать жилищно-хозяйственные комплексы, архитектуру, строительное дело XIX века по материалам раскопанного жилища №3, показать трансформацию пространственного размещения и планировочного облика поселений (кыстаков) в связи с общественно-политическими изменениями начала XX века в Казахстане.

Материалы исследования основаны на археологических раскопках жилищно-хозяйственного комплекса усадьбы №3 поселения Козыкош, при анализе применены дистанционные, геофизические и историко-этнографические методы изучения. Значение раскопок поселения Козыкош заключается в первом масштабном опыте получения материалов, подтверждающих и конкретизирующих этнографические сведения по казахским зимовкам. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования.

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи.

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106,

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, pr.akad. Lavrentieva, 17, Novosibirsk, Russian Federation.

ORCID:0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID:0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulxumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Kulakovskogo, 42, Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106,

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Pazyryk-type burial and petroglyphs of the Tausamaly archaeological complex ¹

S.A. Yarygin

*A branch of the Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com)*

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:
Zhetysu, barrow, burials, tamga, sign, petroglyphs of the Pazyryk burial, Tausamaly, symbols.

IRSTI 03.41.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-131-148>

The article presents the results of a research work carried out at the archaeological complex of Tausamaly. The complex consists of a large burial ground and accumulations of petroglyphs. The monuments are in the Aksu district of the Zhetysu region of the Republic of Kazakhstan. In barrow No. 1, a paired burial of the Pazyryk culture, accompanied by three horses, was found in a tiered stone box. A large number of petroglyphs, tamgas and signs were found near the burial ground. A few petroglyphs have pictorial analogies in Southern Siberia and the eastern regions of Central Asia. Graphic symbols are divided into several groups. The first group is represented by symbols that differ from each other by various additional elements in the form of dots and lines, as well as being in composition with the figure of an animal. The second group is tamga-shaped signs in the form of a dumbbell-shaped figure. Signs have different sizes, and various additional elements, in the form of dotted and linear knockouts located side by side. The materials of the burial ground and petroglyphs date back to the 4th-2nd centuries BC.

Received 07 September 2022. Revised 10 September 2022. Accepted 17 October 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

S.A. Yarygin Pazyryk-type burial and petroglyphs of the Tausamaly archaeological complex // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 131-148. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-131-148>

---

¹ The article was prepared under the AP14869290 project «Research of the archaeological complex of the Hunno-Sarmatian era of Tausamaly in East Zhetysu»

Introduction

In 2019, on the eastern outskirts of the village of Tausamaly, Aksu district of the Almaty region of the Republic of Kazakhstan, a burial complex was discovered and explored, which has pronounced features of the Pazyryk archaeological culture. According to the nearest settlement, it received the name Tausamaly. In 2020, during the process of exploration of the archaeological sites, it was revealed that the previously explored barrow was part of a large burial ground located on the alluvial fan of the Aksu River in the gorge of the Kairakkol ridge, at its exit from the Kapal-Arasan basin. The length of the burial ground along the northeast-southwest axis is 1.4 km, the width is 0.9 km. The cemetery is fenced on three sides by relief features – on the western and southern sides it is the spurs of the Kairakkol ridge (812.8 m) with a sharp rise and rocky outcrops on the surface, on the western side of the Aksu channel and spurs of the Karakungei ridge (up to 705.1 m). As a result of the research, about 122 barrows were recorded at the burial ground. Numerous rock carvings have been recorded on the slopes of the Kairakkol and Karakungei ridges. The main set of identified drawings includes scenes of hunting and fighting, chariots, various animals – tau-teke, deer, roe deer, bulls, horses, dogs, as well as anthropomorphic figures (Yarygin, 2020: 1034-1047; Yarygin, Ilderyakov, 2021: 23-39) (Fig. 1).

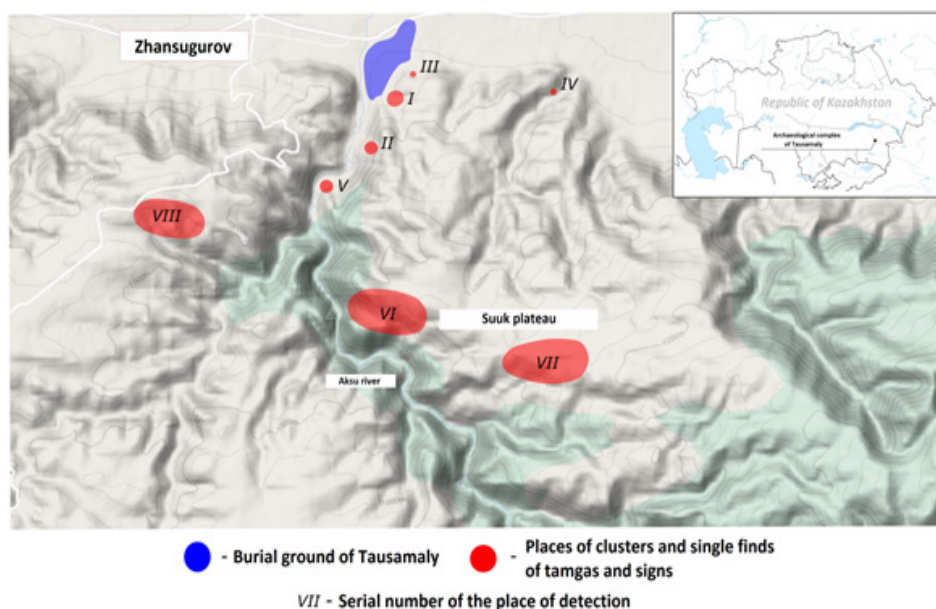

Fig. 1. Location of monuments

Materials and Research Methods

A barrow with a Pazyryk-type burial occupied the northernmost position in the burial ground. It had a flattened hemispherical shape of an embankment with a diameter of 16.5×18 m, a height of 1 m, built of large pebbles. The stones were placed on the discharge from the grave pit, which was apportioned in an even layer up to 0.25 m thick over the ancient

surface. In the central part of the space under the barrow, at a depth of 0.7 m from the level of the buried surface, a spot of a grave pit was found. Clearing showed that the grave pit had the shape of a hexagon. One of the corners was oriented to the north, and the opposite corner to the south. The filling of the grave pit is represented by pebble boulders and dark brown humus sandy loam. At a depth of 1.7 m from the level of the buried surface, the grave pit was divided into two parts – the northwestern one, in which the accompanying burials of three horses were located, and the southeastern one, containing the burial construction.

The horses were placed in a special structure 3 m long and 0.8 m wide. The northwestern half of the grave pit was divided in length into three equal compartments for laying horses. The compartments were formed by installing vertical stone slabs up to $0.6 \times 0.4 \times 0.15$ m in size. The skeletons of the horses are oriented along the NE – SW line with their heads to the NE. Between the incisal and chewing teeth of the horse closest to the stone box, a well-preserved vertical half of an annular two-piece iron bit was found.

The burial structure consisted of two rectangular stone cists of different sizes, placed one on top of the other and oriented along the NE – SW line. In cross section, the construction of two boxes had a pyramidal shape. The lower drawer is longer, the upper one is short in the center above it. The upper box is 1.6×0.8 m in size, the lower one is 2.2×0.7 m. The chamber of the lower box was filled with water in the spring-autumn period, as evidenced by traces on the narrow northeastern wall of the box. In its lower part, a light strip is fixed, remaining from stagnant water. This is confirmed by the location of two pear-shaped ceramic vessels in the central part of the lower stone box, on the surface of the washed sandy soil. The walls of the vessels, located down to the ground, also have characteristic destruction caused by prolonged exposure to moisture. Two skeletons were found inside the box. The buried were laid in a slightly crouched position on their right side, their heads oriented to the northeast (Fig. 2, 3).

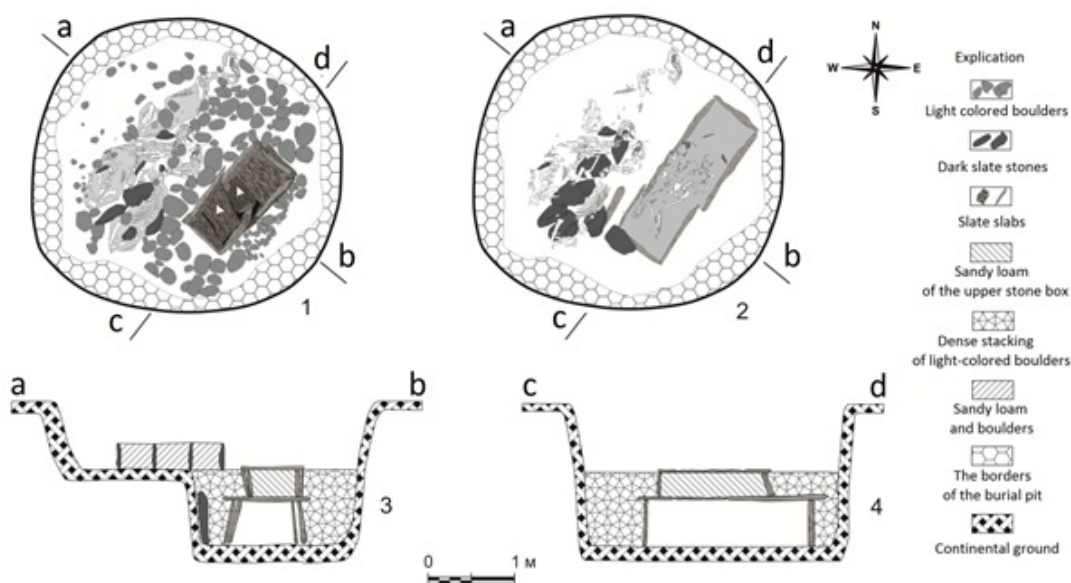

Fig. 2. Burial in mound 1 of the Tausamaly burial ground

Above the head of the northwestern skeleton, organic decay was recorded, which had a trapezoidal outline and was traced from the skull to the northeast. The stain is 45 cm long and 11-15 cm wide. In the center of the decay, an iron rod was found, broken in the middle part, round in section 1.5 cm, 27 cm long. The lower part of the rod was inserted into a wooden washer 11 cm in diameter, no more than 3 cm high. During clearing, small torn fragments of gold foil were detected above the decay. Above the head of the southeastern skeleton, a similar rod was found with one flattened end and one narrowed end, 25 cm long, 1 cm in diameter. It was located almost horizontally to the skull, 0.15 cm from the edge of the cranium, with the tip towards the southeastern wall of the box. Next to the rod and above the skull, faintly visible remnants of decay, mixed with the sandy loam of the bottom of the grave pit appeared. In the region of the pelvic bones, a bronze hairpin with a gold rounded pommel was found, on the surface of which there is an extruded floral ornament in the form of a rosette (Fig. 4.)

Fig. 3. Ceramic vessels. Mound 1. Tausamaly burial ground

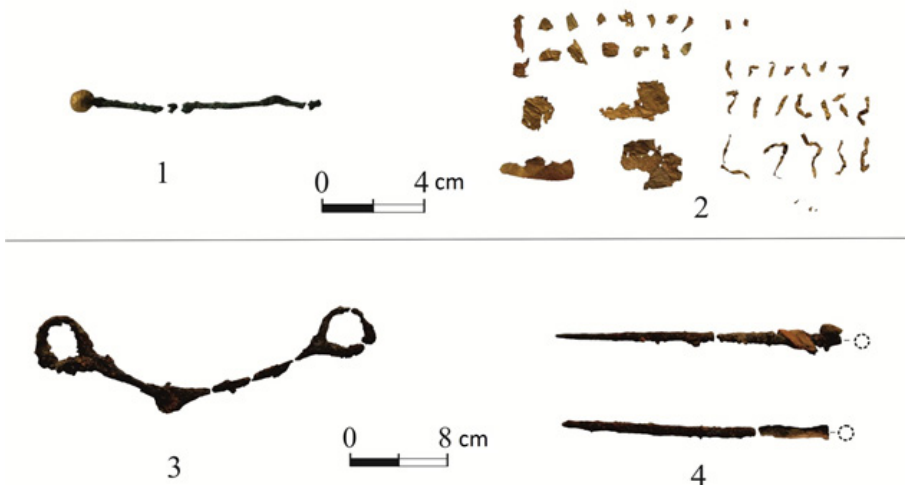

Fig. 4. Grave goods

Research degree of the subject

The combination of the shape of the grave pit and the funeral rite made it possible to pay attention to the monuments of Altai. Burials in stone cists were found at the burial grounds of Berel (barrow 23), Barbugazy I (barrows 4, 6, 9, 23, 25), Jolin (burial 8), Kyzyl-Dzhar VIII (barrow 2), Taldur I (barrow 4), Yustyd I (barrow 16), XII (barrow 17). According to Kubarev – type III, belonging to the Kara-Koba culture and appearing in the last centuries of the 1st millennium BC. Thus, barrow 17 of the Yustyd XII burial ground, according to the accompanying inventory, dates back to the 3rd-2nd centuries BC. (Samashev, 2011: 20, 95; Kubarev, 1991: 32, 133, Table XV, XLI, LXX, Fig. 7; Kubarev, 1992: 16, 114-117, 130-131, Table VI, VIII, XXVI, XXVIII, XXV, XXVIII-XXX). Burials in barrows 23 and 25 of the Barbugazy I burial ground can be cited as the closest analogies. The structure of the grave pit in barrows 5 and 9 of the Ulandryk II burial ground is similar in type (Kubarev, 1987: 161-162, 170, 220, 242, Table XLI, XIX; Kubarev, 1991: 21; Kubarev, 1992: 130-131, 171-172, Table XXVI, XXVIII, XXV, XXVIII-XXX). Obviously, this group of monuments includes the burial in barrow 23 of the Berel burial ground. The barrow was robbed and a later burial was let into it. The original grave pit contained a burial of a man in a stone box in the southern part and a burial of a horse near the northern wall. The device of a special bed for horses in the form of stone slabs laid flat was found in barrow 36 of the Berel burial ground (Samashev, 2011: 23, 87, 99).

The closest analogies to ceramic vessels discovered in barrow No. 1 of the Tausamaly burial ground are found in the Pazyryk and Sagly cultures (Mironov, 2000: Fig. 27; Kubarev, 1991: 57, Fig. 12). A vessel similar in shape and ornamentation was recorded in barrow No. 23 of the Berel burial ground (Samashev, 2011: 99; Fig. 260).

The closest analogies of a bronze hairpin with a gold pommel are found in the necropolises of the Kamensk archaeological culture of the Upper Ob region: Novotroitskoye-1 and 2, located in the basin of the Chumysh River of the Altai Territory (5-3 centuries BC or 4-3 centuries BC) (Shulga and etc., 2009: 323; Fig. 123. 7, 18, 26).

The fact that the woman's head was decorated with a high headdress or a wig was evidenced by the findings of a wooden base near the skull, traces of decay. 42 fragments of gold foil were found above the head of the buried. An iron pointed rod lying in the center of decay was the basis of the structure, its length is 27 cm, the diameter in the section is 1 cm, and the structure itself could be a headdress of the type found in barrow 5 of the Pazyryk burial ground (Gryaznov, 1961: 27-29; Fig. 11-12).

In the jaws of one of the horses, iron ringed bits were found identical to the iron bits of the late Pazyryk stage in the barrows of the burial grounds of Ulandryk, Yustyd, Sailyugem, burial grounds in the valley of the Chui River and Ursula (Kubarev, 1987: Tab. XXXVII.1, XLVI.2, LIII.1, LXXVI.3-4; Kubarev, Shulga, 2007: Fig. 75. 14-15, 18).

According to the signs of burial in barrow No. 1, it belongs to the Pazyryk culture and can be dated to the 4th-3rd centuries BC

Analysis

Several individual signs and drawings discovered in 2020-2021, arranged in a panel, are similar to the pictorial tradition of the Sayan-Altai, Mongolia and China. Among others, this is an anthropomorphic figure with arcuate branches on the head (Fig. 5), a dragon or a fantastic serpent (Fig. 6), as well as a group of ideogrammatic drawings (Fig. 7).

Two images similar to the anthropomorphic figure from Kairakkol were found in the accumulations of Tsagaan-Salaa II and III petroglyphs in the Mongolian Altai. The figures have round heads. The range of such drawings extends to the territory of Tuva and Khakassia. The image of an anthropomorphic figure with two processes on the head and a prominent phallus was found on Mount Ssyn-Chyurek (Tuva). Another example is a series of petroglyphs on the Podkuninskaya Petroglyphs (Khakassia). Figures with two and three processes opposing in different directions are known from images on the second tier (face 6) of the Khyzyl-Khaya mountains cluster. Similar images in Khakassia were found on the Boyarskaya Petroglyphs, the Askiz Plateau, the Oglakhty Ridge and in Kizik-Takh (Kubarev and etc., 2005: 187, 207, 293, App. 153, 250, 626; Weinstein, 1974: 49 -53; Fig. 33-39; Bokovenko, 2004: 389-395; Fig. 2).

Fig. 5. Anthropomorphic image. Kairakkol mountains

Fig. 6. Image of a dragon. Suuk Plateau. Kairakkol mountains

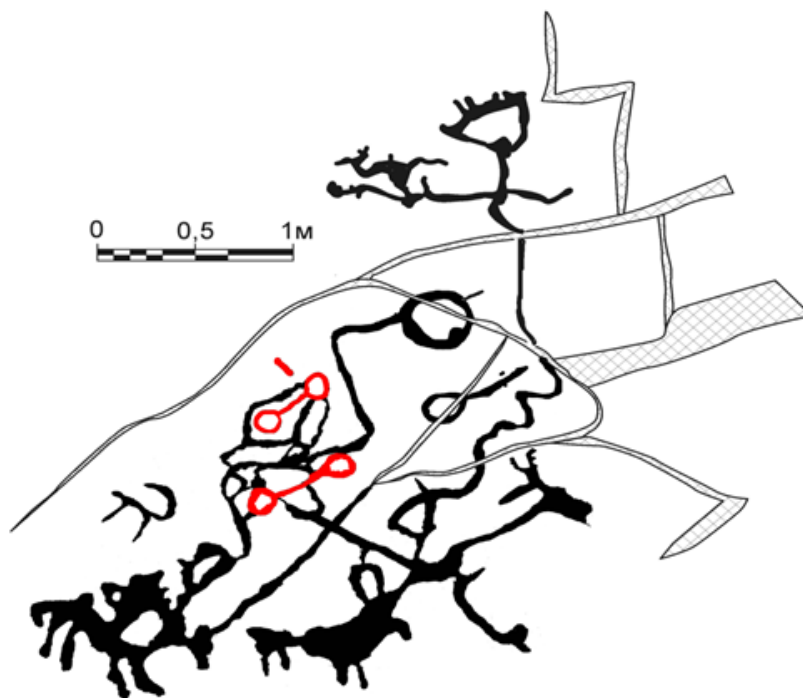

Fig. 7. Ideogrammatic sign. Aksu river valley

Analyzing the images of horsemen on the L'nischenskaya Petroglyphs, similar in manner to the horsemen from Khyzyl-Khai, E. Miklashevich proposes to date them within a wider period – the Tagar culture - the Tesinsky culture, not excluding the Early Ashtyk time (Miklashevich, 2012: 28-56). M. Bayberdina comes to close conclusions when considering the image with paired branches on the head, found in the Abakano-Perevoz-III petroglyphs (Baiberdina, 2019: 20-34).

Oriental analogies are found in the image of a dragon. The beast is depicted with a long curved wavy body. The body length is about 12 cm, width is from 0.5 to 1 cm. The head and tail start and end the meander, being in the upper part of the picture, they are separated by the central bend of the body. The head is well developed, 3.5 cm long. Ears, horns or a mane are visible in its upper part. It shows the closest resemblance to images of Chinese moon dragons, which became widespread in the 2nd-1st centuries BC. Similar beasts are depicted in a heraldic manner on a silk tomb banner found in the tomb of Lady Dai (Western Han Dynasty), dated around 168 BC (Funeral banner...). Quite often, they were depicted on belt plaques dating back to the end of the 1st millennium BC – at the turn of the eras from finds in Northern China and Xinjiang (Yan Liu, 2002: 177 ; Fig. 1b). At the same time, a close image of the dragon spread among the Xiongnu. This is evidenced by the finds of silver plaques depicting a dragon in barrow No. 20 in the Suzukte valley (Polosmak and etc., 2011: 46-54; fig. 6). These analogies made it possible to date the image of a dragon in the Kairakkol mountains not earlier than the 2nd – 1st centuries BC.

The block of images with Altaic-Minusinsk analogies include three ideogrammatic images. The drawings were found on rounded rocks and on the remnant of a cape formed by the bend of the Aksu River before its outlet into the reservoir.

The first drawing, the largest, is a complex labyrinth-like image, consisting of interlaced lines, circular signs, a rider, several animals and unknown figures. Overall dimensions are 3 × 3.5 m (Fig. 7). The second drawing has a planigraphic character. It includes several straight and curved lines, holes, dot and line punches, a circular figure and zoomorphic images. The total dimensions of the drawing area occupied on the stone are 1.5 × 1.8 m. The third drawing also has a planigraphic character. It consists of a curved line with two embossings on the line itself, four separate embossings and a circular sign adjoining them to the right. The overall dimensions of the drawing with all the details are 40 × 56 cm.

The closest analogies to labyrinth-like and planigraphic drawings and their constituent elements can be found in Pazyryk and Tesinsky art. Serpentine, loop-shaped, volute-shaped figures, similarities of labyrinths and other images are known on Pazyryk vessels from barrows No. 12, 13, 43 of the Tytkesken-VI burial grounds (Kiryushin and etc., 2003: 179, 192; fig. 11, 1, 2, 24.8). A planigraphic drawing was found in the accumulation of petroglyphs of the Khar-Salaa III in the Mongolian Altai (Kubarev, 2009: 135; App. 331). More significant analogies are observed in the art of the Tesinsky culture. Geometric drawings on stone tiles in the artistic style of «ideograms» were found in large numbers during the study of the Esino III burial ground (Savinov, 2009: 89-101; Tab. L, 5-9, fig. 11, 2).

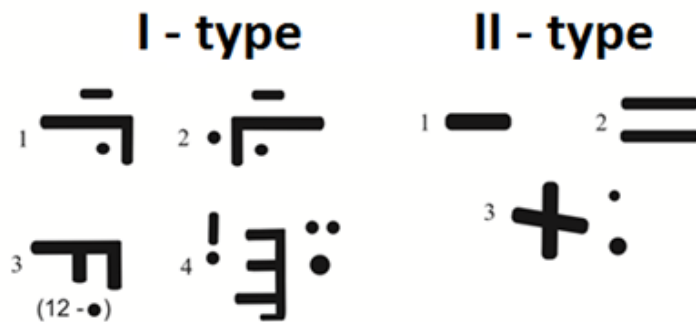

Fig. 8. Typology of tamg

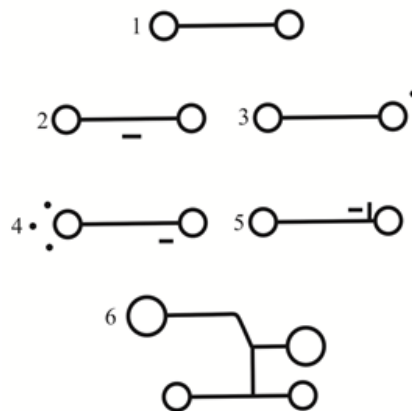

Fig. 9. Typology of dumbbell signs

Seventeen graphic symbols – nine tamgas and eight specific tamga-like signs – were placed in a separate category (Fig. 8, 9). Seven signs and eight tamgas are located quite compactly on the southwestern slopes of the Kairakkol ridge, 100 m east of the burial ground. Five tamga-shaped signs are located on a horizontal panel, which in the form of a flat wide slab that is located horizontally in the center of the slope. One sign is carved on a small horizontal plane below the panel, and another one is applied to the vertical plane of a rocky outcrop at the foot of the ridge. Four tamgas are located on the upper narrow edges of rock slabs. Two tamgas are carved among the main group of tamga-shaped signs on the plane of a horizontal panel. One tamga was applied on a wide vertical plane of a large exit oriented to the south and in a rocky niche on a vertical plane oriented to the west. The largest tamga-shaped sign is located quite isolated from the main group, 500 m to the south, on the top of the ridge. The sign is placed on the upper horizontal plane of a large rock slab among other Bronze Age petroglyphs. A single tamga was carved on the northwestern slope of the same ridge as the main group, opposite a separate small group of barrows from the Tausamaly burial ground. All images are made in the technique of dot punching. The tool with which this was carried out had a large impact part, the borders of the lines are not even, chips and blows are visible outside the borders of the drawings.

The first group is actually tamgas. It is represented by «Г», «F», «E», «D» - figurative symbols that differ from each other by various additional elements in the form of dots and lines, as well as being in composition with the figure of an animal. Some are formed by a combination of simple short lines (Fig. 8).

The first discovered tamga is included in the composition with the figure of a deer. Its overall dimensions are 18.4 × 27 cm. The tamga (on the right) and the deer (on the left) are oriented in different directions, the deer faces east, the tamga faces west with a slight deviation to the north. Both figures are located at a slight inclination to each other, 2.7 cm. The tamga in the form of the “Г” symbol with additional elements is depicted horizontally. The length of the horizontal line is 9 cm, the short vertical line, narrowed to the bottom, is 3.8 cm. The average width of the lines is 0.6-1.5 cm. Below the tamga, 1.7 cm from the horizontal line and 1.7 cm from the vertical line, there is a dotted engraving measuring 0.6 × 1.4 cm. Above the tamga, 2.5 cm, there is a line 3.5 cm long and 0.6 cm wide. The dimensions of the composition of the tamga and additional elements are 8.4 × 8.7 cm.

The deer is shown in a static pose in profile, with only two legs visible. Its height is 18.4 cm, length is 11.5 cm. The length of the horns is 10.5 cm. The horns are disproportionately long, depicted as a vertical line with a wide base and three branches extending to the east. The average width of the horn and branches is about 1 cm. The lower branch is 2.5 long and bent upwards. The two upper ones, 4 and 5.5 cm long, are bent to the bottom. The head is 1.3 × 2.5 cm and has a rectangular outline. The ear is well defined, almond-shaped, maximum width is 1.3 cm, length is 1.6 cm. The average length of the two depicted legs is about 5 cm. The width of the deer's body at the withers is 3 cm, in the croup area is 1.5 cm. The tail is small, slightly raised to the top, 7 × 7 mm (Fig. 10).

The second tamga was found higher up the slope on a narrow vertical edge. It has an almost identical shape and position to the previous one but is oriented in the opposite direction. The next tamga is located to the north of this group in a small rocky niche. It has an «F» – shaped

outline. Positioned horizontally. 13 cm below the sign there are 12 dots with an average diameter of 1.5-2 cm. Ten dots form an independent group, the eleventh dot is 4 cm to the west of the group, and the twelfth dot is 10.5 cm to the east. On a small rocky ledge below the panel, there is a tamga of a complex “E” - shaped with several additional elements. The upper part of the tamga is superimposed on the petroglyph of a mountain goat. There is a tamga at the heel to the east of the panel, down the slope on the upper narrow plane of the rock slab. It is represented by a composition of an engraving of a goat and two embossings in the form of short lines. Only the lower part of the goat has been preserved, four legs and a narrow horizontal line of the body are fixed. A similar composition was found at the foot of the ridge on the vertical plane of the rock. It is a composition of a drawing of a goat and two lines. The image of a goat is oriented with its muzzle to the north. «D» - shaped sign is fixed directly on the panel (Fig. 11).

Fig. 10. Tamga in composition with a petroglyph of a deer. Mountains Kayrakkol

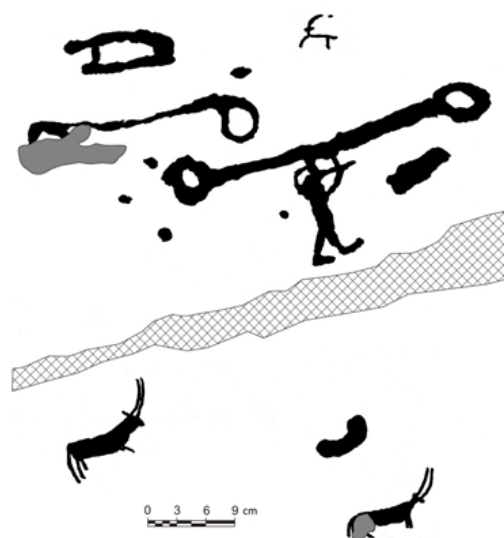

Fig. 11. Tamga in composition with a petroglyph of a deer. Mountains Kayrakkol

On the northern slope of the Kairakkol ridge, in a group with images of mountain goats, horses, roe deer, a sign consisting of two lines was found. One is vertical, the other is embossed at an angle. The lines are about 5 cm long and 1.5 cm thick. There are two embossings 2 cm north of the sign.

The second group is tamga-like signs. These are dumbbell-shaped figures, which are paired ring-shaped images connected by a line. Signs have different sizes, and various additional elements, in the form of dotted and linear embossings located side by side. At the same time, they are united by a common technique of execution - a rough, inaccurate embossing, in which some of the blows fell outside the border of the main line. The length of the signs varies from 10 cm to 123 cm. The width of the lines is 1-2 cm. The depth of the embossment is from 1 to 2 mm (Fig. 9).

The first sign is located at the top of the main panel. Oriented by ring-shaped ends along the NW-SE line. The length of the sign is 24 cm. 2 cm to the south there is a drop-shaped embossment. The second sign is carved 2 cm below and 4.5 cm to the north of the previous one. Length 34.5 cm, thickness of the line from 1 to 2 cm. The diameter of the NW ring is 4×6 cm, SE ring's is 4.5 cm. The central part of the connecting line crosses the archer's head. The height of the archer is 12 cm. A short line is shown above the sign. The composition includes four more embossings in the form of dots. One of them is carved 2.5 cm from the archer's back. The other three are around the SE of the annular end of the sign.

On the same panel, below the crack in the split of the slab, 3 more dumbbell-shaped signs are carved. One of them is located above a crack in the rock outcrop that separates it from the next sign. The fourth and fifth signs are two paired dumbbells. It is located 12 cm below the previous sign. The first "dumbbell" is about 62 cm long. The diameter of the SE ring is 9.5×12.5 cm. The diameter of the preserved part of the NW ring is 12.5 cm. The width of the lines is from 0.5 to 2 cm. Above the bend there is a drawing of a horse. From the point where the connecting line crosses the image of a goat, a line is lowered vertically down, which connects with a paired dumbbell-shaped sign. The second "dumbbell" is 41 cm long. The diameter of the SE and NW ring-shaped endings is 6×7 cm. The thickness of the lines is about 1.5 cm (Fig. 11).

Below the panel, to the west, on a separate plane, there is a dumbbell-shaped sign 28 cm long. Below the connecting line 3 cm, in the center between the annular ends, a short line 5 cm long and 2 cm thick is carved. The seventh sign was found at the foot of the ridge on a vertical plane oriented to the SW. The sign is located vertically and crosses the image of a goat destroyed by a chip. To the north of the sign, a complex pattern is engraved, which is a curved line with processes extending to both sides 12 on the south side and 14 on the north, which form a kind of comb or herringbone. The sign is curved in the center, the angle of the bend is directed towards the dumbbell-shaped sign.

The largest of the dumbbell-shaped signs was found 500 m south of the Tausamaly burial ground and the main group of signs and tamgas. It is carved on the top of the Kairakkol ridge opposite the dam on the Aksu River. The sign is placed on top of the images of previous periods on a narrow horizontal plane of the rock outcrop. The length of the sign is 123 cm, the width of the lines is from 1 to 1.5 cm. The diameter of the NW ring is 10 cm, the diameter of the SE ring is 11 cm. At the junction of the connecting line and the NW ring, there is a short vertical line 8.5 cm high and 1 cm thick. A horizontal line is embossed on the side of it;

compositionally, it is located between the muzzle of a deer and a vertical line. The length of the short horizontal short line is 8.5 cm, the thickness is 1.2 cm. The height of the figure is 10.5 cm, the diamond-shaped head is 3.5×4.5 cm. The width of the lower part of the body, inscribed in the back of the deer croup, is 3 cm. The drawing is made in such a way that the anthropomorphic character, applied later than the deer drawing, looks like a rider. The right hand enters the middle part of the animal's spine. The left one is bent to the top and holds an indefinite object. Two short, paired lines are drawn on the right hand in the elbow part. The thickness of the lines forming the head, arms and body contours is 0.5 cm. The deer is oriented with its muzzle to the NW. The height of the horns is 10.5 cm. The neck is 5 cm long, the croup is 10 cm. The total size of the deer image from tail to muzzle is 16.5 cm. In addition, drawings of goats, a geometric figure in the form of an elongated trapezoid, 7×12 cm in size, dogs, and a drawing of a chariot drawn by two horses were recorded in this area.

Results and discussion

All tamgas and signs are made in the technique of dot punching. The average line width is identical. The tool with which this was carried out had a large striking part, the borders of the lines are not even, chips and blows are visible outside the borders of the drawings. Almost all tamgas and dumbbell-shaped signs have additional elements in the form of dots or lines. The main element that serves as a tool for giving individuality is dot embossings. For tamgas, their number can be determined by the following numerical series – 1, 2, 2, 4, 12. Dumbbell-shaped signs have 1 and 4 points each. Another element is the lines, which also serve as the basis for the formation of one of the types of tamgas. The observations made allow us to say that tamgas and signs differ from other rock carvings of Kairakkol, the Bronze Age and Saka time, in the manner of execution, significantly inferior to them in quality. This makes it possible to attribute tamgas and signs to the same period. It is important to note that some signs are palimpsests with petroglyphs from previous eras, which allows them to be attributed at least to the end of the Early Iron Age or the turn of the eras. This is confirmed by the presence of a tamga in the central sanctuary included in the composition with the figure of a deer. A similar combination of tamga and the image of an animal (deer, mountain goat) has analogies in the recently discovered group of Late Saka petroglyphs and tamgas on the western border of Semirechye (in the center of the Chu-Ili mountains). The discovered images are represented by a small series of signs, which are accompanied by a complex of very expressive rock engravings - images of people, wild fauna and fantastic creatures, which have exact analogies in the art of nomads of the 4th-3rd centuries BC eastern regions of Central Asia. Together with the tamgas, a series of highly artistic engravings (images of a tiger, wolves, fantastic zoomorphic characters, etc.) was revealed, identical to the samples of applied art known in the monuments of the Pazyryk culture (Ak-Alakha 1, 3, Pazyryk 4, 5, Tashanta I), dating from the end of 4th – the middle of the 3rd century BC. A small group of drawings reveals stylistic analogies in art objects from Tuva (Sagly-Bazhi VI, Suglug-Khem II), as well as from Ordos and Gansu in China. As scientists note, most of the tamgas of this series in the Chu-Ili mountains are associated with images of a mountain sheep or Siberian goat. Researchers attribute the appearance of petroglyphs of the Sayan-Altai type and tamgas

to the migration of groups of nomads from the area of the Pazyryk and Sagly cultures because of the expansion of the Xiongnu. Recorded by A. Rogozhinsky, tamgas-petroglyphs, according to the discoverer, are in the context of small “sanctuaries” with rock paintings as a kind of status signs of individual aristocratic families that led different groups of Central Asian nomads during their regrouping and resettlement through the lands of Kazakhstan in the period of late antiquity (Rogozhinskiy 2016: 527-550; Rogozhinskiy and Yacenko 2019: 141-158; Pic. 4. 2, 4).

An attention should be paid to a remarkable sign consisting of four «Г» – shaped figures found on the rocks of the Baga-Oigur IV cluster in the Mongolian Altai (Kubarev 2009: 187, 200; Pic. 543, 600) (Figure 4.2). Not direct analogies of tamgas are found both in adjacent and in fairly separated territories. “Т” – a figurative tamga in the composition with the figure of a goat is among the petroglyphs of Saimaly-Tash (Petroglify Saymaluu-Tash 2020).

In the upper layers of the Sidak sanctuary (5th-8th centuries), “F” and “E” figurative tamgas, in the form of an inclined cross and a horizontal line, were recorded (Smagulov, Yacenko 2019: 166, 193; Pic. 2. II. 60, 109; III; 5. 33; 6). Signs in the form of one or paired lines, an inclined cross are found at the site of Shaushukumtobe. In the collection of signs on bricks from the site of Kanka, simple linear signs and tamgas in the form of an inverted letter “Т” are attested. In one case, it is accompanied by a small parallel line (Yacenko, Smagulov 2019: 198-228, Pic. 2. 1. 12, 27; 3. I.3). In the Sarmatian sanctuary Bayte III (beginning of the 1st – middle of the 3rd century AD). On site 1, “Т” – shaped (No. 29) and “F” – shaped (No. 114) signs were fixed. On site 2 there are signs «E» – shaped (No. 119, 117) and «F» – shaped type (No. 116). On the lining, an “F” – figurative sign (No. 114) was found (Yacenko 2019: 82; pic. 6).

In the east in Mongolia, some analogies can be found among the tamgas of the ancient Turks. «G» – a figurative sign with an upper underline was found on the rocks of Del uul and Taihar chuluu. The last cluster has a symbol similar to an inverted “F” with an additional dot (Samachev 2010: 31, 60; Pic. 36, 72).

The closest analogues to dumbbell-shaped signs were found in the Bayan-Zhurek petroglyphs, located 33 km southwest of the Kairakkol rock carvings (Samashev 2012: 94-96; Pic. 80, 81, 83). Somewhat to the west, four dumbbell-shaped signs are recorded among the petroglyphs of Kaishi. The signs are dated by researchers quite widely from the Bronze Age to the Early Iron Age (Potapov et al 2012: 25-30; Tabl. 2. 4-9). Similar symbols with several variants were found on a flat boulder at the Merke 9 sanctuary (Dosymbaeva 2013: 222). A typologically and semantically close monument was found in South Kazakhstan, this is the Beskepe sanctuary. Small dumbbell-shaped signs with numerous variations are marked on this monument. The monument dates back to the period of existence of the Kangyui nation (Smagulov, Yacenko 2019: 166, 193; Pic. 2. II. 60, 109; III; Pic. 5. 33). In the early Middle Ages, tamgas with a central circular element are found among the Turkic-Sogdian elite of Samarkand (Babayarov, 2019: 12-24; Fig. V.5).

Dumbbell-shaped signs were also found in the petroglyphs of Sausyndyk, Tamgaly, Terekty Aulie, Karatau (Rogozhinskiy 2011: 182, Pic. 146; Karatauskie petroglify 2005: 155; Samashev 2014: 71, 74, 86, 94; Pic. 85, 91, 114, 134; Samashev et al 2013: 145, Pic. 50) (Figure 5.1-4). The most representative group of such signs is recorded among the Saimaly-Tash petroglyphs already mentioned above (Petroglify Saymaluu-Tash 2020).

In the region of the Pazyryk culture, three dumbbell-shaped figures with completely retouched ends were found in the Khar-Salaa V and VI accumulations in the Mongolian Altai (Kubarev 2005: 451; Pic. 1238). There are analogies in one of the types of similar signs recorded in Karatau. Such signs could serve as the basis for the formation of a group of tamgas that became widespread in the ancient Turkic time, such as signs on the rocks of Taikhar Chuluu (Samashev et al 2010: 31, 60; Pic. 36, 72).

Conclusion

In the context of the abstract, barrow No. 1 of the Tausamaly burial ground is associated with the migration of a group of nomads from the area of the Pazyryk culture of Altai. The planigraphy of the burial ground makes it possible to preliminarily correlate the main part of the barrows with two other cultures – the Kulazhorga culture of East Kazakhstan and the Uyuk-Sagly Tuva. Probably in the valley of the Aksu River, judging by the number of barrows in the burial ground, a local center of nomads new to the region, related by origin to the Late Saka population of the Sayano-Altai and Mongolia, was formed. Two petroglyphs and three ideograms have stable stylistic connections with the tradition of rock art and the figurative art of the Sayan-Altai. Analogues are found in the Pazyryk and Tesinsky cultures. The image of the dragon finds analogies in the culture of the Xiongnu and Han China in the 2nd century BC. The general chronology of the complex is tentatively limited to the 4th-2nd centuries BC, it is possible that part of the burial barrows and petroglyphs can be dated to a later time.

Reference

- Байбердина (Таягина) М.А., 2019. Изображения тесинского времени в Минусинской котловине в контексте археологического материала // Теория и практика археологических исследований. Т. 27. 3. С. 20-34.
- Бокоренко Н.А., 2004. Писаница Хызыл-Хая – обретенная и потерянная // Невский археолого-историографический сборник. К 75-летию кандидата исторических наук А.А. Формозова. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета. С. 389-395.
- Вайнштейн С.И., 1974. История народного искусства Тувы. М.: Наука. 224 с.
- Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. 1961. Вып. 3. С. 7-31.
- Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф., Тишкин А.А., 2003. Скифская эпоха Горного Алтая. Часть II: Погребально-поминальные комплексы пазырыкской культуры. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. 234 с.
- Кубарев В.Д., 1999. Пазырыкские сюжеты в петроглифах Алтая // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. С. 84-92.
- Кубарев В.Д., 2009. Петроглифы Шивээт-Хайрхана (Монгольский Алтай). Новосибирск: ИАиЭ СО РАН. 420 с.
- Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д., Якобсон Э., 2005. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). Новосибирск: ИАиЭ СО РАН. 640 с.
- Кубарев В.Д., 1987. Курганы Уландрыка. Новосибирск: Наука. 304 с.
- Кубарев В.Д., 1991. Курганы Юстыда. Новосибирск: Наука. 190 с.
- Кубарев В.Д., Шульга П.И., 2007. Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула). Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 282 с.
- Кубарев В.Д., 1992. Курганы Сайлюгема. Новосибирск: Наука. 220 с.

Миклашевич Е.А., 2012. Лънищенская писаница // Памятники наскального искусства Минусинской котловины: Георгиевская. Лънищенская. Улазы III. Сосниха. Труды Сибирской Ассоциации исследователей первобытного искусства. Вып. X. Кемерово: Кузбассвузиздат. С. 28-56.

Миронов В.С., 2000. Культура населения Средней Катунь в скифское время: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Новосибирск. 17 с.

Му Ц., 2020. Памятники пазырыкской культуры в Синьцзяне // Теория и практика археологических исследований. Т. 30. № 2. С. 138-147.

Полосьмак Н.В., Богданов Е.С., Цэвээндорж Д., Эрдэне-Очир Н., 2011. Серебряные украшения конской упряжи из кургана 20 могильника Суцзуктэ (Ноин-Ула, Монголия) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2 (46). С. 46-54.

Полосьмак Н.В., 1994. Стерегущие золото грифы (ак-алахинские курганы). Новосибирск. 125 с.

Савинов Д.Г., 2009. Минусинская провинция Хунну (по материалам археологических исследований 1984-1989 гг.). СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета. 226 с.

Самашев З., 2011. Берел. Алматы: Таймас. 236 с.

Шульга Д.П., Шульга П.И., 2017. Проникновение пазырыкской культуры в Синьцзян // Вестник НГУ. Серия: История, филология. Т. 16. Востоковедение. 4. С. 24-29.

Шульга П.И., Слюсаренко И.Ю., 2016. Датировка погребальных комплексов на периферии пазырыкской культуры // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. С. 473-477.

Шульга П.И., Уманский А.П., Могильников В.А., 2009. Новотроицкий некрополь. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. 329 с.

Ярыгин С.А., 2020. Новые тамги и знаки в отрогах хребта Кайраколь // Үлкен Алтай элеми – Мир Большого Алтая – World of Great Altay. 6 (3). С. 1034-1047.

Ярыгин С.А., Ильдеряков Н.Н., 2021. Погребение «пазырыкского типа» на могильнике Таусамалы // Народы и религии Евразии. 2. С. 23-39.

Babayarov G., 2019. Coins of the Western Turkic Qaghanate with a title «Tardu-Qaghan» // Turkic Studies Journal. No1 (1). С. 12-24.

Funeral banner of Lady Dai (Xin Zhui). Khan Academy. URL:<https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/south-east-se-asia/chinaart/a/funeral-banner-of-lady-dai-xin-zhui> (accessed: 02.09.2021)

Yan Liu, 2020. The Han empire and the Hellenistic world: prestige gold and the exotic horse // Mediterranean Archaeology and Archaeometry. Vol. 20. 3. P. 175-198.

Reference

Bayberdina (Talyagina) M.A., 2019. Izobrazheniya tesinskogo vremeni v Minusinskoy kotlovine v kontekste arkheologicheskogo materiala [Images of the Tesinsk time in the Minusinsk basin in the context of archaeological material], Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy [Theory and Practice of Archaeological Research], 3. P. 20-34. [in Russian].

Bokovenko N.A. 2004. Pisanitsa Khyzyl-Khaya – obretennaya i poteryannaya [Khyzyl-Khai's writings – found and lost], Nevskiy arkheologo-istoriograficheskiy sbornik. K 75-letiyu kandidata istoricheskikh nauk A.A. Formozova [Archeological and historiographical collection of Nevsk, 75th anniversary of the candidate of historical sciences A. Formozov] (Saint Petersburg: P. 389-395). [in Russian].

Vaynshteyn S.I. 1974. Istoriya narodnogo iskusstva Tuvy [History of folk art of Tuva]. Nauka. Moskva: 224 p. [in Russian].

Gryaznov M.P. 1961. Drevneyshiye pamyatniki geroicheskogo eposa narodov Yuzhnoy Sibiri [The most ancient monuments of the heroic epic of the peoples of Southern Siberia], Arkheologicheskaya kolleksiya Gosudarstvennogo Ermitazha [Archaeological collection of the State Hermitage], Issue. 3. P. 7-31. [in Russian].

Kiryushin Yu.F., Stepanova N.F., Tishkin A.A., 2003. Skifskaya epokha Gornogo Altaya. Chast II: Pogrebalno-pominalnyye komplekxy pazyrykskoy kultury [The Scythian era of Highland Altai. Part II: Funeral and memorial complexes of the Pazyryk culture]. Barnaul. 234 p. [in Russian].

Kubarev V.D., 1999. Pazyrykskiye syuzhety v petroglifakh Altaya [Pazyryk plots in the petroglyphs of Altai], Itogi izucheniya skifskoy epokhi Altaya i sopredelnykh territoriy [Results of the study of the Scythian era of Altai and adjacent territories]. Barnaul. P. 84-92. [in Russian].

Kubarev V.D., 2009. Petroglify Shiveet-Khayrkhana (Mongol'skiy Altay) [Petroglyphs of Shiveet-Khairkhan (Mongolian Altai)]. Novosibirsk. 420 p. [in Russian].

Kubarev V.D., Tsevendorzh, D., Yakobson, E., 2005. Petroglify Tsagaan-Salaa i Baga-Oygura (Mongol'skiy Altay) [Petroglyphs of Tsagaan-Salaa and Baga-Oigur (Mongolian Altai)]. Novosibirsk. 640 p. [in Russian].

Kubarev V.D., 1987. Kurgany Ulandryka [Barrows of Ulandryk]. Novosibirsk: Nauka. 304 p. [in Russian].

Kubarev V.D., 1991. Kurgany Yustyda [Barrows of Yustyd]. Novosibirsk: Nauka. 190 p. [in Russian].

Kubarev V.D., Shulga, P. I., 2007. Pazyrykskaya kultura (kurgany CHui i Ursula) [Pazyryk culture (barrows Chui and Ursula)]. Barnaul. 282 p. [in Russian].

Kubarev V.D., 1992. Kurgany Saylyugema [Mounds of Sailyugem]. Novosibirsk: Nauka. 220 p. [in Russian].

Miklashevich Ye.A., 2012. L'nishchenskaya pisanitsa [L'nishchenskaya petroglyphs], Pamyatniki naskal'nogo iskusstva Minusinskoy kotloviny: Georgiyevskaya. L'nishchenskaya. Ulazy III. Sosnikha. Trudy Sibirskoy Assotsiatsii issledovateley pervobytnogo iskusstva [Monuments of rock art of the Minusinsk basin: Georgievskaya. L'nishchenskaya. Ulazy III. Pine. Proceedings of the Siberian Association of Researchers of Primitive Art]. Issue. X. Kemerovo. P. 28-56. [in Russian].

Mironov V.S., 2000. Kultura naseleniya Sredney Katuni v skifskoye vremya [Culture of the population of the Middle Katun in the Scythian time]: Avtoref. dis. ... kand. ist. Nauk [Abstract of the thesis of a candidate of historical sciences]. Novosibirsk. 17 p. [in Russian].

Mu Ts., 2020. Pamyatniki pazyrykskoy kultury v Sintszyane [Monuments of the Pazyryk culture in Xinjiang], Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy [Theory and practice of archaeological research], 2. P. 138-147. [in Russian].

Polosmak N.V., Bogdanov, Ye.S., Tseveendorzh, D., Erdene-Ochir, N., 2011. Serebryanye ukrasheniya konskoy upryazhi iz kurgana 20 mogilnika Sutszakte (Noin-Ula, Mongoliya) [Silver jewelry of horse harness from barrow 20 of the Suzukte burial ground (Noin-Ula, Mongolia)], Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Yevrazii [Archeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia]. 2 (46). P. 46-54. [in Russian].

Polosmak N.V., 1994. Steregushchiye zoloto grify (ak-alakhinskiye kurgany) [Vultures guarding gold (Ak-Alakha burial barrows)]. Novosibirsk. 125 p. [in Russian].

Savinov D.G., 2009. Minusinskaya provintsiya Khunnu (Po materialam arkheologicheskikh issledovaniy 1984-1989 gg.) [Minusinsk province of the Xiongnu (Based on materials from the archaeological research in 1984-1989)]. St. Petersburg: 226 p. [in Russian].

Samayev Z., 2011. Berel. Almaty. 236 p. [in Russian].

Shulga D.P., Shulga P. I., 2017. Proniknoveniye pazyrykskoy kul'tury v Sin'tszyan [The penetration of the Pazyryk culture into Xinjiang], Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya. T.16. Vostokovedeniye [Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: History, Philology. T.16. Oriental studies]. 4. P. 24-29. [in Russian].

Shulga P.I., Slyusarenko I.Yu., 2016. Datirovka pogrebal'nykh kompleksov na periferii pazyrykskoy kul'tury [Dating of burial complexes on the periphery of the Pazyryk culture]. Problemy arheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territoriy [Problems of archeology, ethnography, anthropology of Siberia and adjacent territories]. Novosibirsk. P. 473-477. [in Russian].

Shulga P.I., Umanskiy A.P., Mogilnikov V.A., 2009. Novotroitskiy nekropol [Novotroitsk necropolis]. Barnaul. 329 p. [in Russian].

Yarygin S.A., 2020. Novyye tamgi i znaki v otrogakh khrebtа Kayrakkol [New tamgas and signs in the spurs of the Kairakkol ridge]. Ulken Altay alemi. [World of Great Altay], 6 (3). P.1034-1047. [in Russian].

Yarygin S.A., Ilderyakov N.N., 2021. Pogrebeniye «pazyrykskogo tipа» na mogil'nike Tausamaly [Burial of the “Pazyryk type” at the burial ground of Tausamaly]. Narody i religii Yevrazii [Peoples and religions of Eurasia], 2. P. 23-39. [in Russian].

Babayarov G., 2019. Coins of the Western Turkic Qaghanate with a title «Tardu-Qaghan». Turkic Studies Journal. No1 (1). C. 12-24.

Funeral banner of Lady Dai (Xin Zhui). Khan Academy. URL:<https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/south-east-se-asia/chinaart/a/funeral-banner-of-lady-dai-xin-zhui> (accessed: 02.09.2021).

Yan Liu, 2020. The Han Empire and the Hellenistic world: prestige gold and the exotic horse. Mediterranean Archaeology and Archaeometry. Vol. 20. 3. P. 175-198.

С.А. Ярыгин

*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com)*

Таусамал археологиялық кешенінің пазырық типті қорымы мен петроглифтері

Аннотация. Мақалада Таусамалы археологиялық кешенінде жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері берілген. Кешен 122 қорғаннан және петроглифтердің жинақтарын қамтитын үлкен қорымнан тұрады. Ескерткіштер Қазақстан Республикасы Жетісу облысы Ақсу ауданында орналасқан. № 1 қорғаннан қатарлы тас жәшікке жерленген екі адамның және үш аттың сүйегі табылды. Жерлеу ғұрпы мен заттардың анализіне сүйене отырып, ескерткішті Пазырық археологиялық мәдениетіне жатқызу мүмкіндігі пайда болды. Сонымен бірге, зерттеу жұмыстар аймағына археологиялық барлау жүргізілді. Барлау барысында қорым маңында қола дәуірінен этнографиялық уақытқа дейінгі көптеген петроглифтер тіркелді. Петроглифтердің едәуір бөлігі ерте темір дәуірі мен орта ғасырларға жатады. Бірқатар петроглифтердің Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияның шығыс аймақтарында бейнелік ұқсастықтары анықталды. Қорымның дәл жанынан таңба, таңба тәрізді және идеограммалық белгілердің үлкен тобы табылды. Жалпы ғылыми жұмыста он жеті графикалық таңбаға анализ жасалды, оның ішінде тоғыз таңба және сегіз таңба тәрізді белгілер талданды. Графикалық белгілер бірнеше топқа бөлінеді: бірінші топ – бір-бірінен нүктелер мен сызықтар түріндегі әртүрлі қосымша элементтермен ерекшеленетін, сондай-ақ жануар фигурасы бар композициялар; екінші топ – сызықпен жалғанған жұптас сақина тәрізді бейнелер, гантель тәрізді фигура түріндегі таңбалар. Белгілердің өлшемдері әртүрлі және қатар орналасқан нүктелер мен сызықтар түріндегі әртүрлі қосымша элементтері бар. Қорым материалдары мен петроглифтерге сүйене отырып, авторлар хронологиялық мерзімін б.з.б. 4-2 ғасырлар шеңберінде қарастырды.

Кілт сөздер: Жетісу, қорымдар, қорған, таңба, белгілер, Пазырық археологиялық мәдениеті, петроглифтер, Таусамалы, белгілер.

С.А. Ярыгин

*Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com)*

Погребение пазырыкского типа и петроглифы археологического комплекса Таусамалы

Аннотация. В статье представлены результаты научно-исследовательских работ, осуществленных на археологическом комплексе Таусамалы. Комплекс состоит из крупного могильника, включающего более 120 курганов и скоплений петроглифов. Памятники расположены в Аксуском районе Жетысуской области Республики Казахстан. В кургане № 1 в ярусном каменном ящике выявлено парное погребение пазырыкской культуры в сопровождении трех коней. Одновременно с археологическими раскопками была осуществлена разведка местности, в ходе которой рядом с могильником удалось зафиксировать большое количество петроглифов, датирующихся от эпохи бронзы до этнографического времени. Ряд петроглифов имеет изобразительные аналогии в Южной Сибири и восточных областях Центральной Азии. Рядом с могильником выявлена большая группа тамг, тамгообразных и идеограмматических знаков. Графические символы подразделены на несколько групп: первая группа представлена образными символами, которые отличаются друг от друга различными дополнительными элементами в виде точек и линий, а также нахождением в композиции с фигурой животного; вторая группа – тамгообразные знаки в виде фигуры гантелевидной формы, представляющие собой парные кольцеобразные изображения, соединенные линией. Знаки имеют разные размеры и различные дополнительные элементы в виде точечных и линейных выбивок, расположенных рядом. Материалы могильника и петроглифы предварительно датируются в хронологических рамках с IV по II вв. до н. э.

Ключевые слова: Жетісу, могильник, курган, тамги, знаки, Пазырыкская археологическая культура, петроглифы, Таусамалы, символы.

Information about authors:

Yarygin Sergey Alexandrovich, PhD, leading researcher of the Branch of the Margulan Institute of Archaeology, Beibitshilik str., 25, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0001-9505-2839

Scopus ID – 57110436200

Авторлар туралы мәлімет:

Ярыгин Сергей Александрович, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0001-9505-2839

Scopus ID – 57110436200

Сведения об авторах:

Ярыгин Сергей Александрович, PhD, ведущий научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, улица Бейбітшілік, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

ЕСІМНАМАЛАР / PERSONALIA / ПЕРСОНАЛИИ

**Шапошников Александр Константинович:
жизнь в науке и творчестве**

М.А. Бурибаева^a, Д.Б. Аманжолова^b, Н.Ж. Шаймерденова^c

^aКызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Республика Казахстан
(E-mail: mainura_b@mail.ru)

^bКазахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: jemma.aman@gmail.com)

^cКазахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: 777nursulu@mail.ru)

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-149-170>

Шапошников, Александр Константинович (1964-2021)

Кандидат филологических наук, редактор журнала «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», ведущий научный сотрудник Отдела этимологии и ономастики Института русского языка имени В.В. Виноградова Российской академии наук

Received 13 November 2022. Revised 15 November 2022. Accepted 29 November 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

M.A. Buribayeva, J.B. Amanzholova, N.Zh. Shaimerdenova Shaposhnikov Alexander Konstantinovich: life in science and creativity // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 149-170. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-149-170>

Для цитирования:

М.А. Бурибаева, Д.Б. Аманжолова, Н.Ж. Шаймерденова Шапошников Александр Константинович: жизнь в науке и творчестве // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №4. – С. 149-170. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-149-170>

Введение

Настоящая статья посвящена памяти Александра Константиновича Шапошникова – кандидата филологических наук, доктора философии (PhD), сотрудника Отдела этимологии и ономастики ИРЯ им. В.В. Виноградова РАН. Так быстро и неожиданно оборвалась жизнь ученого, удивительного человека, автора многочисленных публикаций, нашего друга, с которым всегда было интересно, у которого мы многому учились, и его будет очень не хватать. Все, что написано им и сказано на встречах, конференциях, семинарах, будет многократно повторяться нами при чтении лекций, а новое поколение будет с интересом обращаться к его этимологическим заметкам и ономастическим рассуждениям.

Будучи учеником Нинель Зейналовны Гаджиевой получал ее консультации в области компаративистики, тюркологии и алтаистики, которые впоследствии воплотились в кандидатской диссертации А.К. Шапошникова, а также во многих научных публикациях. Позже его научным руководителем стал выдающийся ученый, академик Олег Николаевич Трубачев. Талантливый ученик академика продолжил разыскания своего Учителя и стал известным лексикографом, этимологом, автором и составителем ряда академических, научно-популярных трудов и переводов. Кандидатская диссертация «Опыт реконструкции реликтового языка (по материалам, связанным с Хазарским каганатом)» выполнена под руководством Н.Г. Гаджиевой и О.Н. Трубачева в 1992 г. (Шапошников, 1992). Данное исследовательское направление стало отправной точкой во всей дальнейшей деятельности А.К. Шапошникова, определив и сферу его научных интересов, связанных с исторической лексикографией, этимологией, древнейшей ономастикой, мифологией, а также с переводами древних текстов (с древнегреческого, латинского языков). На протяжении нескольких лет он был руководителем ежегодных чтений памяти академика РАН О.Н. Трубачёва из цикла «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры».

А.К. Шапошников неоднократно приезжал в Казахстан и участвовал в лингвистических форумах, тесно сотрудничал с казахстанскими учеными, занимающимися этимологическими разысканиями, тюрко-славянскими языковыми контактами, языком памятников русской письменности различных периодов, и, что особенно важно, читал лекции и участвовал в совместном (с казахстанскими учеными) международном проекте по лексикографическому описанию тюркизмов в славянских языках.

Он был участником конгресса по русскому языку в Алматы и Астане, выступал с докладами на лингвистических семинарах для студентов, магистрантов, докторантов ЕНУ имени Л.Н. Гумилева и на заседаниях круглого стола, посвященного Дню славянской письменности и тюрко-славянскому взаимодействию.

С 2004 по 2015 годы принимал участие в различных научно-практических семинарах, как, например, в работе международного научно-практического семинара «Инновационные технологии в современной науке: компаративистика, переводоведение, лингводидактика», проходившего 26-28 марта 2014 года. В рамках данного форума состоялось заседание круглого стола на тему «Языки и культуры в современном мире», на котором выступал Александр Константинович. Также особый интерес вызвал

лекторий А.К. Шапошникова, охватывавший интереснейшие аспекты языкового и этнокультурного развития:

- актуальные проблемы общего и сравнительно-исторического языкознания;
- семиотический метод описания языкового знака в практике этимологии и ономастики;
- тюркология и славистика: реконструкция архетипа;
- Codex Cumanicus: гипотеза происхождения и системный анализ;
- Центральноазиатские лингвокультурные компоненты болгарской общности;
- современная лексикография: этимологические, культурологические, переводческие аспекты;
- научно-популярные издания и переводы: от античности до наших дней;
- эзотерическая традиция: Древнеегипетская Книга Мертвых – Орфизм – Пифагорейство;
- Пифагорейский тривиум как первичная теоретическая основа современных учебно-методических комплексов.

А.К. Шапошников принимал участие в дискуссиях на темы: «Древние и современные языки: проблемы функционирования / сохранения языков в поликультурном пространстве»; «Язык, культура, перевод в эпоху глобализации» и мн. др. Будучи участником многих форумов в Казахстане Александр Константинович высказывал свои суждения по актуальным проблемам общего и сравнительно-исторического языкознания, тюркологии и славистики, например, по реконструкции архетипа, реконструкции быта армян-поселенцев Сугдаи и Кафы XIII-XIV вв., а также по данным тюркского и персидского словарей Codex Cumanicus.

А.К. Шапошников уделял большое внимание эзотерической традиции, мог детально и вместе с тем комплексно охватить огромный период в развитии общественно-исторического развития русского народа в сопоставлении с письменными источниками древнейшего периода. Следует отметить, что не только лингвисты, но и культурологи, философы, социологи с особым интересом приходили слушать его лекции и выступления.

В 2013-2014 гг. А.К. Шапошников совместно с казахстанскими учеными работал по проекту «Корпус тюркских языковых единиц в восточно-славянских языках: пути проникновения и адаптация», целью которого было комплексное синхроническое и диахроническое изучение особенностей семантики и функционирования тюркизмов в гетерогенных и гомогенных языках с последующим составлением Словаря тюркизмов. Учеными впервые была предпринята попытка комплексного и системного сопоставления тюркизмов в одноструктурных языках с целью установления общего и специфического в семантике и функционировании анализируемых лексических единиц. А.К. Шапошниковым было предложено использовать методологию корпусной лингвистики для анализа заимствований, которые раньше изучались в рамках традиционной дескриптивной лингвистики. Как результат исследования был представлен проект словаря тюркизмов, изданы научные статьи. К сожалению, работа над проектом была приостановлена, однако собранный им материал, уверены, будет нами опубликован и интересен научному сообществу.

Краткие биографические сведения

Родился 10 марта 1964 года в Евпатории (Крым). В 1987 году окончил Кубанский государственный университет с квалификацией «филолог, преподаватель, переводчик».

Работал в должностях редактора журнала «Известия АН СССР. Серия литературы и языка» (1989-1992 гг.), заместителя директора Дома-музея М.А. Волошина по научной работе (1994-2000 гг.).

В 1992 году в Институте языкознания Российской академии наук защитил диссертацию «Опыт реконструкции реликтового языка (по материалам, связанным с Хазарским каганатом)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – Теория языка. Научными руководителями были доктор филологических наук, профессор Н.З. Гаджиева, академик О.Н. Трубачев. В качестве официальных оппонентов выступили Д.И. Эдельман, Э.А. Грунина.

Основная цель диссертационной работы – реконструкция реликтовых языков и диалектов степей Восточной Европы, в основном – хазарского периода VI-XI вв. В соответствии с поставленной целью и недостаточной изученностью ряда вопросов истории раннесредневековых языков Восточной Европы автором решаются следующие задачи: выработка стандартной парадигмы работы с реликтовым языковым материалом, отбор необходимых методов, приемов и методик; сбор и первичная обработка реликтового языкового материала; реконструкция синтаксического аспекта (фонологического, морфологического, синтаксического уровней языка); реконструкция сематического аспекта (лексико-сематическая); реконструкция сигматико-прагматического аспекта (восстановление связей между языковыми знаками, социумом, их создавшим, и объектами, ими обозначаемыми).

Кроме того, в исследовании автор определяет этно-генетические корни хазар и других народов хазарского каганата на основе комплексного анализа археологических, исторических, этнографических и языковых источников, уточняет пространственное расположение и временные рамки бытования исторических этносов в связи с основными группами языковых реликтов, предлагает приблизительное описание языковой ситуации хазарского каганата, выявляет диалектное членение реликтового материала, а также устанавливает изоглоссы ареала, родство некоторых групп реликтов с известными языками.

В качестве материала для лингвистической реконструкции послужил комплекс языковых реликтов с территории хазарского каганата (Предкавказье, Приазовье, Подонье, Крым, Северное Причерноморье и шире – степи Восточной Европы), представленный разнообразными видами эпиграфики (фрагментарные рунические надписи на камне, керамике, кости, дереве, торевтике, монетах), всякого рода глоссами, варваризмами в текстах развитых письменных традиций (латинской, греческой, еврейской, армянской, грузинской, арабо-персидской, др. болгарской и др. русской), оригинальными надписями и вкраплениями в иноязычные тексты, пережитками региональной ономастики, субстратными, адстратными и суперстратными явлениями в контактных языках. Широко привлечены разнообразные толкования, комментарии,

схолии к реалиям эпохи каганата, материалы исторической топонимии, данные общей истории, археологии и филологии (Шапошников, 1992).

С 1995 года А.К. Шапошников работает переводчиком, автором и составителем научных и научно-популярных изданий для издательств «Таврия», «Амена», «Бизнес-Информ», «Око», «Эксмо», «Флинта», «Наука», «Антиква».

В 1995-1999 гг. при его участии опубликованы: «Материалы волошинских чтений» 1989 и 1991 гг. (составление и общая редакция), архивный текст цикла стихов М.А. Волошина «Неопалимая купина» (составление, научный аппарат, статья). Он подготовил к печати полный библиографический указатель изданий М.А. Волошина и литературы о нем (совместно с В.П. Купченко и А.М. Ушаковым).

А.К. Шапошников в 1999 году прикрепляется в качестве соискателя-докторанта в Отдел этимологии и ономастики Института русского языка имени В.В. Виноградова РАН и в 2002 года становится иностранным стажером Отдела этимологии и ономастики Института русского языка имени В.В. Виноградова РАН. Начиная с 2014 года, он поэтапно переходит от старшего научного сотрудника к ведущему научному сотруднику Отдела этимологии и ономастики Института русского языка имени В.В. Виноградова РАН.

В разные периоды жизни Александр Константинович работает в качестве эксперта, редактора, а с 2006 по 2014 гг. становится членом редколлегии серии «Литературные памятники». При этом он значительно расширяет ареал своих творческих интересов: этимология, ономастика, история античности, болгарский язык, этимология языковых реликтов (<https://www.ruslang.ru/publica/shaposhnikov>).

О работе «Сравнительно-сопоставительный обзор изобретения двух авторских систем письма, древнетюркского и церковно-славянского»

В 2015 году А.К. Шапошников по приглашению Комитета по развитию языков и общественно-политической работы Министерства культуры и спорта Республики Казахстан принял участие в работе круглого стола на тему: «Славянские и тюркские народы на рубеже веков: язык, культура, письменность», который состоялся в городе Астане.

Особый интерес вызвал доклад А.К. Шапошникова на тему: «Сравнительно-сопоставительный обзор изобретения двух авторских систем письма, древнетюркского и церковно-славянского», так как в нем ученый осветил параллели славянской и тюркской культур, отметив важные и все еще нерешенные вопросы происхождения древнетюркской и церковно-славянской письменности. Доклад был опубликован в сборнике «Славянские и тюркские народы на рубеже веков: язык, культура, письменность» (Маликова и др., 2015). В докладе сравнивается история происхождения двух авторских систем письма, отделённых друг от друга пространством и временем, а именно древнетюркского монументального письма VIII в. и церковно-славянского глаголического письма IX в. Далее приведём выдержки из данного доклада, который будет интересен как исследователям-тюркологам, так и славистам, изучающим генезис тюркского письма:

«Генезис тюркского письма представляется мне теперь совершенно ясным. Сначала, во избежание подмены понятий и всяческой эквилибристики, последовательно отвечаю на вопросы что, где, когда?

Что? Древнетюркское письмо (термин бити(г) – заимствование из китайского) – это монументальное консонантное письмо из 40 знаков, в котором качество слогаобразующих гласных (а/ä, i/i, u/ü, o/ö) определяется качеством окружающих согласных (12 мягких или 12 твердых). Для смысла различения систематически используется прием *mater lectionis*. Вне системы консонантной детерминации вокализма находятся малые группы: 2 знака для губных согласных (м, п), 2 для аффрикат (шт/тш, зд/дз) и 6 для лигатур (нь, нг, лт/лд, рт/рд, нт/нд, нч/ндж). Знаки преимущественно читаются справа налево (как в семитском консонантном письме).

Известны аутентичные надписи на камне и скалах, дереве, металлических, костяных и керамических предметах. Аутентичная техника – резьба (термин бедиз). Нельзя исключить вероятность обнаружения новых надписей тюркским письмом кисточкой на бумаге.

Где? Древнетюркское монументальное консонантное письмо использовалось на территории современных Монголии и Бурятии, в долинах рек Орхон и Селенга (3 династические монументальные надписи и несколько других), Тувы и Хакасии, в долине Енисея (более 300 аутентичных надписей), долинах рек Чу (около 15-16 аутентичных надписей) и Талас (около 15-16 аутентичных надписей), в долине Иртыша (2-3 аутентичные надписи), в долине Сыр-Дарьи (1 аутентичная надпись). В долинах р. Или и р. Урал, к сожалению, аутентичных надписей пока не обнаружено.

Как следует из количества и местоположения найденных аутентичных надписей, главный ареал распространения древнетюркского письма – водосборный бассейн реки Енисей. Именно там монументальное письмо использовалось широкими слоями населения (преимущественно знатью). Это явление заставляет пересмотреть расхожее мнение о коренной территории собственно тюркского племени (тюрк-будун).

Изолированный малый ареал др.-тюрк. письменности в долинах рек Чу и Талас совпадает с ареалом расселения западных тюрков (кёк-тюрк будун, дулу, нушиби), именно их потомкам, а не пришедшим им на смену другим племенам (тюргеш, уч-карлук), следует приписывать использование др.-тюрк. письменности. А вот в соседних долинах Или и Жетысу преобладают согдийские, тибетские, буддийские и прочие, недревнетюркские надписи. Похоже, что даже в VIII в. население этого региона не было тюркским (согдаки, авдал, саки, тибетцы).

Скудность письменных памятников в долине Иртыша и Сырдарьи практически исключает эти территории из пределов Второго Тюркского каганата. Это – крайняя периферия древнетюркского этнокультурного мира. Единичные предметы с надписями могли попасть сюда в результате военных походов или различных форм обмена.

Отсутствие многочисленных др.-тюркских надписей в ареале расселения тюргешей (долина Иртыша) является косвенным свидетельством того, что эта письменность не была ими освоена. Поэтому не следует связывать с ними таласские и чуйские надписи. Кроме того, эта культурная изолированность тюргешей ставит под сомнение гипотезу об их едином с тюрками происхождении.

Долина Сырдарьи, скорее всего, оставалась крайней, дальней периферией древнетюркского мира. Соседний малый ареал др.-тюрк. письменности практически не повлиял на ее распространение в долину Сырдарьи.

Когда? Об этом я уже высказывался определенно: древнетюркское монументальное консонантное письмо было в активном употреблении между 700 и 800 гг. Датировка каких-либо др.-тюрк. надписей даже в главном ареале их распространения (долина Енисея) первой половиной IX в. вызывает у меня сомнения. Хотя я допускаю возможность использования этого вида письма до конца существования Уйгурского каганата 745–840 гг. В этом я солидарен с проф. А.С. Аманжоловым. Стремление И.В. Кормушина и Л.Р. Кызласова растянуть употребление др.-тюрк. письма до рубежа X–XI вв. напрасно (Кормушин, 1997: 14). Проиллюстрировать это положение надёжно датированными памятниками не удастся.

Кем же и при каких обстоятельствах была изобретена древнетюркская письменность? Древнетюркское монументальное письмо было создано в конце VII – начале VIII в. в среде тюркских серов Тавгаста. Самые древние памятники (конец VII в.?), надеюсь, датированные, следует искать не в Шумере и Средиземноморье, а в северных провинциях Китая – Гансу, Шэньси и Шаньси.

У этого письма был безымянный пока изобретатель. По мнению И.В. Кормушина, творца др.-тюрк. письма отличала «бесспорная лингвистическая гениальность» (Кормушин, 1997: 21). Для создания письма он систематически использовал опыт письменности согдаков и письма брахми у буддистов (а возможно, и тохаров). При этом в основе и того и другого письма действительно лежит арамейское консонантное письмо, получившее широчайшее распространение в пределах персидского царства 550–330-е гг. до н. э., парфянского царства 250 г. до н. э. – 220-е гг. н. э. и эллинистических держав. Впрочем, сопоставительная таблица на с. 296 – очевидное свидетельство того, что древняя арамейская графика не использовалась напрямую при создании тюркской графики. Редчайшие совпадения – результат опосредованного использования знаковых форм и монументальной формы знаков. Кроме системной основы брахми и согдийского консонантного письма и графических форм финикийско-арамейского происхождения, изобретатель широко использовал тамги и белеги родо-племенных подразделений тюрков при создании нового тюркского письма. В этом легко убедиться, посмотрев на сс. 14-16 безупречной монографии С.А. Аманжолова («Вопросы диалектологии и истории казахского языка», Алматы: Санат, 2001). Скорее всего, безымянный пока изобретатель письма был этническим тюрком.

Структура «алфавита» взаимоувязана с орфографией. Поэтому речь должна идти об изобретении оригинальной системы письма как совокупности буквенных знаков и скоординированных с ними правил написания слов (Кормушин, 1997: 21). Тюркские серы Тавгаста распространили свое изобретение на коренную территорию тюркских племен – в долины Орхона, Селенги, Енисея. Монументальные надписи правящей династии II Тюркского каганата были выполнены непосредственно мастерами-резчиками тюркских серов из Тавгаста (прямые свидетельства!). Тюркская знать получала образование в Тавгасте (к примеру, Тоньюкук), поэтому тюркское письмо широко распространилось и в главном ареале расселения древнетюркского племени (бассейн Енисея).

Косвенным свидетельством краткости периода создания, активного использования и забвения древнетюркского письма является и то, что монументальный извод его так и не модифицировался в курсивный.

Многие тюркологи и ориентальные софисты полагают, что в древнетюркском слове и его формах качество (тембр) слогаобразующего гласного обуславливает «твёрдый» или «мягкий» вариант произношения соседних согласных. Это банальное суждение является главным препятствием на пути познания происхождения тюркского письма (Аманжолов, 2003: 47-48).

Я абсолютно уверен в том, создатель тюркского письма исходил из прямо противоположного соображения: «твёрдые/сильные» или «мягкие/слабые» согласные слога обуславливают качество (тембр) слогового гласного. Этот основополагающий принцип древнетюркского письма постоянно ускользает от исследователей. Вот почему др.-тюркское письмо было консонантным (пусть даже квазиконсонантным) (ср. Аманжолов, 2003: 51). Вот почему для твёрдых и мягких согласных имелись отдельные знаки. А для передачи гласных разного тембра использовались одни и те же знаки (для а/ä, i/i, u/ü, o/ö).

Откуда могла явиться такая идея? Была ли она самобытна в традиционном обучении родному языку предков др.-тюрк. племен или была подсказана языковыми системами и письмом других народов. Скорее второе.

Впервые подобный принцип системной консонантной детерминации качества сопутствующих гласных (которые далеко не всегда вообще получали знаковую форму) применен в письменностях Индостана, в частности, в письме брахми III–I вв. до н. э., от которого происходят почти все современные виды письма Индии и Индокитая. Прототипом брахми обоснованно считают арамейское консонантное письмо. Письмо брахми вместе с буддизмом попало к древним тюркам, использовалось, в том числе, и в монументальных надписях наряду с согдийским, уйгурским и собственно тюркским.

Главная отличительная черта этого письма – принципиальное противопоставление согласных простых и придыхательных: ka – kha, ga – gha, ca – cha, ja – jha, ta – tha, da – dha, ba – bha, pa – pha. Дополнительными чертами этого письма являются противопоставление нескольких вариантов носовых, дентальных, латеральных согласных: ma – pa – ða – ña – ma, sa – śa – ṣa, и наличие лигатур, отражающих сложные стечения согласных: муа, dva, vya, sva, dhyā, ttra.

Этот принцип консонантного письма был принят и развит в системах письма Кенгю-Тарбана (Хорезма) и Хвьюныг-Согдаг-Тарбана (Согда) II в. до н. э. – VIII в. н. э. В этих системах основным было деление согласных на два ряда: k1 – k2, g1 – g2, h1 – h2, x1 – x2, t1 – t2, r1 – r2, s1 – s2 и т.д.

А качество слогового гласного подразумевалось сообразно предшествующему согласному. При этом знаки для гласных выписывались или пропускались произвольно, иногда использовался прием «mater lectionis» семитского консонантного письма (арамейского). Но можно взглянуть на это и с другой точки зрения: письмо было не просто консонантным, а силлабическим. Гласные определенного качества уже подразумевались после определенных согласных. Древнетюркское квазиалфавитное письмо унаследовало принцип консонантной детерминации слогового вокализма напрямую из согдийского письма и опосредованно из буддийского письма брахми. Характерным для него также было деление знаков для согласных на два ряда k – k', g – g', t – t', d – d', n – n', b – b', j – j', l – l', r – r', s – s', наличие нескольких вариантов носовых

и свистяще-шипящих $m - \tilde{m}/nj - \eta$, $\acute{s} - \acute{\zeta}$, наличие нескольких знаков индифферентных к основному делению консонантизма (c, m, p, z), наличие лигатур lt, nt, nc, rt (см. таблицу в кн. Аманжолов, 2003: 58-59). Проф. А.С. Аманжолов особо отметил, что в таласских надписях парные согласные буквы не подвергались нейтрализации и полностью сохраняли свой звуко-различительный характер (за редким исключением). Гласные выписывались редко для различения словоизменяемых морфем (чаще всего в абсолютном конце слова) или для указания качества гласного в главном слове слова (*mater lectionis*).

Достаточно простого сопоставления двух систем письменности для того, чтобы осознать состав и традиционный порядок знаков др.-тюрк. письменности. Состав и порядок знаков письма брахми: $a (o) i u (e) ka kha ga gha ca cha j jha \tilde{na} ta tha da dha na pa pha ba bha ma ya la va \acute{\zeta}a \acute{\zeta}a sa ha$; лигатуры $kya khya nka nkha nga ngha, \acute{\zeta}ya, nca ncha nja, dma nta ntha nda ndha nya mya vya \acute{\zeta}ya lpa, lla$.

Состав и порядок знаков древнетюркского письма: $a i u e ke ka ge ga (\eta) ca za te ta de da ne na pa be ba ma ye ya re ra le la (ua) \acute{\zeta}a \acute{\zeta}a se sa (ha)$; лигатуры $qi/iq qu/uq kiu/iuk nka/nga ci/ic nca/nza d'ma nta/nda nye mi/im yu rta/rda lta/lda$.

Совершенно очевидна полная зависимость последней системы от первой. Это естественно, так как эту знаковую систему произвела буддийская религиозная общность.

В орхоно-енисейском письме было около 38-40 общеупотребительных букв и лигатур, несколько малоупотребительных букв и лигатур ($d'm, up, \acute{\zeta}, \acute{\zeta}, \acute{\zeta}'m, liq$) и несколько вообще уникальных знаков ($\acute{\zeta}, \eta$).

Системное противопоставление двух рядов согласных вовсе не навязано искусственно тюркским языкам, как продолжают думать многие ориентальные софисты. В том, что пратюркский консонантизм имел такую дихотомию от природы, легко убедиться, проследив диалектные реализации вариантов фонем в истории разных групп тюркских языков. Например, тюрк. ke в огуз. и кыпч. сохранил качество $[k]$, а ka – дал разные рефлексии: огуз. $[k]$, кыпч. $[q]$, хазар. $[\chi]$, тюрк. ge в огуз. и кыпч. диал. сохранил качество $[g]$, а ga – дал огуз., кыпч., хазар. $[\gamma]$.

Знак pa не имел «мягкой» пары потому, что носил фрикативный характер, вероятно, качество и артикуляцию $[f]$. В 4-м параграфе КТБ я бы оспорил перевод $p-rpur-m$ – Авары (и) Рим (Греческое царство?). Это совершенно невероятно! Речь идет о каких-то близких орхонским тюркам географически этнополитических единицах, тем более, что они помещены в такой перечень как бы по кругу с востока через юг, запад и север опять к востоку: «(спереди): б'эк'л'и чёл'лиг' л' (?) → т-бг-ч (ассимилированное тюркское племя в Северном Китае и их каганат) → т'юшют' (тибетцы) → п-рпур-м (перс. *fāğfur* 'сын неба'?) → кырк-з (кыргызы) → юч курык-н (учь-курыканы) → от-з т-т-р (отуз-татары) → кыт-нь (киданы-кидане) → т-т-бы (сянбийцы?)». Положение между тибетцами и кыргызами позволяет отождествить этих парпурам с хотано-саками и их государством Хватана. Ср. этимологию греч. $\phi\alpha\rho\phi\upsilon\rho\iota$.

У меня есть подозрение, что знаки для sa и za потому не имели твердых и мягких разновидностей, что они были аффрикатами $[t\acute{\zeta}]$ или $[\acute{\zeta}t]$ и $[dz]$ или $[zd]$. Мы неверно читаем многие др.-тюрк. аппелятивы и топонимы! Ср. написание греч. $\tau\alpha\nu\gamma\acute{\alpha}\sigma\tau$ и др.-тюрк. Tabgac .

Др.-тюрк. лигатуры (диограмматата или диграфы?) не имели фонематического противопоставления ни по глухости – звонкости, ни по мягкости – твёрдости, подобно аффрикатам. К лигатурам я отношу не только знаки для lt/ld, nt/nd, nc/nz, rt/rd, но и не отнесенный сюда по недосмотру знак для $\eta < *ng$.

Удачно и верно составлен сюжет о качестве и артикуляции др.-тюрк. звука, обозначаемого знаками $d - d'$ (Аманжолов, 2003: 52–53). Автор считает, что реальными звуками, обозначаемыми знаками были $d/d - d'/d'$ (позицион – Славянские и тюркские народы на рубеже веков: язык, культура, письменность 22 но $t \sim t'$). Автор склонен считать их производными вариантами фонем d и d' . По-видимому, для аффиксов противопоставление $d \sim d'$ и $t \sim t'$ не было фонематическим, варианты же $d \sim d'$ и $d \sim d'$ вообще не противопоставлялись друг другу. По моим наблюдениям аналогичным образом не противопоставлялись звуки $b \sim b'$ и $b \sim b'$ (губно-губной фриктивный типа испанского $[b]?$): ср. написание ab $[ab]$ 'охота', eb' $[eb']$ 'дом' и $sub, subim$ $[sub, subim]$ 'вода', $tabgac$ $[tabgašt?]$. То же явление присуще и заднеязычным $g/g \sim g'/g'$ (позиционно $k/q/c \sim k'$). Противопоставление по звонкости – глухости в суффиксах не было фонематическим и для них.

Иными словами, в языке или диалекте, для которого создавалось письмо, не различались смычные и фриктивные производные варианты твёрдых и мягких губных, зубных и заднеязычных согласных. Поэтому нет никакой необходимости в транслитерации др.-тюрк. текстов отражать фриктивные варианты фонем b, d, g, c . Гораздо важнее отражать твердость и мягкость соответствующих согласных.

Благодаря сообщению Махмуда Кашгарского, известно, что в диалектах племени чигиль и прочих тюрков звук d сохранился, во многих словах чередуясь со смычным вариантом d .

В диалектах племен йемек, сувар, булгар, части кыпчаков и др. племен на западе звук d перешел в z .

В диалектах племен ягма, тухси, кыпчак, ябаку, татар, кай, чумул, огуз и у части племени аргу на востоке звук d перешёл в j .

В языке племени аргу, тем не менее, внутри и в конце слов сохранился этимологический $\tilde{n}/\tilde{n}$ на месте j всех других языков. Употребление различных написаний в одном и том же слове $\tilde{n}j \sim \tilde{n}$ отражает, возможно, древние диалектные варианты.

В результате совокупного рассмотрения графики др.-тюрк. письма, изложенного проф. А.С. Аманжоловым, я прихожу к обратному выводу: тюркское консонантное письмо не имело длительной истории развития и отражало характерные звуковые черты определенного синхронного ему диалекта. Этот диалект был передковым видом позднейшего языка племён тюрков, чигиль и языка части племени аргу(н) (XI в.).

На вопрос о происхождении или изобретателе др.- тюркского письма имеется прямой ответ КТм: 11, 12 параграфы малой надписи Кюль-Тегина сообщают, что мастера-резчики (бедизчиг) от табгачского кагана без искажения выполнили резьбу (бедизтим) речей тюркского кагана. В завершении 13 параграфа имеется ясная подпись: «эту надпись (битиг) написавший (битигмя) родной племянник его (сын брата Кюль-тегина) Йоллыг-тегин». Тот же Йоллыг-тегин написал на камне надпись на углах стелы К I и К II. В них сообщается, что обязанный писать столь большую надпись родной племянник Кюль-

тегина, Йоллыг-тегин, написал ее в течение 20 дней. В последнем параграфе (Ктб 53) сказано, что для сооружения здания и камня с надписью, украшенного резьбой, прибыл Чанг-сенгюн, племянник по женской линии табгачского кагана. Из этого следует, что искусные мастера монументальной надписи на камне приглашались из Северного Китая, от кагана ассимилированного тюркского племени табгачей. Резчики по камню также были табгачи. А, следовательно, письмо (слово битиг из китайского!) было изобретено в Северном Китае, для языка табгачей. И лишь в начале VIII в. табгачские резчики выполнили монументальные памятные надписи Орхона. Древнейшие памятники др.-тюркского монументального письма следует искать в Северном Китае, в местах поселения табгачей, а не в Шумере и Финикии! По соседству с табгачами обитал и другой старописьменный народ алты чуб согдак «согдийцы шести округов» в Ордосе (КТб 31). Их письменная традиция могла повлиять на создателя тюркской письменности.

В разговорах о деле Константина Философа часто звучат оценки его изобретения в превосходной степени. Изобретателя цслав. письменности нередко называют гениальным. Какое непредвзятое оценочное суждение можно вынести относительно качества глаголицы?

1) Состав азбуки являет повторение 19 букв греческого алфавита ($\alpha\beta\gamma\delta\epsilon\zeta\eta\theta\kappa\lambda\mu\nu\rho\sigma\tau\omega$) и добавление 18 букв, диграфов и лигатур (ς , ж, ле, ѣ, ѥ, пе, ц, ч, ш, шь, ъм, ѣ, ѥж, ю, ѡ, ѣ, ѥ, ж), модификаций преимущественно греч. арифметических знаков (6 ς = дзь, 90 % = ѣ, ѥ [í, k], 500 ϕ = пь, 800 ω = w, 900 | = ц, ч) и букв коптского алфавита (ш «šai», ѣ, ѥ «hori»). Авторским изобретением, вероятно, можно признать форму букв ж, **ѣ, ѥ** и идею диграфов ле, пе, шь, ім, ѣи, ѣ, оу (греч. традиция) и лигатур ю, **ѡ, ѡ**. Автор включил в состав азбуки те простые и составные буквы, которые представлялись ему совершенно необходимыми для верного отображения звуков «славянского» языка, за исключением бесполезной омеги (видимо, дань родной традиции).

2) Порядок букв также не является особо оригинальным, так как небрежно следует греческому порядку: **ας βς γς δς ες ж ς ζς ης (θς) ις κς λς μς νς (ξς) ος πς (ρς) ρς σς τς υς (φς) (ςς) (ψς) ѣς ѥς ѡς ѡς | ς ςς**. Удалено шесть традиционных числовых знаков, вставлено 7 новых числовых знаков, 2 знака поменялись местами (ι ῥ). Порядок следования букв нельзя оценить положительно, нарушена и греч. традиция, и логика.

3) Удобства и неудобства глаголической буквенной передачи звуков речи цслав. языка. Отмечу лишь удобство употребления отдельных букв «ѣж» и «ж», при явном неудобстве употребления одной буквы для га и ѣ, ю и е, ѡ и ѡ. Мена порядковых мест букв «i» и «и» при том, что они передавали одну фонему [i], неудачна. Омега не передает ни фонемы, ни варианта фонемы, используется только как междометие обращения и как число 700. Стигма ς также является данью родной традиции, хотя и могла бы отражать редкий диалектный вариант общеславянской фонемы [z], ср. польск. ksiądz и праслав.*кѣпѣзь. Представляется излишним введение в азбуку двух букв ѣ и ѥ для мягких (йотированных) вариантов фонем [í] и [k], из которых пережиточно сохранялся в позднейшей азбуке только ѣрвь, да и то не на своем 24 месте и был неупотребителен. Идея диграфической передачи фонем [y] и [ы], которая привела к

громоздким диграфам (оу, ѓи, ѓи, ѓи) и лигатурам (8, ѓи), не получает положительной оценки. Идея введения отдельных диграфов (ле, пе, шь, ім) для вариантов фонем представляется излишней. Первый диграф ле передает крайне редкий вариант фонемы *j* в специфической позиции в слове, к прим., сербохорв. зѣмља ~ zѣmļa, словен. zemlja из праслав. *zemja, или рус.-цслав. объмлю из праслав. диал. *объѣmjо. Судя по примеру Константина Преславского, ученики Мефодия не уяснили себе этот случай и не понимали ни обозначаемое явление, ни порядковое положение буквы (между «и» и «к»!). Диграф пе для мягкого йотированного варианта фонемы [п] также совершенно излишен (использовался только как числовой знак 800). Оказался излишним и диграф шь, который, судя по примерам употребления (шьствую), обозначал смягченный вариант фонемы [ш] в особой позиции на месте праслав. [χj-], а не [шт]. Диграф ім для смягченного варианта фонемы [m̃] с исчезающим анлаутным йотом (*jъmeni из праслав. *ъpmeni) также не имел шансов остаться в общеупотребительной азбуке. В итоге имеем 14 неудачных графических решений Константина Философа при создании глаголического письма для «славянского» языка.

Для какого славянского диалектного ареала была изобретена такая письменность? Этим вопросом двести лет задавались классики славистики. Такие казусы глаголической азбуки, как состав и порядок ее, наличие неупотребительных «традиционных» букв типа стигмы (ς), двух и, і (η, ι), диграфа оу (οϋ), омеги (ώ), особенности произношения г'е (γα, γε, γει, γη, γι, γοι, γυ), к'е (κα, κε, κη, κει, κι, κοι, ку), п'е (πιά, πίο, ποίος), выдают руку создателя-грека. Эти характерные черты не следует проецировать на славянский диалект-адресат, это результаты интерференции родного языка автора азбуки. Весьма показателен и пример толкования буквы гервь в «Азбучной молитве» Константина Преславского 893/4 гг.: «ѣровьскѣ мѣ мѣсль і оумъ даждь», из которого ясно следует, что буква эта передавала среднегреческий вариант фонемы [g] перед гласными переднего ряда в словосочетании γερό μυαλό 'крепкий ум, здравый смысл'. Перед нами переоформление (суф. -ов-ьск-) и частичная калька греческого обиходного речения. Никакой славянской реалии данная буква не отражала.

И лишь несколько редких графических характеристик выдает диалектный ареал языка-адресата: диграф ім указывает на чеш. диал. jmene, jméno, meno, словц. meno, в.-луж. mjeno, н.-луж. mѣ, mѣна; диграф ле – на словен. zemlja, хорв. zѣmļa; диграф шь – на польск. ś (Śląsk); стигма, если она не дань греческой традиции, – на в.-луж. dz.

Формальный ответ на поставленный вопрос о языке-адресате: глаголическое письмо изобреталось автором-греком для старых диалектов Велико-Моравского княжества (историко-культурная область Моравия Чешской республики) и Блатнического княжества (область озера Балатон). В итоге нашего исследования можно предложить такое определение места авторского искусственного идиолекта и глаголического письма Константина и Мефодия среди естественных славянских языков: этот идиолект был ориентирован на диалект мораван и хорватов Велико-моравского княжества последней трети IX в. Эти диалекты относились к анто-славянской группировке диалектов, находились в ближайшем родстве с бело-сербским, бело-хорватским и паннонским славянским, а также с далматинским хорватским, боснийским сербским и мораванским языками бывшей римской префектуры Иллирик.

В последней четверти IX в. в переводные и оригинальные тексты, выполненные на этом авторском идиолекте, могли быть внесены коррективы и модификации с учетом характерных особенностей (преимущественно лексического уровня) славянского диалекта Паннонии, родственного, с одной стороны, диалекту хорутан словенцев, а с другой – диалектам предкового вида словацкого языка.

Использование авторского идиолекта и обслуживающего его глаголического письма продолжалось в начале X в. в Далматинской Хорватии, что неизбежно отразилось на церковной языковой норме. В свою очередь, и авторский идиолект оказал огромное воздействие на становление сербохорватского языкового вида.

Адаптация текстов на авторском идиолекте Константина и Мефодия в Первом Болгарском царстве, особенно в Преславе Великом, привела к смене графической системы (отказ от авторского глаголического письма) и к сопутствующей модификации фонологической системы. Продолжительное и интенсивное взаимовлияние естественного староболгарского языка и искусственного церковнославянского авторского языка ощущается преимущественно на лексико-семантическом уровне и на графической внешней форме языков (Шапошников, 2014: 215-233)».

При сопоставлении истории изобретения древнетюркского и церковнославянского письма становятся явными многочисленные типологические сходства, аналогичные стереотипы разрешения проблем графических систем, создававшихся для далёких друг от друга и неродственных языков. Обе письменности были изобретены в зоне старой цивилизации, в старых религиозных общностях. Обе письменности имели одарённых авторов-творцов (хотя и разной лингвистической компетентности). Обе письменности распространились из зоны традиционной цивилизации в зоны верхней ступени варварства и ранней государственности и там достигли наибольшего распространения. Но древнетюркская этническая общность не сохранила долго письменность буддийской религиозной общности и скоро предала ее забвению. По ряду причин искусственный авторский идиолект, созданный для молодой религиозной общности, оказался более живучим, а изобретенная для этого письменность, претерпев революционные перемены, продолжает обслуживать несколько славянских языков более 1100 лет» [Маликова и др., 2015: 17-27].

Вместо заключения

Александр Константинович Шапошников от осложнений, вызванных вирусной пневмонией, покинул земную жизнь 7 июля 2021 года, оставив за собой многочисленные исследования в области лексикографии, этимологии и ономастики.

Английский историк Генри Бокль отметил однажды: «Истинное знание состоит не в знакомстве с фактами, которое делает человека лишь педантом, а в использовании фактов, которое делает его философом». А.К. Шапошников был философом в лингвистике, компаративистом, культурологом. Он владел множеством фактов, доказывающих его правоту, был настоящим философом, который мог использовать и верно интерпретировать лингвистические факты. Всегда было интересно слушать его выступления на форумах, в личных беседах и на лекциях, поскольку он всегда спокойно,

уверенно и аргументированно мог излагать мысли, четко выстраивая их в один ряд, что делало доступными для понимания сложнейшие языковые явления. Слушатели прикасались к научному миру ученого, понимали ход его мыслей, видя дальнейшие исследовательские перспективы в области диахронической компаративистики, лексикографии и ономастики.

Пандемия оборвала жизнь талантливого ученого, преданного своему делу и продолжившему путь Учителя, скромного и устремленного к своим мечтам, умеющего быть надежным другом и любящего свою исследовательскую работу.

Сегодня мы обращаемся к воспоминаниям, которые позволяют стереть границы между жизнью и смертью, а видеозаписи последнего выступления в онлайн-формате позволяют вернуть счастливые минуты общения. Кажется, совсем недавно (23 октября 2020 г.) на заседании международного круглого стола, приуроченного 90-летию академика РАН О.Н. Трубачева, всех участников заседания приветствовал А.К. Шапошников, а потом выступил с докладом на тему «О.Н. Трубачев о славянской составляющей русской цивилизации и культуры».

Еще не одно поколение профессионалов, студентов, магистрантов и просто читателей будут обращаться к «Этимологическому словарю современного русского языка» А.К. Шапошникова (Шапошников, 2010) в поисках смысла слов и их происхождений, а лексикографические труды, которые еще при жизни заняли достойное место в кругу других словарей, будут востребованы любителями словесности. Книга, созданная Т. Фадеевой в соавторстве с А.К. Шапошниковым «Старый добрый Коктебель» (Фадеева и др., 2008), будет нашим путеводителем по тропам Коктебеля и Кара-Дага, позволяя увидеть следы некогда обитавших там народов и по топонимам воссоздавать и рассказывать о древнейшей исторической эпохе, зафиксированной в словах.

Основные труды А.К. Шапошникова (избранное)*

1. Авторская работа над текстом Этимологического словаря славянских языков: праславянский лексический фонд (ЭССЯ). 2008-2012. Москва.

*orzmaǰь – *orznesti (*se*) (ЭССЯ: вып. 34. Москва: Наука, 2008. С. 5-68).

*orztopiti (*se*) – *orzvejati*, *orzvojevati* – *orzǰьjti se* (ЭССЯ: вып. 35. Москва: Наука, 2009. С. 87-233).

*orzzeněti – *osmьsъtь (ЭССЯ: вып. 36. Москва: Наука, 2010. С. 6–60).

*otъhadǰati – *otъkьrmiti (*se*); *otъnasati (*se*) – *otъpasti (ЭССЯ: вып. 37. Москва: Наука, 2011. С. 6-105; 214-250).

*otъpečatati – *otъplyvъ; *otъrěšati – *otъrokъ; *otъstava* – *otъstrugati (ЭССЯ: вып. 38. Москва: Наука, 2012. С. 5-38; 100-131; 180-250).

Лексикография

2. Иллюстрированный словарь античности / Редакция, составление, дополнение в соавторстве с др. 2006. Москва: Эксмо. 1344 с. Серия «Русский Webster».

*Не все работы А.К.Шапошникова представлены в Интернет-пространстве. Вместе с тем нами не обнаружен его полный биобиблиографический указатель, в этой связи дается список избранных работ.

3. Этимологический словарь современного русского языка / Сост. А.К. Шапошников. В 2 т. Т. 1. 2010. Москва: Флинта: Наука, 2010. 584 с.; Т. 2. Москва: Флинта: Наука. 576 с.
4. Словарь коктебельского говора / Речник на коктебелския говор. 2009. Симферополь: Бизнес-Информ. 261 с.
5. Русско-Санскритский словарь общих и родственных слов / Russian-Sanskrit Dictionary of Common and Cognate Words (в соавторстве с К.Л.Борисовым). 2015-2016. Лондон-Москва. Электронный словарь. URL: <https://dict.gir.me.uk/login/>
- Академические публикации:
6. Ущербная графика или фонетика особого рода? (опыт системного анализа графики «итальянской» части Codex Cumanicus) // Тезисы докладов на конференции молодых ученых. 1992. СПб.: ЛО ИЯз АН СССР.
7. Еще раз о гипотезе происхождения памятника Codex Cumanicus // Тюркология. Баку, 1992. № 5.
8. Некоторые недоуменные места раннесредневековой ономастики Подонья // Северокавказские чтения. Материалы школы-семинара «Лиманчик-92». 1992. Ростов-на-Дону.
9. Опыт реконструкции реликтового языка (по материалам, связанным с Хазарским каганатом). 1992. Москва: ИЯз АН СССР.
10. Таврические κλίματα византийских авторов в Крыму \\ Материалы международной конференции «Славяно-греческая взаимность в Северном Причерноморье в эпоху Св. Кирилла и Св. Мефодия». 1993. Симферополь-Севастополь.
11. Синдо-меотские языки // Книга памяти: исчезнувшие языки России и сопредельных стран. Энциклопедический словарь-справочник. / Глав. ред. В.П.Нерознак. 1996. Москва: Academia, –119 с.: ил. (Министерство Российской Федерации по делам национальностей и региональной политике. Институт языков народов России РАЕН РФ).
12. Хазарский язык // Книга памяти: исчезнувшие языки России и сопредельных стран. Энциклопедический словарь-справочник. / Глав. ред. В.П. Нерознак. 1996. Москва: Academia. 119 с.: ил.
13. Этимологический словарь языковых реликтов Indoarica (в соавторстве с О.Н.Трубачевым) // Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье. 1999. Москва: Наука.
14. Этимологические наблюдения // Этимология. 1997–1999. 2000. Москва: Наука. С. 192-199.
15. Древнейшая ономастика Таврического полуострова. Готия // Київська старовина. – № 6. 2004. Київ. С. 74–115.
16. Особенности крымских болгарских говоров // Българите в Северното Причерноморье. Изследования и материали. Т. IX. 2006. С. 443-458.
17. Сарматские и туранские языковые реликты Северного Причерноморья // Этимология 2003–2005 / Отв. ред. Ж.Ж. Варбот; Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. 2007. Москва: Наука. 397 с. С. 255-322.
18. Вчера и сегодня в русской языковой картине мира по данным частотных словарей русского языка разных эпох // И. И. Срезневский и история славяно-русской

филологии: тенденции в науке, образовании и культуре: Мат-лы межд. научно-практ. конф., посвященной 195-летию со дня рождения академика И.И. Срезневского, 25-27 мая 2007 года / отв. ред. Г.А. Богатова, Н.И. Демидова; Ряз. гос. ун-т им. С.А. Есенина. 2007. Рязань. 416 с. С. 299-302.

19. Пифагорейский тривиум как первичная теоретическая основа современных учебно-методических комплексов по языку и литературе // Русский язык и литература в XXI веке: теоретические проблемы и прикладные аспекты: Материалы международного Конгресса, посвященного Году русского языка / Ответ. ред. Н.Ж. Шаймерденова. 2007. Астана. 460 с. С. 4-10.

20. Этимологические заметки на полях “Hydronymia povodia Nitry” // XVII. slovenská onomastická konferencia. Lexika slovenskej onymie – hydronymia, antroponymia, toponymia. 12. – 14. septembra 2007 Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Slovenská onomastická komisia, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2007.

21. Этимология языковых реликтов фракийского вида в Северном Причерноморье // Международная конференция «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры» (5 Чтения памяти академика О.Н. Трубочева), Алушка, 25–30 сентября 2008 г. / Материалы конференции. 2008. Киев-Москва. С. 187-192.

22. Академик О.Н.Трубочев о роли русского языка в СССР и СНГ // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: Мат-лы 2-го международного конгресса / Отв. ред. Н.Ж. Шаймерденова. 2009. Астана, ИД «Сарыарка». 720 с. С. 157-169.

23. Семиотический метод описания языкового знака в практике этимологии и ономастики // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы международной научной конференции. Екатеринбург, 8-12 сентября 2009 г. 2009. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета. С. 287-288.

24. Греческие и латинские тексты // Могаричев Ю.М., Сазанов А.В., Саргсян Т.Э., Сорочан С.Б., Шапошников А.К. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. 2012. Харьков: Антиква, Т. 1. 416 с.

25. Церковнославянские тексты // Могаричев Ю.М., Сазанов А.В., Саргсян Т.Э., Сорочан С.Б., Шапошников А.К. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. 2012. Харьков: Антиква, Т. 1. 416 с.

26. Северо-причерноморский ареал позднего праславянского языкового состояния (I-V вв.) / Сб. научных трудов «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры». 2012. М.К. Феодосия. С. 230-237.

Научно-популярные издания и переводы

В серии «Антология мудрости»:

27. Сафо. Остров Лесбос. 2001. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: изд-во «Око». 448 с., илл.; Дополнительный тираж. 2003. Москва: ЭКСМО. 448 с., илл.

28. Пифагор. Золотой канон. Фигуры эзотерики. 2001. Москва: Изд-во «ЭКСМО-Пресс». 448 с.; Дополнительный тираж. 2004. Москва: ЭКСМО. 448 с.

29. Орфей. Языческие таинства. Мистерии восхождения. 2001. Москва: Изд-во «ЭКСМО-Пресс». 432 с., илл.

30. Семь мудрецов. Пророки и чудотворцы древности. 2004. Москва: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2001. 416 с.; Дополнительный тираж. Москва: ЭКСМО. 416 с.
31. Сакральный календарь друидов. *Calendaria*. 2001. Москва: Изд-во «ЭКСМО-Пресс». 432 с. илл. Дополнительный тираж. Москва: ЭКСМО. 2004. 432 с., илл.
32. Божественный прародитель Ману и его предписания добродетели // *Законы Ману*. Москва: Изд-во «ЭКСМО-Пресс». 2002. 496 с. (5-12).
33. Заратуштра. Учение огня. Гаты и молитвы. 2002. М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс». 496 с.; Дополнительный тираж. Москва: ЭКСМО. 2008. 496 с.
34. Древнеегипетская книга мертвых. Слово устремленного к Свету. 2002. М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс». 432 с.; Дополнительный тираж. Москва: ЭКСМО. 2008. 432 с.
35. Книга оракулов. Пророчества Пифий и Сивилл. 2002. Москва: Изд-во «ЭКСМО». 448 с.
36. Книга Теофраста Гогенгейма о нимфах, сильфах, пигмеях и саламандрах и о прочих духах. Перевод и послесловие // Парацельс. О нимфах, сильфах, пигмеях, саламандрах и о прочих духах. 2005. Москва: Изд-во «ЭКСМО». 400 с. С. 15-92.
37. Аполлодор. Мифологическая библиотека / Перевод, предисловие и комментарий. 2006. Москва: Изд-во «ЭКСМО». 416 с.
38. Сравнительно-сопоставительный обзор изобретения двух авторских систем письма, древнетюркского и церковнославянского // *Славянские и тюркские народы на рубеже веков: язык, культура, письменность: Сборник материалов Международного круглого стола / Сост.: Маликова Ж.Д., Бурибаева М.А., Искендірұлы Қ.Ә., Исақова Т.Ж., Маданова Г.Ж.* 2015. Астана. С. 17-25.
39. Курьёзы древнетюркской ономастики: этимология и древнетюркское монументальное письмо // *Тюркская ономастика: от истоков до современности: материалы международной научно-практической конференции / Под ред. Г.Р.Галиуллиной.* 2018. Казань: Изд-во Казан. Ун-та. С. 295-301.
40. Аланы и Ясы. Происхождение туранских языков в свете новых данных гуманитарных и естественных наук // *The Indo-European legacy in language and culture. Selected issues / Scientific editors Arkadiusz Dudziak, Andrew Zlobin, Marina Payunena.* 2018. Olsztyn. P. 106-133.
- Краеведение*
41. Коктебель. Исторические названия окрестностей. 1995. Коктебель: Издательский Дом «Александр и Маргарита».
42. Песни болгар Коктебеля и Дяутеля. 1997. Симферополь: Таврия, 1995.
43. Старый добрый болгарский Коктебель (история, филология, культура). 1999. Симферополь: Издательский Дом «Амена». 298 с. 24 ил.
44. Старый добрый Коктебель. 2004. Симферополь: Бизнес-Информ. 328 с. ил. (с соавторстве с Т. М. Фадеевой).
45. Княжество Феодоро и его князя. Крымско-Готский сборник. 2005. Симферополь: Бизнес-Информ. 280 с. ил. (сс. 173-275) (в соавторстве с Т.М. Фадеевой).
46. Электронное издание. 2005. Песните на български от Теодосийска област на Таврическа губерния. Под ред. проф. Тодор Моллов. URL: <http://liternet.bg/folklor/sbornici/tavria/index.html>.

47. Старый добрый Коктебель. 2008. Симферополь: Бизнес-Информ. 328 с. ил., доп. (в соавторстве с Т. М. Фадеевой).

48. По свещению път на предците // Тракия (национален вестник, София). № 21. год. LXXXVIII. 12.11.2009. с. 1, 4; № 22, год. LXXXVIII. 26.11.2009. С. 4.

49. Княжество Феодоро и его князя. Крымско-Готский сборник. 2-е изд-е, исправленное и дополненное. 2011. Симферополь: Бизнес-Информ. 300 с. ил. (в соавторстве с Т. М. Фадеевой).

50. Древнейшая ономастика Таврического полуострова. Словарь древнейшей ономастики Таврического полуострова // Топонимика Крыма 2011: Сб. статей / Сост. Ю.А. Беляев. 2011. Симферополь: Универсум. 568 с.: ил., 40 л.ил. С. 271-444.

Литература

Маликова Ж.Д., Бурибаева М.А., Искендірұлы Қ.Ә., Исақова Т.Ж., Маданова Г.Ж., 2015. Сравнительно-сопоставительный обзор изобретения двух авторских систем письма, древнетюркского и церковнославянского // Славянские и тюркские народы на рубеже веков: язык, культура, письменность: Сборник материалов международного круглого стола. Астана. С. 17-25.

Сотрудники. Александр Константинович Шапошников // Официальный сайт Института русского языка имени В.В.Виноградова РАН. URL: <https://www.ruslang.ru/publica/shaposhnikov> (дата обращения: 25.11.2022 г.).

Фадеева Т.М., Шапошников А.К., Дидуленко А.И., 2008. Старый добрый Коктебель. Симферополь: Бизнес-Информ. 328 с., ил., доп.

Шапошников А.К., 1992. Опыт реконструкции реликтового языка (по материалам, связанным с Хазарским каганатом): автореферат дис. ... кандидата филологических наук 10.02.19. Москва. 20 с.

Шапошников А.К., 2010. Этимологический словарь современного русского языка. Т. 1. М.: Флинта, Наука. 584 с.; Т. 2. 2010. Москва: Флинта, Наука. 576 с.

Reference

Malikova Zh.D., Buribaeva M.A., Iskendiruly Q.A., Isaqova T.Zh., Madanova G.Zh., 2015. Sravnitel'no-sopostavitel'nyj obzor izobreteniya dvuh avtorskih sistem pis'ma, drevnetyurkskogo i cerkovnoslavyanskogo [A comparative review of the invention of two author's writing systems, Old Turkic and Church Slavonic]. In: Slavyanskie i tyurkskie narody na rubezhe vekov: yazyk, kul'tura, pis'mennost': Sbornik materialov Mezhdunarodnogo kruglogo stola [Slavic and Turkic peoples at the turn of the century: language, culture, writing: Collection of materials of the International Round Table]. Astana. P. 17-25. [in Russian].

Sotrudniki. Aleksandr Konstantinovich Shaposhnikov [Employees. Alexander Konstantinovich Shaposhnikov]. In: Oficial'nyj sajt Instituta russkogo yazyka imeni V.V. Vinogradova RAN [Official site of the V.V. Vinogradov Institute of the Russian Language RAS]. URL: <https://www.ruslang.ru/publica/shaposhnikov> (Accessed: 25.11.2022). [in Russian].

Fadeeva T.M., Shaposhnikov A.K., Didulenko A.I., 2008. Staryj dobryj Koktebel' [The good old Koktebel]. Simferopol': Biznes-Inform. 328 p., il., dop. [in Russian].

Shaposhnikov A.K., 1992. Opyt rekonstrukcii reliktoivogo yazyka (po materialam, svyazannym s Hazarskim kaganatom): avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk 10.02.19 [Experience in the reconstruction of a relic language (based on materials related to the Khazar Khaganate): abstract of the dissertation of a candidate of philological sciences]. Moscow. 20 p. [in Russian].

Shaposhnikov A.K., 2010. Etimologicheskij slovar' sovremennogo russkogo yazyka [Etymological dictionary of the modern Russian language]. Vol. 1. Moscow: Flinta, Nauka. 584 p.; Vol. 2. 2010. Moscow: Flinta, Nauka. 576 p. [in Russian].

М.Ә. Бөрібаева

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mainura_b@mail.ru)*

Д.Б. Аманжолова

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: jemma.aman@gmail.com)*

Н.Ж. Шаймерденова

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: 777nursulu@mail.ru)*

Шапошников Александр Константинович: ғылым мен шығармашылықтағы өмір

Мақаланың қысқаша мазмұны. Мақала филология ғылымдарының кандидаты, философия докторы (PhD), РҒА В.В.Виноградов атындағы Орыс тілі институтының этимология және ономастика бөлімінің қызметкері Александр Константинович Шапошниковты еске алуға арналған. Нинель Зейналовна Гаджиеваның шәкірті ретінде ұстазының компаративистика, түркітану және алтаистика саласындағы ой-пікірлерін қабылдады, осылардың барлығы кейіннен А.К. Шапошниковтың кандидаттық диссертациясында, сондай-ақ көптеген ғылыми басылымдарда көрініс тапты. Кейін оның ғылыми жетекшісі көрнекті ғалым, академик Олег Николаевич Трубачев болды. Академиктің талантты шәкірті ұстазының ізденісін жалғастыра отырып, белгілі лексикограф, этимолог, бірқатар академиялық, ғылыми-көпшілік еңбектер мен аудармалардың авторы және құрастырушысы болды. «Реликті тілді қайта құру тәжірибесі (Хазар қағанатына байланысты материалдар бойынша)» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясы 1992 жылы Н.Г. Гаджиева мен О.Н. Трубачевтің жетекшілігімен орындалды. Бұл зерттеу бағыты А.К. Шапошниковтың тарихи лексикографиямен, этимологиямен, ежелгі ономастикамен, мифологиямен, сондай-ақ ежелгі мәтіндер аудармаларымен (ежелгі грек, латын тілдерінен)

байланысты ғылыми қызығушылықтарының саласын анықтай отырып, оның барлық кейінгі қызметінің бастапқы нүктесі болды. Бірнеше жыл бойы ол РҒА академигі О.Н.Трубачевті еске алуға арналған «Солтүстік Қара теңіз: славян мәдениетінің бастауы» циклінің жыл сайынғы оқуларының жетекшісі болды.

А.К. Шапошников Қазақстанға бірнеше рет келіп, лингвистикалық форумдарға қатысты, этимологиялық іздестірулермен, түркі-славян тілдік байланыстарымен, әртүрлі кезеңдердегі орыс жазба ескерткіштерінің тілімен айналысатын қазақстандық ғалымдармен тығыз жұмыс істеді және ең бастысы, славян тілдеріндегі түркі тілдерінің лексикографиялық сипаттамасы бойынша бірлескен (қазақстандық ғалымдармен) халықаралық жобаға қатысты және дәрістер оқыды. 2013-2014 жылдары А.К. Шапошников қазақстандық ғалымдармен бірлесіп «Шығыс славян тілдеріндегі түркі тілдік бірліктерінің корпусы: кірігу жолдары және бейімделуі» жобасы бойынша жұмыс істеді, оның мақсаты гетерогенді және біртекті тілдердегі түркі тілдерінің семантикасы мен жұмыс істеу ерекшеліктерін кешенді синхронды және диахрондық зерттеу, содан кейін түркі тілдерінің сөздігін құрастыру болды.

Александр Константинович Шапошников вирустық пневмониядан туындаған асқынулардан 2021 жылдың 7 шілдесінде қайтыс болды, ол лексикография, этимология және ономастика салалары бойынша көптеген зерттеу жұмыстарын мұра етіп қалдырып кетті.

Mainura Buribayeva

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

(E-mail: mainura_b@mail.ru)

Jemma Amanzholova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: jemma.aman@gmail.com)

Nursulu Shaimerdenova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: 777nursulu@mail.ru)

Shaposhnikov Alexander Konstantinovich: life in science and creativity

Summary of the publication. The article is dedicated to the memory of Alexander Konstantinovich Shaposhnikov, Candidate of Philological Sciences, Doctor of Philosophy (PhD), researcher of the Department of Etymology and Onomastics of the V.V. Vinogradov Institute of the Russian Language of the Russian Academy of Sciences. As a student of Ninel Zeynalovna Gadzhieva, he received her advice in the field of comparative studies, Turkology and Altaic studies, which were later embodied in the candidate's thesis of A.K. Shaposhnikov, as well as in many research works. Later, his supervisor was an outstanding researcher, academician Oleg Nikolaevich Trubachev. The talented student of the academician continued the research of his teacher and became a famous lexicographer, etymologist, author and compiler of a number of academic, popular academic works and translations. The topic of the candidate's dissertation «The experience of reconstruction of the relic language (based on materials

related to the Khazar Khaganate)» was carried out under the supervision of N.G. Gadzhieva and O.N. Trubachev in 1992. This research direction became the starting point in all the further activities of A.K. Shaposhnikov, defining the scope of his scientific interests related to historical lexicography, etymology, ancient onomastics, mythology, as well as translations of ancient texts (from ancient Greek, Latin). For several years, he was the head of the annual readings in memory of Academician of the Russian Academy of Sciences O.N. Trubachev from the cycle «Northern Black Sea Region: to the origins of Slavic culture».

A.K. Shaposhnikov has repeatedly visited Kazakhstan and participated in linguistic forums, closely cooperated with Kazakh researchers engaged in etymological research, Turkic-Slavic language contacts, the language of monuments of Russian writing of various periods, and, most importantly, lectured and participated in a joint (with Kazakh researchers) international project on the lexicographic description of Turkisms in Slavic languages in 2013-2014. A.K. Shaposhnikov together with Kazakh researchers worked on the project «Corpus of Turkic language units in East Slavic languages: ways of penetration and adaptation», the purpose of which was a comprehensive synchronic and diachronic study of the features of semantics and functioning of Turkisms in heterogeneous and homogeneous languages, followed by the compilation of a Dictionary of Turkisms.

Alexander Konstantinovich Shaposhnikov died from complications caused by viral pneumonia on July 7, 2021, leaving behind numerous studies in the field of lexicography, etymology and onomastics.

Авторлар туралы мәлімет:

Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Айтеке би көшесі, 29 А, Қызылорда, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-2739-090

Scopus ID: 57215580091

Аманжолова Джемма Болатқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-3153-5169

Шаймерденова Нұрсұлу Жамалбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-2830-8336

Scopus ID: 57815889800

Information about author:

Buribayeva Mainura, Candidate of Philological Sciences, Vice-Rector for Research and International Relations, Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke Bi str., 29A, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-2739-090

Scopus ID: 57215580091

Amanzholova Jemma, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi ave, 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-3153-5169

Shaimerdenova Nursulu, Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi ave, 71, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-2830-8336

Scopus ID: 57815889800

Сведения об авторах:

Бурибаева Майнура Абильтаевна, кандидат филологических наук, проректор по научной работе и международным связям, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, ул. Айтеке би, 29А, Кызылорда, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-2739-090

Scopus ID: 57215580091

Аманжолова Джемма Болатовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-3153-5169

Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-2830-8336

Scopus ID: 57815889800

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – 5-8 бет, метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

• Автордың/авторлардың аты-жөні (**екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі**), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.

• Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.

• Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.

• Аннотация (175-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (7-10 сөз).

• Мақала мәтіні.....

• Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.

• Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (**таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударарды**).

• Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы: 1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL) 2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса: а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022). Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде: 1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі; 2) латынша транслитерациясы, оның шеңберінде тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

Мақаланы безендіру үлгісі

XFTAР 03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [7-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Kiman: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Ғылыми жинақтағы мақала: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Ұжымдық монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Конференция материалдары: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Журналдағы мақала: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). С. 150-155.

Диссертациялық жұмыс: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронды дереккөз: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] –URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Оқу құралы: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газет мақаласы: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названиях в епосе «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] Mahachkala: Nauka. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], *Voprosy istorii* [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], *Molodoj uchenyj* [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper "Komsomol'skaya pravda". №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

*A.V. Belyakov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Corresponding author: *belafeb@gmail.com*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [175-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [7-10 words/word combinations]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

*А.В. Беляков

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: *belafeb@gmail.com*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким

примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едигей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едигей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едигея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [175-200 слов]

Ключевые слова: Едигей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [7-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Andrey Vasilyevich Belyakov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 5-8 pages, without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (*if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated*), center alignment, bold lower-case letters.
- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.
- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.
- Abstract (175-200 words). Keywords (7-10 words) in the language of the article.
- Text of article .....
- Reference (in the language of the article) and in English.
- Abstract and keywords in two other languages (**authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal**).

Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example: 1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL); 2. If two or more authors: a) (Samashev et al., 2022: 45) or b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45); 3. If there is no direct link: (Samashev, 2022). The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions: 1) in alphabetical order without numbering in the language of the article; 2) Latin transliteration, in which the English translation is given in square brackets (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A sample of an article

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

*A.V. Belyakov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Corresponding author: belafeb@gmail.com

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [175-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [7-10 words/word combinations]

Main text of the article

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература

(design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). P. 150-155.

Диссертационная работа: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газетная статья: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). SHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the

system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты,
Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В.Беляков**

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты,
Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

*А.В. Беляков

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: *belafeb@gmail.com*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [175-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [7-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы

және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 5-8 стр., без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

• Ф.И.О. автора/авторов (*при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции*), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.

• Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив

• Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.

• Аннотация (175-200 слов). Ключевые слова (7-10 слов) на языке статьи.

• Текст статьи .....

• Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.

• Аннотация и ключевые слова на двух других языках (**авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала**).

• Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например: 1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL); 2. Если 2 и более автора: а) (Самашев и др, 2022: 45); б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022). Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в двух вариантах: 1) по алфавиту без нумерации на языке статьи; 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

9. **Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.**

Образец оформления статьи

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В.Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: belafeb@gmail.com

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [175-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [7-10 слов/словосочетаний]

Основной текст статьи

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). Р. 150-155.

Диссертационная работа: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газетная статья: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства// Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the

system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov. Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol’skaya pravda”. №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

*А.В.Беляков

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [7-10 сөз/сөз тіркесі]

V.V. Trepavlov
*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

*A.V. Belyakov
*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Corresponding author: *belafeb@gmail.com*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [175-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [7-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межнациональных отношений, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, РҒА Ресей тарихы институты, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanov, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanov, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

TURKIC STUDIES JOURNAL

2022. Vol. 4, №4 – Астана: ЕҰУ. – 188 б.

25.12.22 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

